

ELÓD DUDÁS

OD POVIJESTI JEZIKA DO JEZIČNE POLITIKE

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA
LINGUÆ SLAVICÆ

Előd Dudás

OD POVIJESTI JEZIKA DO JEZIČNE POLITIKE

ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék
Budapest, 2023

SZAKMAI LEKTOROK
Lukácsné Bajzek Mária
Mateo Žagar

A KÖNYV LÉTREJÖTTÉT TÁMOGATTÁK
Csepeli Horvát Önkormányzat
XVI. kerületi Horvát Önkormányzat

TÖRDELÉS
Janiec-Nyitrai Agnieszka

© Szerző, kiadó

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője
Alapító sorozatszerkesztő: Lukács István
A borítót tervezte: Sellyei Tamás Ottó
Nyomdai kivitelezés: Könyvpont Nyomda
ISSN 1785-9808
ISBN 978-963-489-642-5

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
UVOD	9
POVIJEST JEZIKA	
Grafijska tradicija hrvatskih vjerskih tekstova u srednjem vijeku	17
Prošla vremena u <i>Kronici</i> Antuna Vramca	25
Stolni Belgrad i drugi toponimi u Vramčevoj <i>Kronici</i>	35
Protestantizam u zapadnoj Ugarskoj – Hrvati i Mađari.....	43
Gradišćansko-hrvatske rukopisne prodike iz hrvatskoga sela Rusovce/Rosvar u Slovačkoj	55
Bunjevački urbari iz sjeverne Bačke	65
JEZICI U KONTAKTU	
Mađarska riječ <i>varoš</i> u srednjojužnoslavenskim jezicima ...	81
Mađarske prevedenice u starim kajkavskim tekstovima ...	91
Interferencijske pojave u mađarskih studenata tijekom učenja hrvatskoga kao inog jezika	105
JEZIČNA POLITIKA	
Srednjojužnoslavenski jezici u povijesnom i suvremenom kontekstu	119
Norma crnogorskoga standardnog jezika i aktualni izazovi crnogorske jezične politike	145
Bosanski jezik i bosnistika u Mađarskoj	161
ÖSSZEFOGLALÁS	173
SUMMARY	183
BIBLIOGRAFIJA	193

PREDGOVOR

Ova je knjiga nastala kao plod višegodišnjih istraživanja različitih aspekata hrvatskoga jezika. Naime, u posljednjih desetak godina bavio sam se određenim jezičnopovijesnim, kontakto-loškim i jezičnopolitičnim temama i problemima, a na temelju tih istraživanja nastali su radovi koji su objavljeni u međunarodnim i tuzemnim zbornicima te časopisima na hrvatskom i mađarskom jeziku. Smatrao sam važnim da rezultate spomenutih istraživanja pretočim u jednu knjigu, što pak nikako ne znači da su objavljeni bez promjena, štoviše izmijenjeni su i dopunjeni, a o pojedinim se temama po prvi put progovara upravo u ovoj knjizi.

Zahvalan sam svim bivšim profesorima, poslije i kolegama, s Katedre za slavensku filologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Loránd Eötvös u Budimpešti. Riječ je o pokojnome akademiku Istvánu Nyomárkayju, profesoru Istvánu Vigu i profesorici Mariji Bajzek Lukač. Od njih sam mnogo naučio te sam uz njihovu stalnu pomoć i savjete poduzeo prve korake u struci.

Iskreno sam zahvalan i predstojniku Katedre za slavensku filologiju, također bivšem profesoru i kolegi, profesoru Istvánu Lukácsu, na neprekidnoj moralnoj potpori tijekom istraživanja i pisanja te što je, kao urednik zbirke Katedre, prihvatio rukopis za objavu.

Nadalje, ovo djelo ne bi bilo moguće objelodaniti bez pomoći Hrvatske samouprave 16. okruga u Budimpešti i Hrvatske samouprave Čepel. Zahvaljujem stoga predsjednicama, Kingi Koleszi i Andrei Tábori-Simari, i svim zastupnicima obiju samouprava što su moj rukopis držali vrijednim potpore te pokrili tiskarske troškove.

Veliku zahvalnost dugujem i recenzentima knjige, akademiku Mateu Žagaru i profesorici Mariji Bajzek Lukač, čiji su dragocjeni savjeti i napomene rukopis učinili kvalitetnijim.

Zahvaljujem naposljetku kolegi Reneu Čipanjanji što je u više navrata pročitao i ispravio cijeli tekst. Bez njegove pomoći ne bih mogao izdati knjigu na hrvatskom jeziku.

Autor

UVOD

Ova se knjiga dijeli na tri veća tematska poglavlja i sadrži ukupno dvanaest tema. Prvo poglavlje nosi naslov *Povijest jezika* i ima šest dijelova koji se bave pojedinim aspektima povijesti hrvatskog jezika. Teme su različite i pokrivaju višestoljetno razdoblje – od srednjega vijeka do 19. stoljeća.

Rad *Grafijska tradicija hrvatskih vjerskih tekstova u srednjem vijeku* bavi se grafijskom tradicijom srednjovjekovnih vjerskih tekstova. Prikazana su glavna obilježja hrvatskog srednjovjekovlja, tj. trojezičnost (latinski, crkvenoslavenski, hrvatski) i tropismenost (glagoljica, ćirilica, latinica), koja su odredila razvoj hrvatskog jezika u srednjem vijeku. Poseban je naglasak na latinici, odnosno njezinim početcima i dvojnoj tradiciji u Hrvata. Podrobnije su prikazane južna i sjeverna tradicija latinice, primijenjeni grafemi te njihovo podrijetlo. Početci uporabe latinice povezani su s južnom tradicijom, pa je stoga donesen i grafemski sustav triju bitnih srednjovjekovnih spomenika (*Red i zakon*, *Šibenska molitva*, *Cantilena pro Sabatho*).

Drugi i treći dio poglavlja usredotočuje se na *Kroniku* istaknutoga kajkavskoga pisca Antuna Vramca. Prikazan je kontekst nastanka toga kapitalnoga djela kajkavske književnosti 16. stoljeća. U drugom su radu analizirana prošla vremena u tome Vramčevu djelu, a što je osobito zanimljivo zbog kroničkoga karaktera djela. Utvrđeno je pritom da je taj kajkavski pisac najčešće rabio perfekt i aorist, no potvrđeni su primjeri i za pluskvamperfekt. Najmanje je pak potvrda za imperfekt.

Treći je rad posvećen problematici mađarskih toponima u Vramčevoj *Kronici*. Vramec je, naravno, u svome djelu opisao i mađarske povijesne događaje, zbog čega je pojava mađarskih toponima u njemu očekivana. Posebice smo istaknuli ojkonom *Stolni Belgrad*, koji je prevedenica mađarskoga ojkonom *Székesfehérvár*. Također je dana etimologija 27 drugih toponima, među kojima ima najviše ojkonom.

Četvrti rad prikazuje reformaciju u zapadnoj Ugarskoj u 16. stoljeću, pri čemu je težište na hrvatsko-mađarskom kontekstu.

Hrvati su masovno naseljavali zapadnu Ugarsku tijekom 16. stoljeća. Stipan Konzul, najznačajniji pobornik hrvatskoga protestantizma, među gradišćanskim je Hrvatima djelovao godinama. Ipak, najznakovitijim se može držati djelo Grgura Mekinića, evangeličkoga duhovnika u Keresturu, koji je izdao dvije protestantske pjesmarice, a čime je položio temelje gradišćanskohrvatskoj pisanoj riječi. Mekinićev jezik obilježava čakavski karakter, što se potvrđuje na svim jezičnim razinama iako su u njima razvidne i poneke kajkavske značajke. Premda je protestantizam bio tek kratko poglavlje u povijesnom razvoju gradišćanskohrvatskog jezika, imao je bitnu ulogu u formiranju gradišćanskohrvatske književnosti i kulturnog identiteta.

Predmetom petoga rada jesu gradišćanskohrvatske rukopisne propovijedi iz Rosvara (slovačko Rusovce). Radi se o bogatoj rukopisnoj zbirci koja se čuva u benediktinskom samostanu u Pannonhalmi (hrv. Martinov brijeg). Godine 2005. objavljen je izbor rukopisa, a tako su barem neki tekstovi postali dostupni široj znanstvenoj javnosti. Unatoč tomu izdanje je ostalo prilično marginalizirano, što je pak poslužilo kao poticaj za jezičnu analizu propovijedi. Utvrđeno je da tekstovi odražavaju tipična gradišćanskohrvatska obilježja na fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj razini. Tekstovi su izvrsni izvori za buduća sintaktička, tekstološka i pragmatička istraživanja.

Posljednja je tema ovog poglavlja posvećena Bunjevcima, odnosno jezičnoj analizi urbara koji potječu iz sjeverne Bačke i napisani su na bunjevačkom dijalektu. Prikazani su vrijeme i okolnosti njihova nastanka te uloga Marije Terezije u definiranju odnosa kmetova i njihovih vlastelina. Ukratko je opisano podrijetlo Bunjevaca i bunjevački dijalekt, njihov dolazak i naseljavanje u sjevernoj Bačkoj. Jezična se analiza urbara usmjerava na fonetsku, morfološku i leksičku razinu. Tijekom analize primijenjen je kontrastivni pristup, dakle povijesni su se podatci analiziranih urbara usporedili s rezultatima suvremenih dijalektoloških istraživanja.

U drugome se poglavlju – *Jeziči u kontaktu* – obrađuju tri teme. U radu *Mađarska riječ varoš* u srednjojužnoslavenskim jezicima prikazan je hungarizam *varoš/varaš*, koji je jasno dokumentiran te proširen na cijelome srednjojužnoslavenskom području (bosan-

ski, crnogorski, hrvatski i srpski). Osim etimologije same imenice navedeni su podatci o statusu i proširenosti toga hungarizma u suvremenim srednjojužnoslavenskim jezicima. Hungarizam *varoš/varaš* pojavljuje se i u južnoslavenskoj toponomastici. Podatci za srednjojužnoslavenske jezike uspoređeni su s podacima za slovenski jezik, tako da je riječ *varoš/varaš* zapravo postavljena u nešto širi južnoslavenski kontekst.

Druga je tema tog poglavlja posvećena mađarskim prevedenicama u starim kajkavskim tekstovima. Nakon kratkog terminološkog uvoda dân je pregled istraživanja prevedenica, posebice mađarskih, u hrvatskome jeziku. Unatoč bogatoj terminologiji prikazana je nova podjela prevedenica koja se temelji na njihovim tvorbenim značajkama. Prema toj se podjeli svaka prevedenica može svrstati u određenu kategoriju i može biti univerzalnija nego druge podjele koje su svakako preciznije, ali istodobno teško prilagodljive i većinom namijenjene njemačkome jeziku. Mađarske prevedenice što se pojavljuju u starim kajkavskim tekstovima najčešće pripadaju kršćanskoj ili pravnoj terminologiji. Ovdje su prikazane prevedenice kršćanske terminologije po novoj, preporučenoj podjeli s konkretnim uzorcima iz tekstova.

Treća tema poglavlja prikazuje i tumači interferencijske pojave koje nastaju u mađarskih studenata tijekom učenja hrvatskoga kao inoga jezika. Jezične su interferencije uvjetovane tipološkim razlikama između hrvatskoga i mađarskoga jezika te se pojavljuju na gotovo svim jezičnim razinama. Sve su opisane interferencijske pojave potvrđene konkretnim primjerima s fakultetske nastave jezičnih vježba hrvatskoga jezika. Obrada teme zasniva se dakle na primjerima preuzetima iz nastavne prakse, a potkrijepljena je odgovarajućom suvremenom sociolingvističkom literaturom.

Treći dio knjige usmjeren je na jezičnopolitične teme povezane s različitim aspektima novoštokavskih standardnih jezika. Međutim dân je i opći sociolingvistički i povijesni pregled novoštokavskoga dijasistema i standardnih jezika koji mu pripadaju, tj. bosanskoga, crnogorskoga, hrvatskoga i srpskoga jezika. Definiran je sâm pojam, a rastumačeno je i planiranje jezika, teorija standardnoga jezika, norma i kodifikacija. Naglašen je utjecaj Bečkoga dogovora iz 1850. godine, a nakon čijega je potpisivanja

započelo razdoblje izgradnje zajedničkoga jezika, koje je potrajalo gotovo 150 godina, tj. sve do početka devedesetih godina 20. stoljeća. Prikazan je i povijesni razvoj srednjojužnoslavenskih jezika prije Bečkog dogovora i poslije političkih promjena devedesetih godina prošloga stoljeća. Upravo su te političke promjene rezultirale i mnogobrojnim jezičnim promjenama: jezik je postao sredstvo političkog diskursa, glavno obilježje nacionalnog identiteta, sredstvo manipulacije i predmet nacionalnih mitova, a u čemu su zamjetne razlike među svim uspoređenim zemljama. U Hrvatskoj i Srbiji standardizacija je nakon raspada koncepta srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika bila ponešto brža jer su postojali normativni priručnici u kojima je mogla pronaći oslonac. Znatno je pak teže bilo u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, gdje su bili prisutni tek pokušaji za standardizaciju, a koja je okončana tek nakon političkih promjena. Razlog tomu jest da tadašnji uvjeti nisu bili prikladni za standardizaciju, odnosno standardizacijske pokušaje: nisu bili objavljeni normativni priručnici bosanskoga i/ili crnogorskog jezika, a nije bio uređen ni sâm status službenoga jezika u tim dvjema zemljama. Naravno, u svim su četirima zemljama razvidni poneki slični događaji i problemi. Pregled povijesnoga razvoja i suvremenoga stanja uputio je i na zajednička obilježja i razlike, također vrijedne predmete budućih istraživanja.

Drugi tekst prikazuje standardizaciju crnogorskog jezika nakon osamostaljenja Crne Gore, a iscrpno opisujući put standardizacije; od reguliranja statusa crnogorskog jezika kao službenoga u Crnoj Gori do formiranja Savjeta za standardizaciju. Predstavljani su glavni normativni priručnici (pravopis, gramatika, rječnik), objelodanjeni u prošleme desetljeću u Crnoj Gori. Težište je ponajprije bilo na opisu glavnih razlikovnih obilježja crnogorskog jezika, po kojima se najviše razlikuje od drugih novostokavskih standarda. Na kraju se navodi nekoliko ključnih aktualnih zadataka crnogorske jezične politike.

Treći se tekst bavi bosanskim jezikom i bosnistikom u Mađarskoj. Prikazuje se etimologija i semantičko polje riječi *bosnyák*, pri čemu se ističe kako je u mađarskome jeziku ta riječ neutralna, nema nikakvu negativnu konotaciju. Istaknuto je da se leksem *bosnyák nyelv* pojavljuje od 19. stoljeća, kada je Austro-Ugarska

anektirala Bosnu i Hercegovinu, a potom je bilo govora o srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku. Bosanski je jezik na mađarskome jeziku prvi put tumačen u kratkome preglednom radu Istvána Nyomárkayja. Kako su podatci o bosanskom jeziku u mađarskim izvorima gotovo nedostupni, u Mađarskoj se ne može govoriti o postojanju bosnistike.

POVIJEST JEZIKA

Grafijska tradicija hrvatskih vjerskih tekstova u srednjem vijeku

1. Srednji vijek u Hrvata

1.1. Pokršćavanje i počeci pismenosti

Srednjovjekovnu su hrvatsku kulturu obilježavale trojezičnost i tropismenost. To je bila prirodna posljedica položaja Hrvata jer su u 7. stoljeću naseljavali područje koje se nalazi na sjecištu zapadnog i istočnog svijeta i kulture. Ujedno je riječ o činjenici što je odredila razvoj kulture i političke povijesti te je utjecala na proces pokršćavanja (Hercigonja 1994: 10). Pokršćavanje Hrvata vjerojatno je trajalo stoljećima. Prvi pokušaji bili su već u 7. stoljeću poslije njihova dolaska u novu domovinu iako ih je intenzivnije i sustavnije pokršćavanje zahvatilo tek početkom 9. stoljeća, kada su došli pod franačko vrhovništvo (Hercigonja 1994: 11). Posredovanjem su se Franaka dakle priključili Rimu i Zapadnoj Crkvi, što je pak značilo i upoznavanje latinske kulture te latinskog jezika i grafije. Osim toga hrvatsko su srednjovjekovlje obogaćivali i utjecaji koji nisu dolazili s kršćanskog zapada, a stoljećima su određivali njegov razvoj. Radi se o glagoljičkoj tradiciji (i jezika i pisma) koja je zapravo bizantskoga izvorišta.

1.2. Trojezičnost

Trojezičnost je znakovito obilježje hrvatske srednjovjekovne kulture. Pod trojezičnošću se pritom, u ovom slučaju, podrazumijeva uporaba triju jezika: latinskog, crkvenoslavenskog i hrvatskog. Latinski ne zahtijeva detaljnije tumačenje, i zato što je bio jezik Zapadne Crkve i obrazovane elite stoljećima, stoga je uživao prestižnost i primarnost u pismenosti narodâ zapadne i srednje Europe.

Crkvenoslavenski se jezik pak razvio iz staroslavenske ćirilometodske tradicije. Poznate su njegove različite redakcije koje se smatraju regionalnim inačicama toga jezika. Te inačice odražavaju utjecaj lokalnih jezika i obilježava ih udio lokalnih elemenata (Mihaljević 2009: 286). U slučaju hrvatske redakcije to

prije svega znači utjecaj čakavskog narječja (Hercigonja 1994: 65). Crkvenoslavensko je razdoblje u Hrvata trajalo do 1561., kada je tiskana posljednja knjiga hrvatske inačice crkvenoslavenskoga jezika (Mihaljević 2009: 286).

Treći je jezik pismenosti bio narodni jezik Hrvata; najprije čakavsko narječje, a poslije i štokavsko i kajkavsko.

1.3. Tropismenost

Tropismenost dakako podrazumijeva uporabu triju pisama. Među njima primarnost je pripadala glagoljici, koja se u hrvatskoj pismenosti upotrebljavala od njezinih početaka te je prevladavala sve do 16. stoljeća. Prvo slavensko pismo do Hrvata je došlo za vladavine Branimira (Hercigonja 1994: 27), a proširilo se poslije smrti Metoda, kada je jedan dio njegovih učenika našao utočište u srednjovjekovnoj hrvatskoj državi. Glagoljicom je pisan i prvi hrvatski jezični spomenik, tj. *Bašćanska ploča* (oko 1100.), a njegovala se i u sljedećim stoljećima kada ju je već zamijenila ćirilica, i to u čitavom slavenskom svijetu. Proširena je bila u Istri, na Kvarneru, Lici i Dalmaciji te na otocima. Njezina se uporabna prevaga u srednjovjekovnoj pismenosti može objasniti time što je pokrivala sve funkcionalne slojeve tadašnje pismovne produkcije (Žagar 2009: 146). Treba istaknuti i to da je čakavština u pisanu praksu ušla posredstvom glagoljice. Prvo slavensko pismo stoga ima neizbrisivu važnost u razvoju hrvatske pismenosti i kulture uopće.

Uz glagoljicu se najkasnije od 11. stoljeća upotrebljavala i ćirilica, odnosno njezina zapadna inačica. Proširena je bila u južnoj Dalmaciji, Dubrovniku i njegovu zaleđu, Konavlima i južnije od tih prostora, tj. na prostoru Duklje, Zete, Huma i Bosne (Žagar 2009: 188–189). Ćirilica je k Hrvatima došla s juga, najvjerojatnije iz smjera Makedonije (Žagar 2009: 193). Najstariji je štokavski ćirilični rukopis *Povelja Kulina bana* iz 1189., a najvažniji čakavski ćirilični tekst jest *Povaljska listina* iz 1250. godine.

Latinica je bila treće pismo koje su upotrebljavali Hrvati u srednjem vijeku. Ako se govori o hrvatskoj pismenosti, onda primarnost pripada glagoljici, a u slučaju pismenosti na bilo kojem drugom jeziku to ne vrijedi jer se u latinskoj pismenosti hrvatskog srednjovjekovlja pojavljuje već od druge polovice 9.

stoljeća (*Trpimirova darovnica* iz 852.). Latinska se pismenost nje-govala u benediktinskim i drugim samostanskim i katedralnim skriptorijima u Zadru, Splitu, na Rabu i Osoru (Hercigonja 1994: 42). Međutim prvi latinični spomenici hrvatske pismenosti po-tječu tek iz 14. stoljeća, kada su se glagoljica i zapadna ćirilica upotrebljavale već stoljećima. Unatoč tomu latinica se tijekom 15. stoljeća proširila na čitavom hrvatskom jezičnom području (Vince 1978: 72) i polako preuzimala vodeću ulogu glagoljice u hrvat-skoj pismenosti te ju je naposljetku i istisnula.

U nastavku se opisuje razvoj latinice u Hrvata u srednjem vijeku te se prikazuje grafijska tradicija najstarijih hrvatskih la-tiničnih spomenika.

2. Latinica u Hrvata

2.1. Općenito o latinici u Hrvata

Povijest i razvoj latinice bili su u tijesnoj vezi s crkvom i crkvenim životom u europskih naroda, a mijene pisma bile su generirane različitim izgovorom pojedinih latinskih tekstova (Vince 1978: 73; Hadrovics 1994: 8). Taj se izgovor naime razlikovao ovisno o jeziku i tradiciji, a u slučaju hrvatskog jezika čak i o pokrajini. Hrvatsku je srednjovjekovnu latinicu karakterizirala uporaba više slova za označavanje istoga fonema. To nije bilo znakovito samo za hrvatsku nego i za talijansku i mađarsku srednjovjekovnu grafiju, koje su pak znatno odredile razvoj latinice u Hrvata.

Za hrvatski jezik najveća je poteškoća bilo označavanje fone-ma koji ne postoje u latinskome jeziku. To su bili suglasnici: /ts/, /tʃ/, /ć/, /đ/, /dʒ/, /k/, /n/, /s/, /ʃ/, /z/, /ʒ/ i samoglasno /r/. Ta se poteškoća nastojala prevladati na različite načine, pri-mjerice uporabom dijakritičkih znakova ili kombinacijom više slo-va, a tako su nastali dvoslovi i troslovi. Dijakritički su se znakovi najčešće rabili za označavanje palatalnih suglasnika (Moguš 1993: 29). Ipak, razvidna je tendencija prema monografskim rješenjima (Moguš 1993: 28), tj. prema tomu da jedan znak označi jedan fonem. Takav sustav obilježava glagoljicu i ćirilicu, u kojima jedan znak/grafem predstavlja jedan fonem.

Najvažnije je obilježje srednjovjekovne latinice svakako bila dvojna tradicija, koja se smatra prirodnom posljedicom politič-

ke, gospodarske i crkvene podijeljenosti srednjovjekovne Hrvatske. Razvila su se dva sustava latinične grafije, tj. dvije tradicije (južna i sjeverna), koje je obilježavao različiti izgovor crkvenog latinskog jezika.

2.2. Južna tradicija

U Primorju, Dalmaciji i na otocima bio je očit talijanski utjecaj jer je riječ o područjima koja su stoljećima bila u neposrednome dodiru s Talijanima i Mletačkom Republikom. Na tom području visoko je svećenstvo bilo talijanskog podrijetla, dok su niži svećenici bili hrvatskog podrijetla iako su nerijetko dobro poznavali i talijanski jezik (Hadrovics 1994: 9). Zbog snažnog talijanskog crkvenog utjecaja izgovor latinskog jezika pratio je, očekivano, talijansku tradiciju, a što je utjecalo i na razvoj latinice na jugu. Talijansku tradiciju izgovora prikazuje promjena latinskih suglasničkih skupova /-gn-/ i /-sc-/: lat. /-gn-/ > tal. /ɲ/; hrv. /ɲ/, npr. lat. *regnum* 'kraljevina, kraljevstvo' > tal. *regno*; hrv. *renjum*; lat. /-sc-/ > hrv. /ʃ/, npr. lat. *descendo* 'sići, silaziti' > hrv. *dešen-do* (Hadrovics 1994: 9). Sljedeća tablica prikazuje grafeme južne tradicije (usp. Hadrovics 1994: 10–11).

fonem	grafemi
/ts/	z, ç
/tʃ/	c, ci, ç
/ç/	cch, ch, chi, chy
/d/	g, gi
/dʒ/	g, gi
/k/	gl, gli
/ɲ/	gn, gni
/s/	s, f, ss, ff
/ʃ/	sc, fc, s, ss, sci
/z/	s, z
/ʒ/	x, s, z

1. tablica – grafemi južne tradicije

2.3. Sjeverna tradicija

Tradicija je bila sasvim drugačija na sjevernom dijelu srednjovjekovne Hrvatske, to jest na području Zagrebačke biskupije, koju je osnovao kralj sv. Ladislav 1094. godine. Na tom području uočljiv je utjecaj mađarskog izgovora latinskih glasova. U srednjovjekovnom se mađarskom jeziku lat. /s/ izgovaralo kao [ʃ], a u međusamoglasničkom položaju i rjeđe na početku riječi kao [ʒ], npr. lat. *sanctus* 'svetac' > mađ. *sanktus* > hrv. *šanktuš*; lat. *rosa* 'ruža' > mađ. *rózsa* > hrv. *roža*, lat. *synagoga* 'sinagoga' > mađ. *zsinagóga* > hrv. *žinagoga*. Naravno, mađarska se izgovorna inačica latinskog /s/ odražava i u latinskim imenima i posuđenicama, npr. lat. *Moses* > mađ. *Móses* [Mo:zeʃ] > hrv. *Možeš*, lat. *Kaifas* > mađ. *Kaifas* > hrv. *Kaifaš*, lat. *fundus* > mađ. *fundus* > hrv. *funduš*, lat. *patronus* > mađ. *patrónus* > hrv. *patronuš* (Hadrovics 1977: 15)¹. Poznata je i činjenica da je Zagrebačka biskupija bila pod nadzorom Ostrogonske, kasnije Kaločke nadbiskupije, što znači da su i liturgijske knjige do Hrvata stizale mađarskim posredovanjem, a tako je naravno bila prihvaćena i mađarska izgovorna inačica latinskih glasova. Time je također bio osiguran utjecaj srednjovjekovnog mađarskog latiniteta.

Ova tablica prikazuje grafeme sjeverne tradicije (usp. Hadrovics 1994: 11).

fonem	grafemi
/ts/	ch, cz
/tʃ/	ch, cs, cʃ, ts, tʃ
/ć/	ch
/đ/	gy, gi, dy, dgy
/dʒ/	gy, gi, dy, dgy
/k/	ly, li
/jv/	ny, ni
/s/	z, sz, fz
/ʃ/	s, f, ss, ff
/z/	z
/ʒ/	s, f

2. tablica – grafemi sjeverne tradicije

1 Ovaj se rad nalazi u rukopisnoj ostavštini akademika Lászla Hadrovicsa na Katedri za slavensku filologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta Lorándia Eötvösa u Budimpešti. Riječ je o izlaganju koje je profesor održao na međunarodnom znanstvenom skupu održanom od 8. do 11. studenog 1977. u Veneciji.

Temeljne razlike između dviju tradicija prikazuje sljedeća tablica:

fonem	grafemi – južna tradicija	grafemi – sjeverna tradicija
/ts/	z, ç	ch, cz
/tʃ/	c, ci, ç	ch, cs, cf, ts, tf
/č/	cch, ch, chi, chy	ch
/d/	g, gi	gy, gi, dy, dgy
/dʒ/	g, gi	gy, gi, dy, dgy
/k/	gl, gli	ly, li
/ɲ/	gn, gni	ny, ni
/s/	s, f, ss, ff	z, sz, fz
/ʃ/	sc, fc, s, ss, sci	s, f, ss, ff
/z/	s, z	z
/ʒ/	x, s, z	s, f

3. tablica – poredbeni prikaz grafema dviju tradicija

Ove dvije tradicije stoljećima su karakterizirale hrvatsku latiničnu grafiju. U 18. stoljeću nastao je mješoviti slavonski sustav koji se oslonio na obje tradicije, a jedinstvena je latinična tradicija nastala tek u 19. stoljeću, kada je Ljudevit Gaj 1830. objavio svoj pravopis.

3. Najstariji latinični spomenici

3.1. Uvodne misli

Počeci uporabe latinice povezani su s južnom tradicijom jer su prvi latinični tekstovi nastali u srednjoj Dalmaciji, točnije na području između Zadra i Splita. Prvi hrvatski tekst pisan latinicom jest *Red i zakon od primljen'ja na dil dobroga činjen'ja sestar naših reda svetoga oca našega Dominika u Zadru iz 1345. godine*. Iz druge polovice 14. stoljeća pak potječu spomenici *Šibenska molitva*, *Korčulanski lekcionar*, *Žića svetih otaca* i *Cantilena pro Sabatho* iz 1385. godine. Svi su ti tekstovi vjerski iako obuhvaćaju različite aspekte vjerskog života i čine korpus najstarijih hrvatskih latiničnih tekstova. U nastavku rada podrobnije će se govoriti o spomenici-ma *Red i zakon*, *Šibenska molitva* i *Cantilena pro Sabatho*.

3.2. Red i zakon (1345)

Najstariji sačuvani hrvatski latinični spomenik ima 62 retka, pisan je goticom i nalazi se u latinskom rukopisnom zborniku (Malić 1977: 59; Žagar 2009: 140). Latinica je dakle upravo u njemu prvi put primijenjena radi zapisivanja hrvatskog teksta. Grafijski sustav spomenika zrcali temeljito poznavanje suvremene talijanske grafije (Malić 1977: 65), a upotrijebljena su 23 slova (Žagar 2009: 141). Talijanski se utjecaj odražava u uporabi grafema <ç>, <ci>, <chi>, <gl>, <gn> i <z>. Riječ je o grafemima koji su sastavnice južne tradicije.

Grafem <ç> za označavanje fonema /tʃ/ pojavljuje se tek u starijim hrvatskim spomenicima i vjerojatno je južnofrancuskog podrijetla, a u hrvatsku je grafiju dospio sjevernotalijanskim posredovanjem (Hadrovics 1994: 11).

Grafem <ci> za /tʃ/ i grafem <chi> za /ć/ talijanskog su podrijetla. Talijanskog su podrijetla i grafemi <gl> i <gn>. Njihova upotreba potpuno prati talijanski način označavanja fonema /k/ i /ŋ/. Zanimljiva je uporaba grafema <z> za označavanje fonema /z/ jer je to obilježje tek najstarijih hrvatskih tekstova (Hadrovics 1994: 10).

3.3. Šibenska molitva (druga polovica 14. stoljeća) i Cantilena pro Sabatho (1385)

Šibenska se molitva smatra najstarijim spomenikom hrvatskog pjesništva (Lukács 2008: 90). Tekst se nalazi u latinskom rukopisnom zborniku u franjevačkom samostanu u Šibeniku (Malić 1973: 82), a autor je franjevac Pavao Šibenčanin/Paulus de Sibinico, koji je prepisivač i pasionske pjesme *Cantilena pro Sabatho* iz 1385. godine. Taj vrijedni hrvatski spomenik otkrio je András Vízkelety u latinskom zborniku u mađarskoj Nacionalnoj knjižnici Széchényi u Budimpešti. Pjesmu je hrvatskoj znanosti predstavio mađarski kroatist László Hadrovics (v. Hadrovics 1984), a u novije je vrijeme njezino mjesto i ulogu u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti istraživao István Lukács (Lukács 2008: 86–98).

Grafijski je sustav ovih dvaju spomenika manje dosljedan i složeniji nego *Red i zakon* (Malić 1973: 99). S jedne se strane upotrebljava manje grafema, zbog čega jedan grafem označava

više fonema, a s druge strane nedostaju grafemi spomenika *Red i zakon* koji odražavaju talijanski utjecaj. Jedino se grafem <ç> za označavanje fonema /tʃ/ poklapa sa sustavom Reda i zakona. Ta se obilježja mogu zamijetiti i u grafijskom sustavu spomenika *Cantilena pro Sabatho*. Drugim riječima upravo iznesene nedosljednosti potvrđuju činjenicu da je oba teksta zapisala ista ruka.

4. Zaključak

Hrvatsko srednjovjekovlje karakterizirale su trojezičnost i tropismenost. Glavno je obilježje hrvatske srednjovjekovne književnosti tropismenost, što podrazumijeva uporabu triju pisma, tj. glagoljice, ćirilice/bosančice i latinice. Primarnost pripada glagoljici, nedugo zatim pojavljuje se i ćirilica kao drugo pismo hrvatske pismenosti, a polovicom 14. stoljeća i latinica. Glavno je obilježje latinice u Hrvata bila dvojna tradicija, koja je odredila njezin razvoj sve do pojave Gajeva pravopisa 1830. godine. Najstariji hrvatski latinični spomenici potječu iz 14. stoljeća i povezani su s južnom tradicijom. *Red i zakon* najstariji je hrvatski latinični spomenik, koji svjedoči o čvrstom poznavanju suvremene talijanske grafijske tradicije, a što se očituje u uporabi pojedinih grafema talijanskoga podrijetla. *Šibenska molitva* i *Cantilena pro Sabatho* također su nastale u 14. stoljeću iako su složenije i manje dosljedne nego prvi spomenik te u njima nedostaju talijanski grafemi. Korpus latiničnih spomenika postaje bogatiji tek od 15. stoljeća, kada se latinica u Hrvata proširila na znatno većem području te je počela preuzimati ulogu dotad nadmoćne glagoljice.

Prošla vremena u *Kronici* Antuna Vramca

1. Uvod

U drugoj se polovici 16. stoljeća i sjeverna Hrvatska uključila u kulturni razvoj koji je u južnoj Hrvatskoj cvjetao već stoljećima. To je međutim rezultiralo i pojavom novog idioma u pisanim tekstovima. Točnije, u pismenosti se osim čakavskog i štokavskog pojavljuje i kajkavski, čiji su prvi tragovi vidljivi u mješovitim čakavsko-kajkavskim glagoljičnim zbornicima. Najviše kajkavizama sadrže *Petrisov zbornik* (1468.) i *Kolunićev zbornik* (1486.). Prva tiskana kajkavska knjiga jest Pergošićev prijevod poznatoga mađarskog zakonika Werbőczyjeva *Tripartituma*, objelodanjenoga 1574. pod naslovom *Decretum*. Pergošićevo djelo zauzima istaknuto mjesto u povijesnom razvoju kajkavske pisane riječi, a važan je i kao prvi pravni spomenik na hrvatskom kajkavskom jeziku. Uz Pergošića valja istaknuti još jednog pisca iz druge polovice 16. stoljeća. Riječ je o Antunu Vramcu i njegovoj kronici, o čemu će biti govora u nastavku. Prikazat ćemo sustav prošlih vremena i bogatstvo načina izražavanja radnji i zbivanja u prošlosti, što ćemo potkrijepiti konkretnim primjerima iz teksta.

2. Antun Vramec i početci kajkavske književnosti

2.1. Regionalni književni jezici i kajkavski književni jezik

Hrvatsko se jezično područje tradicionalno dijeli po upitnoj zamjenici *što?* Radi se dakle o trima narječjima: štokavskom, čakavskom i kajkavskom. Štokavsko narječje zbog različitih povijesnih razloga obuhvaća najveće područje. U Republici Hrvatskoj govori se u Slavoniji, Lici i Krbavi te u Dalmaciji sa zaleđem. U Bosni i Hercegovini govori se isključivo štokavski. Čakavsko je narječje, s kojim su povezani sami početci hrvatske pismenosti, izgubilo velike prostore u oluji povijesnih događaja. Njegovo je mjesto tako preuzelo štokavsko narječje, stoga se govori u Istri, na otocima i u uskom obalnom pojasu. Kajkavsko se narječje govori u sjevernoj Hrvatskoj, u Zagorju i Međimurju te, dakako, u Zagrebu.

Upravo spomenuta podjela zauzima ključnu ulogu u povijesti hrvatskog jezika zato što su se u skladu s njom sve do ilirizma razvijala tri regionalna književna jezika kao i tri književnosti. Regionalnost upućuje na to da nijedan književni jezik nije bio naddijalektalan, tj. nije se mogao proširiti na područje drugoga narječja, pa je ostajao tek unutar vlastitih granica iako je među navedenim trima jezicima i tradicijama kontakt dakako postojao. Dovoljno je u tu svrhu primjera radi istaknuti elemente dubrovačke štokavske književnosti ili glagoljične zbornike koji se također odlikuju dvojakim, tj. i kajkavskim i čakavskim značajkama, a uz povremeno značajne slojeve crkvenoslavenskog jezika. Primarnost na koncu pripada čakavskom i štokavskom regionalnom književnom jeziku jer se već u doba renesanse dade zamijetiti žanrovsko bogatstvo djela koja su nastala u okviru tih dvaju književnih jezika. Spomenutu primarnost pak objašnjavamo time da je južna Hrvatska u srednjem vijeku bila središte hrvatske civilizacije i kulture, kolijevka Hrvatskoga Kraljevstva. Zbog navedenih je čimbenika razvoj bio intenzivniji i brži u južnom negoli u sjevernom dijelu Hrvatske. No sjeverna su Hrvatska i Zagreb, njezino središte, polako preuzimali vodeću ulogu juga tijekom 16. stoljeća, što pak objašnjavamo jačanjem turskih osvajanja. U drugoj polovici toga stoljeća objavljene su i prve tiskane kajkavske knjige, što je označilo rođenje kajkavskoga književnog jezika, dok se 17. i 18. stoljeće smatraju zlatnim razdobljem kajkavske pisane riječi. Kajkavski je književni jezik svoj značaj izgubio u tridesetim i četrdesetim godinama 19. stoljeća, kada je pobijedila ilirska koncepcija jedinstvenoga književnoga jezika, a čiji je temelj postalo štokavsko narječje.

2.2. Život i djelo Antuna Vramca

Antun Vramec rođen je 1538. u Ormožu. Studirao je u Beču i Rimu, gdje je i doktorirao iz teologije 1565. (Jembrih 2007: 22). Poslije studija djelovao je na području Zagrebačke biskupije, a najviše je vremena provodio u Varaždinu. Njegov je život bio pun avantura i različitih sukoba. Naime spočitava mu se sklonost protestantskim svjetonazorima, a uza sve to bio je i oženjen. Naposljetku mu je zagrebački biskup oduzeo sve crkvene funkcije 1582. g. (Šojat 1977: 105). Od 1584. služio je kao župnik u Varaždinu, gdje je umro 1587. godine (Šojat 1977: 106).

Antun Vramec smatra se drugim kajkavskim piscem. Bio je autor druge i treće tiskane knjige na kajkavskom jeziku nakon Pergošićeva prvotiska iz 1574. godine. Vramčeva djela svjedoče o poznavanju Pergošića, što potvrđuju jezične sličnosti (Moguš 1993: 66). Ipak, obojica su se pisaca u svojim djelima naslonila na varaždinski kajkavski dijalekt, stoga se i to može promatrati kao razlog pojave jezičnih sličnosti (Moguš 1993: 68).

Vramčeva *Kronika* objelodanjena je 1578., što ćemo prikazati u sljedećem poglavlju. Njegovo je drugo djelo objavljeno 1586. u Varaždinu s naslovom *Postilla*. Riječ je o zbirci propovijedi koju je sastavio za potrebe svećenika čitave Zagrebačke biskupije. Jedan primjerak *Postille* čuva franjevačka knjižnica u Varaždinu te se u njemu pronalazi kratak rukopisni umetak Andrije Rogana, što upućuje na primjenu Vramčeve zbirke u južnoprekomurskoj, tj. slovenskoj okolici (v. Jembrih 1991: 15–38).

Vramčevu važnost u povijesti kajkavske književnosti potvrđuje da je svojim djelom išao Pergošićevim tragovima te tako poduzeo značajan korak prema kodifikaciji kajkavskoga književnog jezika. Bio je uzorom kajkavskih pisaca 17. stoljeća koji su slijedili prva dva pisca, stoga je njegov doprinos veoma bitan kada se govori o formiranju kajkavskoga književnog jezika.

2.3. Kronika Vezda Znovich Zpravliena Kratka Szlouenskim Iezikom po D. Antolu Pope Vramcze Kanouniku Zagrebechkom

Vramčeva svjetska kronika objavljena je u Ljubljani 1578. u tiskari Ivana Manliusa. Smatra se najznačajnijim onodobnim djelom pisanim na kajkavskom jeziku. O okolnostima pisanja iscrpniji podatci nisu dostupni: poznato je tek toliko da je 1576. – 1577. već radio na kronici (Šojat 1977: 105). Na početku knjige nalazi se Vramčeva latinska preporuka zagrebačkom biskupu Juraju Draškoviću, a nju slijedi kronika svjetskih događaja, koji se mogu pratiti od stvaranja svijeta sve do Vramčeva doba, tj. do 1578. godine. Opis starijih povijesnih događaja nije previše točan i opsežan, međutim recentni su događaji opisani podrobnije i točnije. Na stranicama kronike zapaža se i mnogo hrvatskih i mađarskih povijesnih osoba. Značaj kronike pojačavaju i kratki, gotovo minimalistički opisi događaja te mnoštvo jednostavnih

jesnih rečenica. Štivo se i u sadržajnom pogledu može držati zanimljivim jer progovara o ratovima, kraljevima, carevima, papa-ma, krunidbama, pandemijama i drugim sličnim temama.

Vramčevi su izvori vjerojatno bile poznate suvremene talijanske i mađarske kronike, npr. Jacopo Filippo Forest: *Supplementum chronicarum* (Mlijeci, 1481.), Bartolomeo Sacchi: *Vitae Pontificum* (Mlijeci, 1483.), Bonfini: *Rerum Hungaricum decades* (Lőkös 2014: 64).

Vramčevoj Kronici važno mjesto pripada i u razvoju kajkavske grafije. Tomu je tako stoga što su kajkavski pisci 17. i 18. stoljeća uglavnom slijedili grafijsku tradiciju Pergošića i Vramca iako su unijeli i nekoliko promjena.

3. Prošla vremena u Vramčevoj Kronici

Praslavenski se jezik odlikovao bogatim sustavom prošlih vremena. Perfekt i aorist djelomice je naslijedio iz indoeuropskog prajezika (Ivšić 1970: 230; Meier-Brügger 2003: 165), a u praslavensko se doba razvilo i treće prošlo vrijeme, imperfekt (H. Tóth 1999: 128). Ranko Matasović smatra da su prošla glagolska vremena u praslavenskomu jeziku bila aorist i imperfekt, a analitički tvoren perfekt pripisuje općeslavenskome (Matasović 2009: 92). Općeslavensko je razdoblje trajalo od 8. do početka 12. stoljeća (Matasović 2009: 59). To je vrijeme jezičnih promjena općeslavenskog značaja koje su zahvaćale čitav slavenski svijet. Nakon tog razdoblja govori se isključivo o pojedinačnim slavenskim jezicima.

Slavenski su jezici dakako naslijedili taj sustav prošlih glagolskih vremena, pa stoga i suvremeni hrvatski standardni jezik razlikuje četiri prošla vremena: perfekt, aorist, imperfekt i pluskvamperfekt. U općoj je uporabi perfekt, a uporaba aorista, imperfekta i pluskvamperfekta povezana je s određenim funkcionalnim stilovima.

3.1. Jednostavni oblici

3.1.1. Aorist

Aorist ili prošlo svršeno vrijeme izražava samostalnu radnju u prošlosti, njezin tijek i svršenost. U suvremenome se hrvatskom standardu tvori od infinitivne osnove svršenih (rijetko

i nesvršenih) glagola. Glagolima s osnovom na suglasnik dodaju se nastavci *-oh, -e, -e, -osmo, -oste, -ošē*. Glagolima s osnovom na samoglasnik dodaju se nastavci *-h, -ø, -ø, -smo, -ste, -še*.

U praslavenskome su postojala dva tipa aorista: tematski i sigmatski. Sigmatski aorist tvoren sufiksom *-ox-* relativno je mlada slavenska inovacija jer nije potvrđen u najstarijim staroslavenskim spomenicima (Matasović 2009: 92). Udžbenik staroslavenskog jezika razlikuje dvije potkategorije sigmatskog aorista (v. Damjanović 2003: 131–134). Stjepan Ivšić i slovenski udžbenik staroslavenskog jezika također govore o trima tipovima aorista (Ivšić 1970: 263; Babič 2008: 181).

Aorist je sačuvan u svim južnoslavenskim jezicima, osim slovenskoga. U hrvatskim se narječjima aorist dosljedno čuva u štokavskim dijalektima, u kajkavskima ga nema, a čakavski su dijalekti ograničili njegovu uporabu. U istočnoslavenskim jezicima sačuvao se pak do 14. – 15. stoljeća, a nema ga ni u zapadnoslavenskim jezicima, osim onih lužičkosrpskih (Babič 2008: 187).

U Vramčevoj se Kronici najčešće pojavljuje sigmatski aorist: „Na zachetke z niftara *ztuori* Bogh Nebo, Zemlu, morie i vřza vunih ka iezu.” (Vramec 1578: 1); „Herczegh Rutenzki *doide* Kralu Carolu Vogerzkomu v Wifegrad.” (Vramec 1578: 43); „Bořzno Turczu *porobiřfe*.” (Vramec 1578: 48); „Ouo vreme kmeti *gore fztaffe* proti gozpode i nebuduchi pokorni my podaini lzuoie Gozpode i plemenitim liudem na Vogreh,” (Vramec 1578: 54); „Velika vnořina Vogrou zlouneou i Horuatou v Tom nezrechniom boiu *poginuffe*.” (Vramec 1578: 55).

Sigmatski *-ox-* aorist (po Damjanovićevoj terminologiji II. tip sigmatskog aorista) u tekstovima se Kronike potvrđuje tek rijetko, primjerice: „*Potonofe vřzi* ludi i vřze řiuoche fztvari.” (Vramec 1578: 1); „Vutom lete *pridořfe* Turczu i vzeřře laicz grad zauzemi gradmi koi k laiczu priztoiahu.” (Vramec 1578: 56).

3.1.2. Imperfekt

Imperfekt ili prošlo nesvršeno vrijeme izražava nesvršenost i usporednost u odnosu na drugu radnju u prošlosti (Babič 2008: 188). U suvremenome se hrvatskom standardu tvori od infinitivne ili prezentske osnove nesvršenih glagola. Infinitivnoj odnosno prezentskoj osnovi dodaju se nastavci *-ah, -aše, -aše, -asmo,*

-aste, -ahu; -jah, -jaše, -jaše, -jasmo, -jaste, -jahu; -ijah, -ijaše, -ijaše, -ijasmo, -ijaste, -ijahu.

U hrvatskome su izvorni imperfektni nastavci u 1. i 2. licu množine u 14. st. zamijenjeni aoristnim nastavcima (Matasović 2009: 95). Imperfekt je sačuvan u svim južnoslavenskim jezicima, osim slovenskoga. U istočnoslavenskim jezicima ta je kategorija bila poznata do 12. stoljeća, a u zapadnoslavenskim ga jezicima nema, osim lužičkosrpskih jezika (Babič 2008: 191). Međutim na istoku južnoslavenskog prostora (staroslavenski, makedonski i bugarski) znatno je učestalija uporaba jednostavnih oblika (aorista i imperfekta), a rjeđa perfekta.

Imperfekt je u Vramčevu djelu potvrđen rjeđe nego aorist. To objašnjavamo posebnim stilom žanra kronike jer se najčešće radi o svršenim prošlim radnjama i zbivanjima, a nesvršenost u prošlosti nužno je opisati svega rijetko. Unatoč tomu iz korpusa je moguće izlučiti i imperfektnu primjere, recimo: „Adam i Eva nai perva Chloweka *bezta* ztvoriena.” (Vramec 1578: 1), riječ je o imperfektu glagola *biti*, treće lice dvojina; „Romulus i Remus od Ilie roieni *behu*.” (Vramec 1578: 8). U obama slučajevima riječ je o imperfektu pomoćnoga glagola *biti*. Primjeri imperfekta drugih glagola rijetki su i izolirani: „Vutom lete pridolše Turczy i vzešše laicz grad zauzemi gradmi koi k laiczu *priztoiahu*.” (Vramec 1578: 56).

3.2. Složeni oblici

3.2.1. Perfekt

Perfekt ili opće prošlo vrijeme izražava radnju, zbivanje u prošlosti čije rezultate vidimo i u sadašnjosti (Babič 2008: 192). Složeno je od glagolskog pridjeva radnog i nenaglašenog prezenta pomoćnoga glagola *biti*. Tvori se od svršenih i nesvršenih glagola. Analitički perfekt počinje se širiti u općeslavenskome i tvori se od participa na *-*la-* i prezenta glagola *biti* (Matasović 2009: 95). Perfekt je preuzimao ulogu aorista i imperfekta u svim slavenskim jezicima (istočnoslavenski jezici, zapadnoslavenski jezici, osim dvaju lužičkosrpskih, slovenski) (Babič 2008: 193), te je postao opće prošlo vrijeme. U suvremenome su hrvatskom jeziku aorist i imperfekt isključeni iz neutralne funkcije standardnog jezika, što se može pripisati kajkavskom utjecaju.

Antun Vramec u svome djelu najčešće upotrebljava perfekt, što potkrepljuju i ovi primjeri: „Tubalkain ali Tobel brat niegou nai perui konach i ki *ie nafel* zrezavanja.“ (Vramec 1578: 1); „Set po zmerti Abeloue (ar *ie* Kain Abela *umoril*) od Adama roien be.“ (Vramec 1578: 1); „Mikeas prorok i Naum ouozu vreme *bili*.“ (Vramec 1578: 8); „Pauel drugi imena toga Benechanin Papa polzta, Ohol Chlouek *ie* on *bil*, lezt let *ie* *ladal* Papinztuam.“ (Vramec 1578: 49); „Turczi *robilizu* na lzlovenieh, terze zouo Petrouzki ali Kraleuzki Turczi.“ (Vramec 1578: 59). Razvidni su i primjeri s naglašenim oblikom glagola *biti* umjesto nenaglašenoga, što se daje uočiti i u starijih pisaca (Matasović 2009: 95). U Vramca je to svojstveno 3. licu jednine i množine, odnosno upotrebljavaju se naglašeno *jest* i *jesu* umjesto nenaglašenih *je* i *su*: „Sofonias Prorok ouo vreme *iezt bil*.“ (Vramec 1578: 9); „Bias Prieneus mudri takaiše ouo vreme *iezu bili*.“ (Vramec 1578: 10);

3.2.2. Pluskvamperfekt

Pluskvamperfekt ili pretprošlo vrijeme izriče pretprošlost, odnosno radnju ili zbivanje koje se odvijalo prije druge prošle radnje ili zbivanja. Složeno je od glagolskog pridjeva radnog i perfekta ili imperfekta pomoćnoga glagola *biti*. Češće se tvori od svršenih, a rjeđe od nesvršenih glagola.

Analiitička je konstrukcija pluskvamperfekta nastala u općeslavenskom razdoblju i tvorena je od perfekta ili imperfekta glagola *biti* i participia na *-*la*- (Matasović 2009: 96). Pluskvamperfekt znači inovaciju, slično kao i perfekt (H. Tóth 1999: 138). Potvrđuje se u staroslavenskim spomenicima i sačuvan je u gotovo svim slavenskim jezicima, osim poljskog, ruskog i bjeloruskog (Babič 2008: 194).

U Vramca se pak većinom pojavljuje pluskvamperfekt tvoren od perfekta pomoćnoga glagola *biti* i pridjeva radnog, o čemu svjedoče primjeri: „Ona ofztalše kaie Noe lszobom u Arku *uzel bil*.“ (Vramec 1578: 1); „Melkifedek Kral i pop Salem, od ouga Abraham prie blagozlou gda *ie bil pobil* Chetiri Krale, i Sodomo ozlobodil.“ (Vramec 1578: 3); „Dopelanie od nekoliko Gozpode Vogerzke, proti Carolu, ki *ie* ifche mal i mlad kruto bil, pokogazu takaiše neka Gozpoda Vogerzka *pojzlali bili*.“ (Vramec 1578: 41); „Mahumet Czar Turzki, pojzle ali poklizare *bil ie* vto izto

zprauifche *poſzlal*, proſzechi od Krala Mathiala i orzaga myra.” (Vramec 1578: 50). Za drugi tip pluskvamperfekta, tvorenog od imperfekta pomoćnoga glagola *biti* i pridjeva radnog, u korpusu je potvrđen samo jedan primjer: „Sztal i moch Papinzku Clomens *befſe prenefzel* vFranczuskuzemlu v Varas Auinion, gde je bil i lztal od ouga pochemſij Papa ſzedemdezet i chetiri leta.” (Vramec 1578: 42).

4. Prošla vremena u kajkavskome književnom jeziku i njihovo podrijetlo

U suvremenim su kajkavskim govorima aorist i imperfekt potpuno nestali (Lončarić 1996: 109), a nalazimo ih u kajkavskom književnom jeziku (Šojat 2009: 75). Gubitak aorista u kajkavskome seže od kraja 16. i početka 17. stoljeća, a imperfekta još prije (Šojat 2009: 75). Svi suvremeni kajkavski govori imaju perfekt, a poneki i pluskvamperfekt (Lončarić 1996: 108–109). Može se dakle reći da je perfekt glavno prošlo vrijeme u kajkavskim govorima premda Lončarić ističe uporabu okamenjenog oblika aorista za prvo lice jednine (*reko*) u službi riječce (Lončarić 1996: 109). U starih kajkavskih pisaca nalazimo oba složena glagolska vremena.

U kajkavskim su književnim tekstovima sačuvani i jednostavni (aorist, imperfekt) i složeni (perfekt, pluskvamperfekt) oblici prošlog vremena. Aorist se potvrđuje u tekstovima visokoga stila, i to od 17. stoljeća rijetko, a od 18. stoljeća veoma rijetko (Kuzmić–Kuzmić 2015: 120). Rečeno vrijedi i za imperfekt (v. Kuzmić–Kuzmić 2015: 120). Pluskvamperfekt se potvrđuje do kraja 16. stoljeća (Kuzmić–Kuzmić 2015: 121), i to u djelima Ivana Pergošića i Antuna Vramca.

Uporaba aorista, imperfekta i pluskvamperfekta u pisanim tekstovima visokoga stila gotovo nedvojbeno upućuje na kakav utjecaj. Na njihovu je uporabu vjerojatno utjecala mješovita čakavsko-kajkavska književna tradicija koja je nastala na posjedima Frankopana i u Istri (Hercigonja 1983: 329). Radi se o glagoljčnim zbornicima mješovitog, čakavsko-kajkavskoga tipa. U tim je tekstovima značajan sloj crkvenoslavenskoga, u kojem su česti i aorist i imperfekt. Najznačajniji su bili *Vinodolski zbornik* (prva polovica 15. stoljeća), *Petrisov zbornik* (1468), *Koluničev*

zbornik (1468), *Žgombičev zbornik* (16. stoljeće), *Grškovićev zbornik* (druga polovica 16. stoljeća). Najzanimljiviji je pak Petrisov zbornik, koji ima najviše kajkavskih značajki (Hercigonja 1983: 309).

Najkarakterističnija kajkavska obilježja mješovitih tekstova jesu: 1. prasl. *ě > *e*, *i*, npr. *greh*, *svit* (to je i čakavsko obilježje); 2. *mn-* > *vn-*, npr. *vnogo*; 3. protetsko *v-*, npr. *vuči*, *vulica*; 4. *ž* > *r*, npr. *moraše*, *morahu* (rotacizam je čakavsko obilježje također); 5. futur se tvori od kajkavskog oblika pomoćnoga glagola *biti* (*bum*, *buš*, *bu*) i infinitiva, npr. *ako vavek buš govoriti*; 6. kajkavizmi, npr. *kaj*, *koteri*, *niče*, *zopet*; 7. hungarizmi, npr. *beteg* 'bolest', *harc* 'borba', *šereg* 'mnoštvo'; *četa*, *vojska*' (v. Oczkova 2010: 135).

U mješovitim su se zbornicima upotrebljavala sva prošla vremena (aorist, imperfekt, perfekt, pluskvamperfekt), što se poklapa i sa stanjem u kajkavskim tekstovima. Upravo zato nisu bila strana ni kajkavskim piscima 16. stoljeća, u čijim se djelima potvrđuju svi navedeni glagolski oblici za prošlo vrijeme.

5. Zaključak

Predmet ovoga rada bila su prošla vremena u kronici Antuna Vramca. Istaknuti kajkavski pisac najčešće je rabio perfekt i aorist, a u svega se nekoliko primjera uočava pluskvamperfekt. Najmanje je potvrda za imperfekt. Svrhovito bi bilo istražiti pojavnost prošlih vremena u kajkavskim književnim tekstovima iz 17. i 18. stoljeća jer bi se tako moglo utvrditi do kada se aorist, imperfekt i pluskvamperfekt pojavljuju u kajkavskim pisanim tekstovima. Tako bi se na koncu dobila opća slika o uporabi prošlih vremena u kajkavskome književnom jeziku.

Stolni Belgrad i drugi toponimi u Vramčevoj *Kronici*

1. Uvod

Mađarski grad Székesfehérvár/Stolni Biograd poznat je kao grad sv. Stjepana, prvoga ugarskog kralja. Za mnogo stoljeća bio je mjesto krunidbi ugarskih kraljeva. Kraljevska se bazilika također nalazila u Stolnom Biogradu, a onamo su se sahranjivali hrvatski kraljevi i njihove supruge. Riječ je stoga o iznimno važnome povijesnom gradu čije se ime često pojavljuje u povijesnim izvorima, djelima, diplomama, poveljama i spomenicima.

U nastavku ćemo prikazati mađarske toponime u Vramčevoj *Kronici*. Usredotočit ćemo se posebice na toponim *Stolni Belgrad*, na koji se u kronici često nailazi. Život i djelo te *Kronika* Antuna Vramca opisani su u radu u kojem smo se bavili prošlim vremenima.

2. Stolni Belgrad i drugi mađarski toponimi u kronici

2.1. Stolni Belgrad u Vramčevoj kronici

Stolni Biograd prvi se put pojavljuje na stranicama Vramčeve kronike u opisu događaja 1038.: „Vmre ili premeni toga lzueta lzueta Stefan kral na velike Meše den, pokopan be zuelikim plachom *vSztolnom Belgrade*, *vCzirkve* koje on bil nachinil i zidal“ (Vramec 1578: 32).

Vramec brižno predstavlja kralja i njegovo djelo, ali u vezi s kraljem Stolni Biograd se spominje više puta. Ime grada upotrebljava se u obliku *Stolni Belgrad*, a u suvremenome hrvatskom standardu postoji oblik *Stolni Biograd*. Oba su oblika prevedenice mađ. toponima *Székesfehérvár*, koji je složenica kao i njegovi hrvatski ekvivalenti. Mađarski toponim *Fehérvár* upućuje na građevinu od bijeloga kamena, što je bilo obilježje ugarskih vladara početkom vladavine Arpadovića (Kiss 1980: 601). Bijelom kamenu pripisivale su se osobine kao što su izvrsnost i odlučnost, a upućuje i na misao plemstva (Kiss 1980: 601). Prvi dio složenice *Székes* odnosi se na kraljevsko sjedište (Kiss 1980: 601).

Prvom dijelu složenice *Székesfehérvár* odgovara kaj. *Stolni*, a drugome *Belgrad*, čije značenje pak odgovara značenju mađarske riječi. Toponim *Belgrad* potječe od prasl. *běľz gordь (Snoj 2009: 504), a istovjetni se toponimi mogu naći i u suvremenim slavenskim jezicima, primjerice hrv. *Biograd*, srp. *Beograd*, češ. *Bělohrad*, rus. *Белгород* (v. Snaj 2009: 504). U sjeveroistočnoj Mađarskoj postoje dva toponima *Belegrád*¹, koji također potječu od spomenutoga praslavenskog toponima (Kiss 1980: 100).

Ime Stolni Biograd upotrebljava se još u dvjema inačicama: bez prvog dijela složenice *Stolni*, tj. *Belgrad*, i kao *Belgrad Stolni*. Inačica *Belgrad* najprije se potvrđuje na stranici 33.: „Salamon lezti Kral Vogerzki Zin Andrea Kralia gore imenuuana, po lzmerti Bele pomochiu Henrika Czezara komu ie bil dal kcher fzuoiu za Senu nouich *vBelgradu* korunien be Vogerzkim kralom“ (Vramec 1578: 33). Tu je svakako riječ o mađarskom gradu, a ne o Beogradu. To potvrđuje ne samo opis krunidbe nego i to da je upravo kralj Salamon pripojio Beograd Ugarskoj. U opisu Salamonovih osvajanja upotrebljava se toponim *Doleni Belgrad*, što zapravo upućuje na Beograd, koji je u mađarskim povijesnim izvorima poznat pod imenom *Nándorfehérvár*. Inačica *Belgrad stolni* potvrđuje se pak u opisu smrti kralja Kolomana Mudrog (1114.), prvoga hrvatsko-ugarskog kralja: „Imal ie Coloman Kral Vogerzky dua Zina Ladizlaua i Stefana vmre hudo, kako iezt i fiuel, pokopan be *vBelgrade ztolnom*“ (Vramec 1578: 35).

2.2. Drugi toponimi u Vramčevoj kronici

U prethodnom smo poglavlju rastumačili toponim *Stolni Belgrad* i njegove inačice u Vramčevoj kronici. Međutim u njoj pronalazimo i druge mađarske toponime. Razlog tomu jest da Vramec opisuje mnogo mađarskih povijesnih događaja, pri čemu se također pojavljuju toponimi. Uz Stolni Belgrad potvrđuju se stoga ovi toponimi: *Balaton*, *Besprim*, *Budin*, *Čanad*, *Đur*, *Đula*, *Eger/Jeger*, *Filek*, *Jerdel*, *Kaniža*, *Kapušvar*, *Kašša*, *Kenjer mezov*, *Kiseg*, *Mohačko polje*, *Mukač*, *Pešt*, *Požon*, *Saksard*, *Satmar*, *Siget grad/Siget*, *Solnok*, *Temešvar*, *Tihon*, *Tokaj*, *Varad*, *Višegrad*. Dakle pronalazi se ukupno 27 različitih toponima, među kojima je jedan hidronim (*Balaton*) i jedno ime županije (*Čanad*), a svi su ostali ojkonimi.

1 Jedan je danas dio naselja *Nyírtelek*, a drugi naselja *Hernádkak*.

U nastavku rada prikazujemo etimologiju svih toponima te ističemo njihove zanimljivosti.

Balaton - mađ. Balaton: hidronim najvećega mađarskog jezera slavenskog je podrijetla. Potječe od prve sastavnice imena *blatъnъ gradъ (Kiss 1997 I: 148), što je ime sjedišta Pribinine i Koceljeve slavenske države u 9. stoljeću. Vramec je mađarski hidronim preuzeo u izvornome obliku.

Besprim - mađ. Veszprém: mađarski grad, sjedište istoimene županije. Ojkonim možda vuče podrijetlo od imena sina poljskoga kralja, Boleslava I. Hrabrog (Kiss 1980: 691). S druge se strane može pretpostaviti da potječe od toponima *Bezprēm, što je od zapadnoslavenskog antroponima *Bezprēmъ (Kiss 1980: 692). Vramčev toponim čuva izvorno početno /b-/. Došlo je do transfonemizacije mađ. /e:/ → hrv. /i/, što se smatra uobičajenim, npr. mađ. *kép* - hrv. *kip*, mađ. *rét* - hrv. *rit*.

Budin - mađ. Buda: dio Budimpešte. Ojkonim je nastao od mađ. antroponima *Buda* (Kiss 1980: 131-132, natuknica Buda-pest). U toponimu *Budin -in* jest nastavak posvojnoga pridjeva.

Canad - mađ. Csanád: ime ugarske županije od antroponima *Csanád*, čije je podrijetlo nepoznato (Kiss 1980: 155). Vramec je mađarski toponim preuzeo u izvornome obliku.

Dula - mađ. Gyula: mađarski grad na jugoistoku Mađarske. Ojkonim je od mađ. antroponima *Gyula*, koji je turskog podrijetla te je povezan sa staroturskom imenicom *jula* 'baklja' (Kiss 1980: 256). Vramec je mađarski toponim preuzeo u izvornome obliku.

Dur - mađ. Győr: mađarski grad, sjedište županije Győr-Moson-Sopron. Ojkonim je od istog antroponima koji pronalazimo u toponimima *Algyő* i *Felgyő* (Kiss 1980: 254). U toponimu *Dur* došlo je do transfonemizacije mađ. /ø:/ → hrv. /u/, što je svojstveno i ovom primjeru: mađ. *gyöngy* → hrv. *đunđ*. Gradišćanskohrvatsko je ime ovoga grada *Jur*, u kojem je također zamjetna prilagodba mađarskoga fonema u smjeru zapadnojužnoslavenskih idioma (slovenskog, kajkavskog, čakavskog).

Eger/Jeger - mađ. Eger: mađarski grad, sjedište županije Heves. Ojkonim je od istoimenog hidronima, a koji potječe od imenice *éger* 'joha' (Kiss 1980: 197). Početno /j-/ u inačici *Jeger* tipično je kajkavsko obilježje u prilagodbi hungarizama s početnim /e/ ili /e:/, npr. mađ. *ezer* - kaj. *jezero*, mađ. *érsek* - kaj. *jeršek*.

Filek – mađ. Fülek: grad u južnoj Slovačkoj (slovačko *Filakovo*). Ojkonim je od antroponima *Filek* (Kiss 1980: 227). U toponimu *Filek* riječ je o transfonemizaciji mađ. /y/ → hrv. /i/, što se smatra uobičajenim, npr. mađ. *püspök* → kaj. *pišpek*.

Jerdel – mađ. Erdély: mađarski toponim jest složenica čiji je prvi dio imenica *erdő* 'šuma', drugi pak imenica *elü* ~ *elv* 'drugi dio nečega' (Kiss 1980: 204). U kajkavskom toponimu došlo je do depalatalizacije mađ. /ɬ/. Početno je /j-/ tipično kajkavsko obilježje, što se zapaža i u toponimu *Jeger*.

Kaniža – mađ. Kanizsa: grad u jugozapadnoj Mađarskoj. Mađarski ojkonim slavenskog je podrijetla i potječe od južnoslavenskog toponima *Kneža* (Kiss 1980: 445, natuknica Nagykanizsa). Po mišljenju Marka Snoja mađ. *Kanizsa* potječe od psl. **kъnędz'a* (Snoj 2009: 185). Toponimi *Kaniža* u Hrvatskoj i Sloveniji te vojvođanski toponim *Kanjiža* nastali su od mađ. *Kanizsa* (Snoj 2009: 185).

Kapušvar – mađ. Kaposvár: mađarski grad, sjedište županije Somogy. Mađarski toponim složenica je hidronima *Kapos* i imenice *vár* 'tvrđava'. Hidronim je pak nastao od imenice *kapu* 'vrata' (Kiss 1980: 314).

Kašša – mađ. Kassa: grad u istočnoj Slovačkoj (slovačko *Košice*). Ojkonim je od kakvoga antroponima *Ko-* (Kiss 1980: 320–321).

Kenjer mezov – mađ. Kenyérmező: mađarski toponim u južnome dijelu Erdelja u Rumunjskoj. Složenica je tvorena imenicama *kenyér* 'kruh' i *mező* 'polje'. Vramec je preuzeo mađarski toponim, a došlo je do transfonemizacije mađ. /ø:/ → kaj. /ov/.

Kiseg – mađ. Kőszeg: grad u zapadnoj Mađarskoj uz austrijsko-mađarsku granicu. Ojkonim je složenica tvorena imenicama *kő* 'kamen' i *szeg* 'kut, ugao' (Kiss 1980: 359). U toponimu *Kiseg* razvidna je transfonemizacija mađ. /ø:/ → kaj. /i/. Gradišćansko-hrvatsko ime grada također glasi *Kiseg*.

Mohačko polje – mađ. Mohácsi sík: mađarski je toponim, pretpostaviti je, tvorenica od mađ. imenice *moha* 'mahovine' (Kiss 1980: 435). No mađarska je imenica slavenskog podrijetla i od nje je sufiksacijom (slav. *-ačь*) nastao ojkonim *Mohács* (Kiss 1980: 435). Toponim *Mohačko polje* prevedenica je mađarskog toponima.

Mukač – mađ. Munkács: grad u zapadnoj Ukrajini (ukr. *Мукачево*). Ojkonim je nastao od antroponima (Kiss 1980: 445).

U kajkavskome se izgubio fonem /n/ kao i u drugim slavenskim imenima ovoga grada, npr. ukr. *Мукачево*, rusinsko *Мукачово* i slovačko *Mukačevo*.

Pešt – mađ. Pest: dio Budimpešte. Toponim je od praslavenskoga *peštb 'peć, pećina, špilja' (Kiss 1980: 131–132). Valja međutim dodati kako je András Zoltán podrijetlo ovoga toponima nedavno razložio ponešto drukčije. Naime smatra da *Pest* potječe od praslavenskog dijalekta istočnojužnoslavenskoga tipa (Zoltán 2017: 4). Njegovu tezu potvrđuje da imenica ima značenje 'pećina, špilja', i to isključivo u bugarskom jeziku. Slične toponime (*Pes*, *Pest*) pronalazimo u sjevernoj Mađarskoj u planinama (detaljnije u Zoltán 2017: 4–5). U nekim hrvatskim toponimima riječ „*peć*“ označava špilju ili pećinu². Vramec je mađarski toponim preuzeo u izvornome obliku.

Požon – mađ. Pozsony: glavni grad Slovačke (slovačko *Bra-tislava*). Toponim je od antroponima *Poson* (Kiss 1980: 523). U kajkavskom je toponimu došlo do depalatalizacije mađ. /ɲ/. To se smatra općom pojavom u hungarizmima, npr. mađ. *bársony* – hrv. *baršun/baršon*, mađ. *kormány* – hrv. *korman*.

Saksard – mađ. Szekszárd: mađarski grad, sjedište županije Tolna. Toponim je od pridjeva *szegszár* 'tamnožut, smeđožut' (Kiss 1980: 602). Prvi se put pojavljuje kao *Sacsard* u povijesnim izvorima (Kiss 1980: 602), koji nalazimo i u Vramca.

Satmar – mađ. Szatmár: ime mađarske županije od antroponima *Szatmár* (Kiss 1980: 598).

Siget/Siget grad – mađ. Szigetvár: mađarski grad na jugu Mađarske. Toponim je složenica od imenica *sziget* 'otok' i *vár* 'tvrđava' i odnosi se na tvrđavu koja se nalazi u poplavnome području potoka Almás (Kiss 1980: 612). Kajkavska je inačica *Siget* nastala od mađarske imenice, a inačica *Siget grad* jest prevedenica.

Solnok – mađ. Szolnok: mađarski grad, sjedište županije Jász-Nagykun-Szolnok. Ojkonim je od prezimena (Kiss 1980: 617).

Temešvar – mađ. Temesvár: grad u jugozapadnoj Rumunjskoj (rum. *Timișoara*, hrv. *Temišvar*), sjedište negdašnje županije Temes. Ojkonim je složenica od hidronima *Temes* i imenice *vár* (Kiss 1980: 637). Hidronim *Temes* slavenskog je podrijetla i vjerojatno potječe od *Тьмишь 'tamna rijeka' (Kiss 1980: 637).

2 Na dragocjenom podatku zahvaljujem recenzentu knjige, akademiku Mateu Žagaru.

Tihon – mađ. Tihany: naselje na sjevernoj obali jezera Balaton. Ojkonim je od antroponima *Tichon* 'tih čovjek', koji je slavenskog podrijetla (Kiss 1980: 642). U kajkavskome se odvija depalatalizaciju /n/ na kraju riječi, slično kao i u toponimu *Požon*.

Tokaj – mađ. Tokaj: mađarski grad na sjeveroistočnom dijelu Mađarske. Ojkonim je turskog podrijetla i potječe od imenice *toqay* 'šuma uz rijeku' (Kiss 1980: 649). No postoje tumačenja prema kojima je opća imenica postala antroponim, a od kojega je pak nastao ojkonim (Kiss 1980: 649).

Varad – mađ. Nagyvárad: grad uz mađarsko-rumunjsku granicu na zapadnom dijelu Rumunjske (rum. *Oradea*), sjedište nekadašnje županije Bihar. Ojkonim se u povijesnim izvorima potvrđuje u obliku *Várad*. Nastao je sufiksacijom od imenice *vár* 'tvrđava' sufiksom *-d*, koji ima deminutivno značenje (Kiss 1980: 453). Prefiks *Nagy-* dobio je tek poslije da se može razlikovati od naselja *Kisvárad* (danas *Kisvárda*).

Višegrad – Visegrád: naselje u blizini Budimpešte uz Dunav. Ojkonim je slavenskog podrijetla od toponima **Vyšegradъ*, što ima značenje 'tvrđava na vrhu' (Kiss 1980: 697). Istovjetne i slične toponime pronalazimo i u južnim te zapadnoslavenskim jezicima.

2.3. Kratak osvrt na analizirane toponime

Najveći dio toponima nastao je od antroponima (osobnoga imena): *Besprim*, *Budin*, *Čanad*, *Đula*, *Đur*, *Filek*, *Kašša*, *Mukač*, *Požon*, *Satmar*, *Solnok*, *Tihon*. Nalazimo i nekoliko složenica: *Jerdel*, *Kapušvar*, *Kenjer mezov*, *Kiseg*, *Siget/Siget grad*, *Temešvar*. Osobito su zanimljivi toponimi slavenskoga podrijetla u mađarskome jeziku: *Balaton*, *Besprim*, *Kaniža*, *Mohačko polje*, *Pešt*, djelomice i *Temešvar*, *Tihon*, *Višegrad*. Postoje i toponimi tvoreni od imenica, recimo *Eger/Jeger*, *Tokaj* i *Varad*, a *Saksard* je tvoren od pridjeva.

Najviše je toponima u Vramčevoj kronici potvrđeno u nepromijenjenu obliku, što znači da nije došlo do fonološke i morfološke prilagodbe, a pronalaze se i tri prevedenice (*Mohačko polje*, *Siget grad*, *Stolni Belgrad*).

3. Zaključak

Zadatak ovoga rada bio je opis mađarskih toponima u Vramčevoj kronici iz 1578. godine. Posebice smo istaknuli ojkonim *Stolni Belgrad*, koji je prevedenica mađarskog *Székesfehérvár*. Izuzev toga donesena je etimologija 27 drugih toponima, među kojima prevladavaju ojkonimi. Osim o etimologiji toponima bilo je govora o njihovoj fonološkoj prilagodbi. Ipak, Vramec je mađarske toponime uglavnom preuzeo u izvornome obliku, a korpus bilježi i tri prevedenice. U donesenim se primjerima zamjećuje i nekoliko kajkavskih jezičnih značajki (ekavski refleksi prasl. *ě, protetsko j-). Mađarski toponimi istodobno su potvrdom da je Vramec u svojoj kronici opisao prilično velik broj mađarskih povijesnih događaja, pa je upravo stoga morao imenovati i njihova mjesta. Ti toponimi nadalje svjedoče o bogatstvu imenske građe u Vramčevu djelu te služe kao dokaz da se hungarizmi pojavljuju čak i u onomastici.

Protestantizam u zapadnoj Ugarskoj - Hrvati i Mađari

1. Uvod

Povijest protestantizma u Mađarskoj može se podijeliti na tri razdoblja, a po mišljenju istaknutoga mađarskog crkvenog povjesničara Sándora Payra: 1. dolazak protestantske misli u Mađarsku i prvi procvat (1522. - 1647.); 2. razdoblje tlačenja (1647. - 1781.); 3. oživljavanje i doba vjerske obnove (1781. -) (Payr 1924: 4).

U nastavku rada podrobnije ćemo opisati prvo razdoblje protestantizma u Mađarskoj. Prikazat ćemo početke i prva dostignuća protestantizma, a posebice ćemo se usredotočiti na Hrvate koji su živjeli u zapadnoj Ugarskoj te su se ondje upoznali s mišlju protestantizma. Njihova je djelatnost dosad bila predmetom manjega broja istraživanja, a napose u okviru razvoja protestantizma u Ugarskoj.

1.1. Reformacija u Ugarskoj u 16. stoljeću

Misao reformacije prvi se put pojavila u zapadnougarskom gradu Sopronu, gdje su živjeli pretežito Nijemci (Payr 1924: 2). Poslije su Pápa i Sárvár postali važna protestantska središta u zapadnoj Ugarskoj. Lutherovi su nauci najviše zagovornika imali u građanskim i plemićkim redovima (Fabiny 1997: 29) iako su na feudalnim posjedima i kmetovi slijedili vjeroispovijest svojih vlastelina, što je rezultiralo brzim širenjem protestantizma u zapadnoj Ugarskoj.

U 16. stoljeću obitelji Batthyány i Nádasdy bile su najbogatije ugarske plemićke obitelji: posjede su imale u zapadnoj Ugarskoj i Slavoniji, a iz obiju su potekli i hrvatski banovi. U 16. stoljeću hrvatski su banovi bili Franjo (Ferenc) Batthyány (od 1525. do 1533.) i Toma (Tamás) Nádasdy (od 1537. do 1539.). Te obitelji poticale su širenje protestantizma, znanosti, obrazovanja i umjetnosti. Najvažnije je onodobno središte protestantizma bio Sár-

vár, sjedište posjeda obitelji Nádasdy. Upravo je ondje Toma Nádasdy utemeljio tiskaru (oko 1535.) i protestantsku školu, u kojoj je kao nastavnik radio i János Sylvester, poznat kao autor prve mađarske gramatike (*Grammatica Hungarolatina*, Sárvár, 1539.), prevoditelj Novoga zavjeta (*Új Testamentum magyar nyelven*, Újsziget, 1541) i reformator mađarske grafije. Njegov je prijedlog mađarske grafije postao temeljem buduće protestantske grafije koju je sastavio i normirao Gáspár Heltai (v. Kniezsa 1959: 14–19). Plod reformacije jest i prvi cjeloviti mađarski prijevod Svetoga pisma: preveo ga je kalvinistički duhovnik Gáspár Károli, a izišao je u Vizsolyu 1590. godine.

U povijesti protestantizma u Ugarskoj iznimno važnu ulogu ima kolokvij u Csepregu 1591. godine. Sudionici kolokvija dogovorili su se o razdvajanju protestantizma na dvije grane (Fabiny 1997: 29). Jednu granu čini luteranizam, koji slijedi tradiciju reformatorske misli u duhu Martina Luthera (Balogh 2004: 97), a drugu granu čini kalvinizam, koji se pak temelji na naučavanju francuskoga reformatora Jeana Calvina (Balogh 2004: 94). Obitelj Nádasdy postala je pokrovitelj luteranizma u Ugarskoj, dok je obitelj Batthyány stala uz kalvinizam. Vjerska pitanja postala su predmet rivalizacije dviju najbogatijih ugarskih obitelji (Fabiny 1997: 29), no obje su se naposljetku vratile Katoličkoj Crkvi.

1.2. Gradišćanski Hrvati

Tijekom 16. stoljeća gradišćanski su Hrvati naseljavali zapadne dijelove Ugarske, odnosno četiri županije (Požunsku, Mošonsku, Šopronsku i Željeznu županiju) Ugarske (Hadrovics 1974: 17). Prva veća skupina Hrvata došla je oko 1520., a posljednje su skupine pristigle u osamdesetim godinama 16. stoljeća (Hadrovics 1974: 17). Novi su naseljenici pretežito dolazili iz čakavskog područja iako je među njima u nešto manjem broju bilo i štokavaca i kajkavaca (Benčić 1998a: 249). Razlog njihova dolaska bila su sve češća turska osvajanja na Balkanu, stoga se njihova seoba može smatrati jednim valom velikih seoba stanovništva na Balkanu. Oni su svoj jezik nazivali *hroatskim/ervackim/horvatskim*, a zvali su se *zapadnougarski Hrvati* i *vodeni Hrvati* (od njemačkog *Wasserkroaten* i mađarskog *vízi horvátok*) (usp. Benčić 1998a: 250). Naziv *gradišćanski Hrvati* nastao je tek nakon Prvoga svjetskog

rata, kada je sklapanjem mirovnih ugovora u Francuskoj zapadno i sjeverozapadno područje nekadašnje Austro-Ugarske podijeljeno među novim državama (Austrija, Mađarska, Čehoslovačka). Tako se hrvatsko stanovništvo spomenutog područja također našlo u novim zemljama ali i u sjeni novih državnih granica. Austrijski se dio toga nekoć zajedničkog područja zove *Burgenland*, a hrvatski toponim *Gradišće* jest njegova prevedenica. Unatoč podijeljenosti sačuvao se zajednički identitet Hrvata i preko granica, a hrvatska naselja u Slovačkoj i Mađarskoj također pripadaju gradišćanskim Hrvatima.

Od 18. do 19. stoljeća razvijao se i njihov regionalni književni jezik, o čijemu je nastanku i razvoju iscrpno pisao mađarski slavist László Hadrovics u svojoj opsežnoj monografiji (Hadrovics 1974). Kako je većini gradišćanskih Hrvata svojstven kakav čakavski govor, podrazumijeva se da je osnovica njihova književnog jezika čakavsko narječje premda su u njemu razvidne i poneke kajkavske te štokavske osobitosti. Na gradišćansko-hrvatskom književnom jeziku ponajviše su pisani nabožni tekstovi (katekizmi, biblijske priče, pjesmarice), ali je iznjedrio i nekoliko udžbenika.

1.3. Reformacija u gradišćanskim Hrvatima

U ovom će se poglavlju prikazati širenje protestantizma među gradišćanskim Hrvatima, a s osloncem u već citiranom djelu istaknutoga crkvenog povjesničara Sándora Payra.

U županiji Šopron luterani su živjeli u Koljnofu¹ (mađ. Kóp-háza) i Klimpuhu (njem. Klingebach), ali nisu formirali zajednicu (Payr 1924: 21). Od 1529. do 1533. godine mnogo se Hrvata naselilo u Željeznu (njem. Eisenstadt) i njegovoj okolici, u naseljima Velika Holovajna (njem. Großhöflein), Mala Holovajna (njem. Kleinhöflein), Melindoff (njem. Müllendorf), Orbuh (njem. Rohrbach bei Mattersburg), Sveti Martin (njem. Markt Sant Martin) i Česno (njem. Schützen am Gebirge). Po autorovu tumačenju ta su se naselja s vremenom ponijemčila (Payr 1924: 24), no značajno je hrvatsko stanovništvo ostalo u naseljima Vorištan (njem. Hornstein), Vulkaprodrštof (njem. Wulkaproders-

1 Ako se određeno naselje nalazi u Mađarskoj, onda navodimo njegovo službeno mađarsko ime, ako pak u Austriji, onda naravno službeno njemačko ime.

dorf), Trajštof (njem. Trausdorf am der Wulka), Rasporak (njem. Draßburg), Cindrof (njem. Sigendorf) i Uzlop (njem. Oslip) (Payr 1924: 24–25).

Važna je bila hrvatska zajednica u Nemškim Šicama (njem. Deutsch Schützen), kamo se od tridesetih godina 16. stoljeća naseljavalo sve više Hrvata. Prema matičnim knjigama najčešća su prezimena bila *Balić, Djuravić, Milković, Mušić, Palović, Portić, Radić, Štefanić, Sedemić* (Payr 1924: 118). Nemške su Šice postale važno središte luteranizma u drugoj polovici stoljeća. U spomenutom je naselju bila i putujuća tiskara Ivana Manliususa 1592. – 1593. godine (Payr 1924: 119).

Hrvatski su protestanti živjeli u naseljima Kevešd (mađ. Sopronkövesd), Peresteg (mađ. Peresztég), Pinjija (mađ. Pinnye), Vedešin (mađ. Hidegség), Umok (mađ. Fertőhomok), Filež (njem. Nikitsch), Kerestur (njem. Deutschkreutz), Novigrad (njem. Güssing), Rohunac (njem. Rechnitz), Čajta (njem. Schachendorf) i Vincjet (njem. Dürnbach in Burgenland).

Podatci potvrđuju da su Hrvati naseljavali širu okolicu Nežiderskog jezera i područje današnje austrijsko-mađarske granice. Živjeli su na posjedima obitelji Weiszprach i Nádasdy, a slijedili su i vjeroispovijest svojih vlastelina, tj. luteranizam. To pak nije bilo trajno zato što su se katoličkoj vjeroispovijesti svojih pradjedova i pramajki vratili u drugoj polovici 17. stoljeća.

1.4. Reformacija i Hrvati

Iako reformacija u Hrvata, za razliku od one u Slovenaca i Mađara, nije bitno utjecala na razvoj jezika, književnosti i opće kulture, svakako postoji nekoliko zanimljivih (otvorenih) pitanja koja su postavili istraživači reformacije u Hrvata.

Reformacija se prije svega proširila na sjevernim dijelovima Hrvatske, a najjače je zahvatila upravo zapadnu Ugarsku (Bartolić 1977: 1107). Pokrovitelji širenja protestantizma bile su plemićke obitelji Zrinski i Frankopani (Oczkova 2010: 180), slično kao i u spomenutih mađarskih obitelji, dok su najgorljiviji sljedbenici reformacije bili istarski glagoljaši. Glavni su poklonici hrvatske reformacije nadalje bili Stipan Konzul, Anton Dalmatin, Juraj Cvečić i Juraj Jurišić. Hrvatski su protestantski pisci pak aktivno surađivali sa slovenskim protestantima, s Primožem Trubarom

i Jurijem Dalmatinom. Trubar im je pomagao u izdavanju hrvatskih protestantskih knjiga u Urachu te se smatra njihovim stručnim savjetnikom.

Stipan Konzul živio je u Željeznu i Fortnavi (njem. Forchtenstein) u zapadnoj Ugarskoj od 1567. pa sve do svoje smrti 1579. godine (Payr 1924: 26). Stoga možemo reći da je zapadna Ugarska u danom vremenu zaista bila središte hrvatskog protestantizma. Dakako, i hrvatski su protestanti slijedili temeljne Lutherove misli. Glavnim su zadatkom naime smatrali da vjernici moraju upoznati nauke Biblije na materinskom jeziku, a zbog čega su im bili nužni prijevodi. Konzul i njegovi suradnici postigli su velike rezultate u godinama procvata hrvatskog protestantizma, međutim prevođenje je bilo velik izazov, dapače prava poteškoća.

Višejezičnost i nepostojanje zajedničkoga književnog jezika u Hrvata bili su najveći izazov za Konzula i njegove suradnike, stoga su bili primorani iznaći način kako ga premostiti. Naslonili su se na svoj istarski čakavski dijalekt (Bartolić 1977: 1111; Vince 1978: 28), no čakavsko se narječje govori/govorilo u Istri, Primorju i na otocima, dakle nije (bilo) prošireno po čitavoj Hrvatskoj. Ako bi pak ostali vjerni svomu materinskom dijalektu, tada bi mogli predati poruku Biblije tek manjem broju govornika. To je bilo jasno i Konzulu, zato je razmišljao o konceptu mješovitog jezika koji bi svi razumjeli bez poteškoća. Stoga su zadržali istarsku čakavsku osnovicu, a dopunjujući ju kajkavskim, štokavskim i crkvenoslavenskim značajkama (Oczkova 2010: 178; Vince 1978: 28). Takva je misao poznata, tj. u povijesti se hrvatskoga jezika pojavljuje još u dvama navratima. Prvo u 18. stoljeću u konceptu ozaljskog književno-jezičnoga kruga, zatim za ilirizma. Prvi se obrisi zajedničkog književno-jezičnoga koncepta pak naziru upravo u hrvatskih protestanata, ali Konzulova djelatnost te ona drugih protestantskih pisaca na razvojnome putu hrvatskoga jezika nije imala većega odjeka. Naime, s obzirom na to da je protureformacija sve više jačala, a i sâm je protestantizam bio tek marginalna epizoda u bogatoj i burnoj hrvatskoj jezičnoj povijesti, djelatnost je hrvatskih protestanata utonula u zaborav. Njihov je najveći doprinos hrvatskoj kulturi svakako prvi prijevod Novoga zavjeta Svetog pisma na hrvatski, koji je međutim zaboravljen jer je bio protestantski.

2. Prvi gradišćanskohrvatski pisac – Grgur Mekinić

Nauci reformacije svoje su sljedbenike pronašli i među Hrvatima u zapadnoj Ugarskoj, na što smo uputili u poglavlju 1.3. Protestantstva je misao pozitivno utjecala i na njihovu književnu djelatnost, koja se tada tek formirala. To naravno nosi i jezično-povijesno i kulturološko značenje jer je prva tiskana knjiga nepoznatoga autora objelodanjena 1568. godine. Prvim gradišćanskohrvatskim piscem smatra se Grgur (Pythiraeus) Mekinić, koji je izdao dvije protestantske pjesmarice.

Premda je Stipan Konzul u zapadnoj Ugarskoj djelovao niz godina, nije znakovitije utjecao na formiranje i razvoj gradišćanskohrvatskoga književnog jezika. Razlog tomu jest što se pritom nije naslonio na lokalni gradišćanskohrvatski idiom, nego je slijedio vlastiti koncept mješovitog jezika.

2.1. Život Grgura Mekinića

Mjesto je Mekinićeva rođenja nepoznato, a ime mu se prvi put pojavljuje 1591. u zapisniku kolokvija u Csepregu, i to u obliku Pythiraeus Gergely (Škafar 1969: 273). Tada je bio duhovnik u naselju Štamperak (njem. Steinberg). Sudjelovao je na vizitacijama u Biku (mađ. Bük), Horpaču (mađ. Horpács) i Újkéru (Jembrih 1990: 9), a od 1596. sve do svoje smrti (1617.) bio je svećenik luteranske zajednice u Keresturu (njem. Deutschkreutz).

2.2. Djelo Grgura Mekinića

Mekinić je uz svoj svećenički rad sastavio i izdao i dvije pjesmarice, u čemu se zorno očituje luteranska tradicija. Podsjetimo da je i sâm Martin Luther poznat kao autor pjesmarica, a najznačajniji su protestantski pisci 16. stoljeća također svi poznati kao urednici, izdavači te autori pjesmarica (H. Hubert 2004: 7). Vrijedno je istaknuti i to kako je Luther smatrao da pjesme imaju iznimno važnu ulogu u širenju vjerskih nauka na materinskom jeziku vjernika, što navodi na zaključak da su pjesmarice u mnogočemu doprinosile širenju reformacijske misli (v. Jembrih 1990: 23).

U Protestantskoj Crkvi udomaćio se poseban tip pjesme, tzv. zajednička pjesma. Riječ je o protestantskoj pjesmi koju pjeva cijela zajednica na svom materinskome jeziku pri crkvenomu

bogoslužju (H. Hubert 2004: 9). Ima notu i strofu te se pjeva na određeni, vezani način (H. Hubert 2004: 9).

Mekinić je naime njegovao Lutherovo nasljeđe kada se odlučio za sastavljanje i izdanje pjesmarica.

2.2.1. Dvsevne peszne (1609)

Prva Mekinićeva pjesmarica tiskana je 1609. u Keresturu u tiskari Imrea Farkasa. Udovica Ivana Manliusa, vlasnika poznate putujuće tiskare, udala se za Farkasa, koji je tako naslijedio i tiskaru (Payr 1924: 82).

Pjesmarica sadrži 160 pjesama. Na početku stoji Mekinićeva posveta Nikoli Zrinskom, španu i autorovu branitelju. Nakon toga slijede pjesme koje prikazuju biblijske priče i različite događaje crkvene godine, a nalazimo i osnovne molitve.

2.2.2. Druge kniige dvsevnih peszszan, psalmov, hymnuffev (1611)

Druga je pjesmarica izašla dvije godine nakon prve na istome mjestu kod istoga tiskara, tj. Imrea Farkasa. Sadrži nešto manje pjesama nego prva, ukupno 141. Ustrojstveno je istovjetna prvim pjesmaricama. Mekinić i tu pjesmaricu posvećuje svomu meceni Nikoli Zrinskom. Međutim u posveti je razvidna i rečenica kojom obrazlaže komu je prevodio pjesme: „ [...] *ia oue moie druge kniige pefzszan Heruatom i Szlouinczem ka hafznomu i prudnomu ufanu po redu peruih lipo fpraune, [...]*“.

2.2.3. O jeziku Mekinićevih pjesmarica

Mekinić u posveti druge pjesmarice iz 1611. piše ovako: „*Ova pročinitoši Z. M. G. i obranitelju ja ove moje druge knjige pessan Hrvatom i Slovincem ka hasnomu i prudnomu užanju po redu prvih lipo spravne, pod V. Z. M. Visoko preslavnim jimenom vani na svitlo daju [...]*“. Dakle govori o Hrvatima i Slovencima. Iz toga valja pretpostaviti da čakavce smatra Hrvatima, a kajkavce Slovencima. Ističe upravo da nastoji biti razumljiv svim Hrvatima zapadne Ugarske, i to zato što su u njegovo doba ondje živjeli čakavci, kajkavci ali i štokavci. Zato se u pjesmaricama također pronalaze čakavska i kajkavska obilježja, a pri čemu je čakavski karakter ipak izrazitiji.

2.2.3.1. Fonetske/Fonološke značajke

Točnije, čakavsko je obilježje ikavski refleks psl. *č, npr. *brig, bri-me, dica, divojke, grih, lip, ondi, ovidi, pinezi, rič, slipi, svit, trizan, vrime*, no ima i nekoliko riječi s ekavskim refleksom, npr. *besede, cvetje, telo, verovati*. Jat je ekavski ispred zubnika *d, t, s, z, r, l* i *n* iza kojih slijede samoglasnici (*a, o, u*) (Lisac 2009: 97).

Praslavenski su jerovi dali *-a*, npr. *dani* (množina je *dni*), *dja-val, konac, otac*.

Stražnji nazal *o i slogotvorni *l* su dali *u*, npr. *muž, put, ruka, suditi, sunce, suza*.

Refleks praslavenskog *dj je *j*, npr. *potvrjen, rojen, sujen*.

Dočetno *-l* je neizmijenjeno, npr. *djaval, pakal, gori stal*.

Sačuvan je suglasnički skup **čr-*: *črez*. Suglasnički skup *br-* prelazi u *pr-*, npr. *prez*. Javljaju se primjeri *osi, vsak*. Suglasnički skup *mn-* prelazi u *vn-*, npr.: *vnogo*.

Protetski se javlja sonant *j-*, npr. *jime, jimati*. Nema rezultata jotacije, npr. *dojde*. Suglasnik *ž* prelazi u *r*, npr. *nemre*.

Palatalno *lj* najčešće se depalatalizira, npr. *na zemli, prijatelj, zve-ličitelj*, ali se ponegdje daje zapaziti i palatalni oblik, npr. *zemlja*.

U pjesmama su uobičajeni šćakavizmi, npr. *jošće, spravišće*.

2.2.3.2. Leksičke značajke

2.2.3.2.1. Čakavizmi i tragovi kajkavskog narječja

Čakavski karakter Mekinićevih pjesmarica potvrđuju i tipični čakavizmi, primjerice *crikva, ča, človik, gda, gospon, iskati, jazik, jošće, jur, nigdir, ništar, ufati, va, vazdar, vlasi, zač*.

Ako je pak tumačiti njihov kajkavski karakter, nužno je izdvojiti prijedlog *v* ili *vu* te oblike pomoćnoga glagola *biti* u futuru, npr. *bu nadkajala, bum, nebuš*. S druge strane nužno je dodati i to da postoji mnoštvo primjera i za futur I., recimo: *ću vam dati, ću živiti, će prijeti, ti ćeš njih zlobu otkriti*.

2.2.3.2.2. Hungarizmi

U pjesmaricama ima i hungarizama tipičnih za gradišćansko-hrvatske i kajkavske tekstove, npr. *aldov* 'žrtva', *beteg* 'bolest', *betežan* 'bolestan', *hasniti* 'koristiti', *hasnovito* 'korisno', *kip* 'slika', *šereg* 'mnoštvo'. Zapažaju se pak i mađarske prevedenice, npr. *hvale zdanje* 'zahvaljivanje' – mađ. *hálaadás, hištvo* 'brak' – mađ. *házasság*.

Pronalazimo i tzv. glagolske prevedenice tipa *doli opasti* 'spasti', *gori stati* 'ustati', *van speljati* 'izvesti', *ukup stati* 'sastati se'. Njima ćemo se iscrpnije baviti u poglavlju *Jeziци u kontaktu*.

2.2.4. Izvori pjesmarica

Istraživanje izvora Mekinićevih pjesmarica nije jednostavan filološki zadatak. Budući da je autor živio u višejezičnoj, multikulturalnoj sredini gdje su živjeli Hrvati, Nijemci i Mađari, nadahnuće je mogao crpiti iz više izvora.

Poveznice Mekinićevih pjesmarica s njemačkom i slovenskom pjesmaričkom tradicijom istraživao je Marjan Smolik (1969: 250–262). Mekinić je pjesme prevodio s latinskoga i njemačkog na hrvatski, no ima i nekih mađarskih predložaka (Jembrih 1990: 22). Izvore pojedinih pjesama moguće je utvrditi s pomoću note što se nalazi ispred pjesama. Zanimljiv je pak (znatan) broj Mekinićevih pjesama jer ih ima više nego u njemačkim i slovenskim protestantskim pjesmaricama (Smolik 1969: 252). Pjesme su iz njegovih pjesmarica bile proširene i poznate na velikom području, što potvrđuje i činjenica da ih pronalazimo u njemačkim, slovenskim i kasnijim kajkavskim pjesmaricama, kao što su Krajačevićeva pjesmarica i Pavlinski zbornik (Jembrih 1990: 26).

Ipak, otvoreno je pitanje zašto je Mekinić u svoje pjesmarice unio više pjesama nego što je to bila praksa u suvremenim njemačkim i slovenskim pjesmaricama, a odgovor na njega valjalo bi potražiti u mađarskoj protestantskoj pjesmaričkoj tradiciji. Najviše mađarskih protestantskih pjesama sadrži pjesmarica *Az Keresztyéni Gyűllekezethen Való Isteni Dicséreteket egyben szedegettett ujonnan nyomtatatot, émendaltatot és sok szép dicsiretekel meg öregbitettet* (Bártfa, slovačko Bardejov; 1593.), točnije njih 267 (H. Hubert 2004: 139). To potvrđuje da je navedena pjesmarica Mekiniću svakako mogla poslužiti kao opsežan izvor.

Mađarski se književni povjesničar István Lőkös također bavio izvorima Mekinićevih pjesmarica (Lőkös 2014: 72–74). Utvrđeno je nadalje da je Mekinić svakako uporabio pjesmarice Istvána Gálszécisia i Pétera Bornemissze. István Gálszécisi bio je evangelički učitelj i duhovnik, poznat kao autor prve mađarske protestantske pjesmarice – *Kegyés énekekről és keresztyén hitről való rövid könyvecske* – objelodanjene u Krakovu 1536., a koja vjerno slijedi

Lutherovu pjesmaricu (H. Hubert 2004: 106). Péter Bornemissza bio je pak evangelički duhovnik, vlasnik tiskare i najznakovitiji protestantski pisac 16. stoljeća. Pisao je dramska i prozna djela te je izdao više knjiga, od kojih su najvažnije njegove propovijedi, tragedija i pjesmarica. Njegova pjesmarica naslova *Énekec Harom rendbe* objavljena je 1582. u Detrekőu (slovačko Plavecké Podhradie) (H. Hubert 2004: 129).

Mekinić je vjerojatno poznao i djela hrvatskih protestanata, tj. Stipana Konzula i Antuna Dalmatina, osobito prijevod Novog testamenta.

2.3. Mekinićevo značenje

Mekinićeve su pjesmarice snažno utjecale na razvoj gradišćanskohrvatskog književnoga jezika: one su jedine sačuvane tiskane gradišćanskohrvatske knjige iz 17. stoljeća. Mekinićev je pak utjecaj na druge gradišćanskohrvatske pisce bio još veći i značajniji. Naime on je bio prvi pisac koji je već pisao na jeziku čijim je temeljem čakavsko narječje. Upravo se stoga smatra utemeljiteljem gradišćanskohrvatskog jezičnoga koncepta: njegov jezik bio je uzor svim gradišćanskim piscima 18. stoljeća.

Mekinićeva je grafija također bila uzor spomenutim piscima, a koji su ju slijedili sve do druge polovice 18. stoljeća, kada je došlo do grafijske reforme u gradišćanskohrvatskim izdanjima. No poneka Mekinićeva rješenja ostala su u uporabi sve do uvođenja gajice (druga polovica 19. stoljeća).

Mekinić je temeljito poznao reformacijsku misao, koju je je i sâm preuzeo kao protestantski svećenik. Slijedeći glavnu Lutherovu misao da vjernicima valja dati osnovne vjerske nauke, sastavio je dvije pjesmarice za svoje hrvatske vjernike. Osnovica Mekinićeva jezičnoga koncepta bilo je čakavsko narječje, što je dopunio kajkavskim i štokavskim elementima. U tome se ogleda sličnost s hrvatskim protestantskim piscima (Stipan Konzul, Antun Dalmatin) koji su također bili pobornici mješovitoga jezičnog koncepta, a čime su na koncu nastojali doprijeti do što više ljudi.

3. Zaključak

U ovom smo radu dali kratak pregled o hrvatskoj zajednici u zapadnoj Ugarskoj u 16. stoljeću. Usredotočili smo se pritom na veze s glavnim strujama mađarske reformacije. Rastumačili smo djelatnost i utjecaj Grgura Mekinića, koji je poznat kao prvi poznati gradišćanskohrvatski autor dviju pjesmarica. Prikazali smo kontekst nastanka tih pjesmarica te smo Mekinića nastojali smjestiti u širi hrvatski kontekst.

Gradišćanskohrvatske rukopisne prodike iz hrvatskoga sela Rusovce/Rosvar u Slovačkoj

1. Uvod

U ovom su radu opisane gradišćanskohrvatske rukopisne propovijedi iz jednoga hrvatskog sela u Slovačkoj (Rosvar/Rusovce). Bit će riječi o njihovu nastanku i ulozi u povijesti gradišćanskohrvatskog književnog jezika. Korpus je analiziran na fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj razini te je odrazom jezičnoga bogatstva i baštine koja se formirala u višejezičnoj okolici, a koja je karakterizirala, odnosno i dan danas karakterizira, jezik gradišćanskih Hrvata. Predmet analize čine 33 teksta iz zbirke *Rukopisne prodike iz Pannonhalme* (Nyomárkay-Vig 2005).

2. Gradišćanski Hrvati

Gradišćanski Hrvati pripadnici su hrvatske etničke skupine u Austriji, Mađarskoj i Slovačkoj. Tijekom XVI. stoljeća naseljavali su zapadne dijelove Ugarske, odnosno njezine četiri (Požunsku, Mošonsku, Šopronsku i Željeznu županiju) županije (Hadrovics 1974: 17). Novi su naseljenici pretežito dolazili iz čakavskog područja iako je među njima u nešto manjem broju bilo i štokavaca i kajkavaca (Benčić 1998a: 249). Razlog njihova dolaska bila su sve češća turska osvajanja na Balkanu, stoga se njihova seoba može smatrati tek jednim valom velikih seoba stanovništva na Balkanu. Svoj su jezik nazivali *hrvatskim/ervackim/horvatskim*, a sami sebe pak *zapadnougarski Hrvati* i *vodeni Hrvati* (od njemačkog *Wasserkroaten* i mađarskog *vízi horvátok*) (usp. Benčić 1998a: 250).

Ime *gradišćanski Hrvati* nastalo je tek nakon Prvog svjetskog rata, kada je u Francuskoj mirovnim ugovorima zapadno i sjeverozapadno područje bivše Austro-Ugarske podijeljeno među novim državama (Austrija, Mađarska, Čehoslovačka). Tako se

hrvatsko stanovništvo spomenutog područja također našlo u novim zemljama te u sjeni novih državnih granica. Austrijski se dio tog nekoć zajedničkog područja zove *Burgenland*, a hrvatski toponim *Gradišće* njegova je prevedenica. Unatoč podijeljenosti sačuvao se zajednički identitet i prekograničnih Hrvata, a hrvatska naselja u Slovačkoj i Mađarskoj također pripadaju gradišćanskim Hrvatima.

Od 18. do 19. stoljeća razvijao se i njihov regionalni književni jezik, o čijem je nastanku i razvoju u svojoj monografiji iscrpno pisao mađarski slavist László Hadrovics (Hadrovics 1974). Ponaјviše su pisani nabožni tekstovi na gradišćanskohrvatskom književnom jeziku, osim toga i nekoliko udžbenika, a zanimljivi su i gradišćanskohrvatski rukopisi kao što su pravni rukopisi i propovijedi, također pisani na njihovu regionalnom književnom jeziku. Povijest gradišćanskohrvatske književnosti detaljno je opisana u knjigama Nikole Benčića (Benčić 1998b; Benčić 2000).

3. Rukopisne prodike

Gradišćanskohrvatske se rukopisne propovijedi čuvaju u knjižnici benediktinske nadoplatije sv. Martina u Pannonhalmi u Mađarskoj (hrvatsko ime naselja jest Martinov brijeg). O tim je rukopisima znanost najprije obavijestio László Hadrovics u svojoj već spomenutoj knjizi (Hadrovics 1974: 35–36). Zbirka rukopisa sastoji se od 150 propovijedi anonimnih autora iz deset različitih naselja (Hadrovics 1974: 35). Prodike su nastale između 1805. i 1838. godine, a više od polovice tekstova potječe iz Rosvara (Rusovce u Slovačkoj) (Nyomárkay–Vig 2005: 10). Izbor rukopisnih propovijedi objavljen je 2005. u izdanju Znanstvenog instituta Gradišćanskih Hrvatov pod naslovom *Rukopisne prodike iz Pannonhalme*. Urednici zbirke bili su mađarski slavisti Isvtán Nyomárkay i István Vig s Katedre za slavensku filologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta Eötvös Loránd u Budimpešti. Objavljeni tekstovi slijede izvornu grafiju, odnosno nisu transliterirani. Tekstovi su izabrani po rasporedu katoličke liturgijske godine, a prije njih nalazi se kratak uvod urednika, u kojem pišu o rukopisnoj zbirci propovijedi u Pannonhalmi, o njihovim stilskim značajkama te grafiji.

4. Rosvar u prvoj polovici XIX. stoljeća

Stanovništvo je Rosvara tada bilo mješovito, zbog čega se smatrao (i) višejezičnim naseljem, tj. ondje su živjeli Hrvati, Nijemci, Mađari i Slovaci. Od 1812. do 1815. ondje je živio i djelovao i svećenik Johann Asztl, koji, sudeći po vizitacijskim izvještajima, nije poznao hrvatski jezik, već samo njemački i mađarski (Nyomárkay–Vig 2005: 11). Nadalje 1815. i 1816. u Rosvaru je živio Štefan Grdenić, kapelan hrvatskog podrijetla rodom iz Trajštofa (Trausdorf an der Wulka, Gradišće, Austrija) (Nyomárkay–Vig 2005: 11), koji se brinuo o hrvatskim vjernicima. Razvidno je stoga da je za nastanka najvećeg broja tekstova, dakle u drugom desetljeću 19. stoljeća, u naselju bio i hrvatski kapelan, pa valja pretpostaviti kako je i on jedan od anonimnih autora tekstova. Tu pretpostavku pak potvrđuje (i) to da je kapelan Grdenić poslije bio u Gijeci (Kittsee, Gradišće, Austrija), u naselju iz kojega također potječe nekoliko onodobnih rukopisnih propovijedi.

5. Hrvatski govor Rosvara

Istraživanje se gradišćanskohrvatskih govora ubrzalo nakon Drugog svjetskog rata, kada je objavljen niz dijalektoloških radova i monografija. Najiscrpnija je pritom monografija Gerharda Neweklowskog (Neweklowsky 1978), a od njega potječe i podjela gradišćanskohrvatskih govora, koja je postala bitna sastavnica dijalektološke literature (v. Houtzagers 2013: 254). Čakavski govori sjevernog Gradišća pripadaju skupini Hacı i Poljanci (citirano po Houtzagers 2013: 254). Tako toj skupini, tj. srednjočakavskom dijalektu čakavskog narječja, pripada i nekadašnji hrvatski govor Rosvara (Lisac 2009: 96). Taj se dijalekt u dijaspori govori u sjevernom i središnjem Gradišću u Austriji, u nizu sela u sjeverozapadnoj i zapadnoj Mađarskoj te u Slovačkoj u naseljima Hrvatski Grob, Novo Selo, Jandrof i Čunovo (Lisac 2009: 96). Najvažnija značajka srednjočakavskog dijalekta jest ikavsko-ekavski refleks jata (Lisac 2009: 96), što pak znači da je praslavenski jat u njemu pretežito ikavski, a rjeđe ekavski. Točnije, jat je ekavski ispred zubnika *d, t, s, z, r, l* i *n* iza kojih slijede samoglasnici (*a, o, u*) (Lisac 2009: 97). Rukopisne propovijedi iz Rosvara odražavaju tu glavnu srednjočakavsku značajku, tako da se može ustvrditi da i ovi tekstovi potvrđuju srednjočakavski tip nekadašnjega hrvatskog govora Rosvara.

6. Jezična analiza rukopisnih propovijedi

U sljedećim poglavljima iznose se ključne značajke rukopisnih propovijedi iz Rosvara na fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj razini. Predmet analize čine 33 teksta iz zbirke *Rukopisne prodike iz Pannonhalme* (Nyomárkay-Vig 2005).

6.1. Fonološke značajke

Najvažnija je fonetska značajka ikavsko-ekavski odraz praslavenskog jata, što je dosljedno sačuvano i u propovijedima, npr. *brig, dite, drivo, lip, nedilja, misec, pinez, rič, slip, snik, svidok, sovit, umriti, vrime; reč, vera, vetar, zvezda*.

Praslavenski jerovi dali su *-a*: *agnac, dan, hipac, konac, oslak, otac, pakal, volak, zdenac*.

Stražnji nazal *ɔ i slogotvorni *l* dali su *u*, npr. *put, ruka, sudnji, tužba; sunce, suza, vuk, zub, žuč*.

Čuva se i palatalno *lj*, npr. *kralj, ljudi, ljubiti, nedilja, učitelj, volja, zemlja*.

Samoglasno se *r* pak ostvaruje kao *er*, npr. *držati, kerv, mertve, potverditi, serdce, skerb, terpiti, toerd, zapert*.

Refleks praslavenskog *dj je *j*, npr.: *tuji*. Zanimljivo je da je u Gradišću njegov refleks najčešće ipak *dj*, a rjeđe *j* (Lisac 2009: 101), npr. *porodjenje, potverdjen, tverdji; nahajati se*. Refleks *j* dolazi i u sekundarnoj skupini, npr.: *rojak*.

Dočetno je *-l* neizmijenjeno ili prelazi u *-u*, npr. *pokazal, bil, doli došal, rekel, nahajau se, misau, mogau, pepeu*.

Fonem *h* otpada ili se čuva i mijenja, npr. *nji, va njigovi ustih, ali njihov, hasnovit*.

Srednjočakavski ikavsko-ekavski dijalekt također je šćakavski kao svi čakavski dijalekti (Lisac 2009: 101). Šćakavski tip dijalekta potvrđuju i naši tekstovi, npr. *keršćenik, prebivališće*.

U tekstovima nalazimo primjere obezvučivanja finalnih suglasnika, npr.: *pines, pres, snik*, što je tipično za Gradišće (Lisac 2009: 102).

Sačuvan je suglasnički skup **čr-*, npr. *červi*. Suglasnički skup *br-* prelazi u *pr-*, npr. *prez*. Javlja se primjeri *saki, sakomu, sakidanjji, sega*. Suglasnički skup *mn-* disimilira u *n-*, npr.: *nogi, nožina*. Nalazimo disimilaciju suglasničkih skupa *pt-* > *t-*, npr. *tica* i *kć-* > *ć-*, npr. *čer*.

Protetski se javlja sonant *j-*, npr.: *jerbati, jerbinstvo, jimati, jimanje, jime, jimenovati se, jiskati, jistina*. Samoglasnik *o* u nenaglašenom položaju prelazi u *u*, npr. *jednuč, kuliko, kumaj, svitloščum, tuliko, tulikokrat, ubećanje, ubračamo*. Riječ je o promjeni tipičnoj za Gradišće (Lisac 2009: 99).

Sibilarizacija najčešće izostaje, no zapažaju se i primjeri u kojima se provodi, npr. *betežniki, grišniki, jeziki, posluhniki, učeniki, uzroki, va ruki, vuki, zaručniki; keršćenici, vrazi*.

Jotacija se pak ne provodi, npr. *dojti, dojde, najti*.

6.2. Morfološke značajke

6.2.1. Imenice

Vokativa pritom zapravo nema, odnosno pojavljuje se jedino u arhaičnom obliku *Bože*.

U lokativu su nastavci *-i* ili *-u*, npr. *na ovom Svitlu, na Kalvarianskom Brigu, va šestom delu, va jednom svitlom oblaki*. Nastavak *-i* stari je nastavak za imenice muškog roda nekadašnjih *i- i jo-*sklonidbi (Kuzmić–Kuzmić 2015: 20).

U množini muškog roda primjetni su stari nastavci: genitivni je nastavak *-ov*, ponekad *-ev* (npr. *uznananje svoji grihov, takovi zločiniteljov, naši bratov, od Židovov, polig njihovi vlastitošćev*), dativni *-om* (npr. *nasledovnikom Kristuševim, svojim nepreteljom, sproti preteljom*), lokativni *-ih* (npr. *va činih Apoštolski*), instrumentalni *-i* (npr. *ziz Samaritanci, ziz svojimi učeniki, ziz norimi ljudi*).

Duga množina nominativa nije uobičajena iako se poneki primjeri dadu uočiti: *volovi, Židovi, ali kralji, sini*.

U ženskom rodu jednine nema previše odstupanja od standardnog jezika, osim kada je u pitanju instrumentalni nastavak, a koji je *-u* ili *-um*, npr. *ziz terjenu korunu je korunjena, ziz punu mošnjju, ziz dušum, pod teškoćum*.

U množini se ženskog roda, kao što je to slučaj i u muško-ga, također pojavljuju stari nastavci: genitiv ima nulti nastavak (npr. *njihovi ruk, već muk*), dativ ima nastavak *-am* (npr., *njihovim rukam*), lokativni je nastavak *-a(h)* (npr. *va njihovi ruka, va prasni rećah*), a instrumentalni *-ami* (npr. *pod ovimi mukami, pod svojimi teškoćami*).

Nastavak je vokativa u srednjem rodu jednine *-u* ili *-i*, npr. *ča na sercu nosi, va njihovom blaženstvi, va vašem serci*. Stari se na-

stavci, kao što je to utvrđeno i za prethodna dva roda, pojavljuju i u srednjem rodu: genitiv ima nulti nastavak (npr. *prig si jimen, stov let*), a lokativni je nastavak *-i(h)* (npr. *va njigovi ustih, va činjenji Apoštolski*).

Imenica *oči* u L i I jest *očima*, što je zapravo dvojina, npr. *va Xtuševimi očima, ziz plahnimi i ognjenimi očima, pred njigovimi očima*.

Imenica *čovik* u N množine ima oblik *ljudi*, što vrijedi i za A i I, primjerice *zemite druge ljudi, med ljudi*.

6.2.2. Glagoli

U trećem licu množine prezenta uobičajen je nastavak *-ju*, ali se zapaža i nastavak *-du*, npr. *jačeju, kerščaju, moliju, učiju, vidiju; čekadu, činidu, gredu, pazidu, učidu, vididu, žividu*.

Glagol *moći* u prezentu ima ove oblike: *morem, moreš, more, moremo, morete, moredu*. Riječ je o rotacizmu u svim oblicima i širenju osnove u trećem licu množine.

Glagol *titi 'htjeti'* u prezentu pak ima oblike: *oću, oćeš, oće, oćemo, oćete, oćedu*.

U tekstovima se često pronalazi i okrnjeni infinitiv, primjerice: *Vi Službeni i vas se ništer manje ove Reči dopadeju, ar vaše gospodari moreju na vas pazit kot oni kih za vašu dušu oćeju Račun položit. [...] ar ove dvi zapovidi su onako skupa sdružene da jedna pres druge nemore mista jimat*.

Od prošlih vremena najčešći je perfekt, primjerice: *Ovo je bil ljub. M! on veliki cil., On je došau ziz svoje Slave., Stupiu ziz Tronuša doli., Ča je njega prignalo, niste tili*.

Rjeđe se pak potvrđuje uporaba aorista, imperfekta i pluskvamperfekta, recimo: *rekoše, zapovidah; zet biše gori na nebo i sedih na desnici božjoj; Gospodin Ježuš kada bi se ziz ž njimi pominal bil*.

U tekstovima se nadalje potvrđuje uporaba obaju budućih vremena (futur I. i futur II.): *za manum će on dojt, da ćemo na veke žižit; ako oca mojega prosiu budem, ništ drugo bude čul*.

6.2.3. Pridjevi

Gramatički morfemi u jednini ne pokazuju veliko odstupanje od standardnog jezika. Jedina iznimka jest u instrumentalu jednine ženskoga roda, tj. *-u* ili *-um*.

U množini se pojavljuju stari nastavci, odnosno u genitivu je množine nastavak *-i*, u dativu množine *-im*, u lokativu množine *-i*, a u instrumentalu množine *-imi*.

Komparativ pridjeva tvori se nastavkom *-iji* ili *-ji* npr. *strašnji, veći, dražji, tverdji*, iz čega je razvidno da pri komparaciji dolazi i do prijevoja. Superlativ pridjeva tvori se prefiksom *naj-* i komparativom pridjeva, npr. *najstrašnji, najveći, najdražji*.

6.2.4. Zamjenice

Kada je riječ o zamjениčkim oblicima, u kosim se padežima pojavljuju poneki zanimljivi oblici osobnih zamjenica. Naime osobna zamjenica *ja* u I ima oblik *manum*. Osobna zamjenica *on* u L glasi *njem*, a u I ž *njem*. Osobna zamjenica *oni* u G glasi *ji*, u D ima oblik *njim/jim*, a u I ž *njimi*.

Povratna zamjenica *se* u I ima oblik *sobum*. Oblici *manum* i *sobum* skovani su izjednačavanjem prema mlađem nastavku nekadašnje *a-/ja-* imeničke sklonidbe (Kuzmić–Kuzmić 2015: 32).

Posvojna zamjenica za treće lice jedine muškog roda jest *njigov* (npr. *njigovo serce*).

Dakako, u propovijedima nalazimo i upitno-odnosnu zamjenicu *ča*, a potvrđena je uporaba i odnosne zamjenice *ki*.

Niječne su zamjenice pak *nigdor* i *ništ/ništar*.

6.3. Leksičke značajke

6.3.1. Čakavizmi

Naravno, i leksička analiza rukopisnih prodika donijela je mnoštvo zanimljivih rezultata. Budući da je riječ o čakavskom dijalektu, uz upitno-odnosnu zamjenicu *ča* i prijedlog *va* potvrđeni su i brojni drugi čakavizmi, primjerice: *ar* 'jer', *crikva* 'crkva', *človik* 'čovjek', *fantiti se* 'osvetiti se', *hiža* 'kuća', *jačka* 'pjesma', *jur* 'već', *kumaj* 'jedva', *lačan* 'gladan', *ognjeni* 'vatreni', *pandiljak* 'ponedjeljak', *pinez/pines* 'novac', *polig* 'pored', *pretelj* 'prijatelj', *protuliće* 'proljeće', *sagdar* 'uvijek', *tajedan* 'tjedan', *ufati* 'nadati se', *Vazam* 'Uskrs', *vindar* 'ipak', *olas* 'kosa', *vračiti* 'liječiti', *zač* 'zašto', *ziz* 's', *žitak* 'život'.

6.3.2. Strani utjecaj

U leksiku propovijedi nalazimo i tragove utjecaja drugih jezika, odnosno onih dvaju jezika s kojima su Hrvati u Rosvaru bili u svakodnevnom, aktivnom kontaktu jer je riječ o višejezičnoj naselju u kojemu su živjeli i Nijemci i Mađari. Jednako tako u djelima gradišćanskohrvatske književnosti 18. i 19. stoljeća vidljive su značajke njemačkoga i mađarskoga utjecaja (Vig 2007: 107), tj. germanizmi i hungarizmi te prevedenice koje su nastale po njemačkom ili mađarskom uzorku iako u gradišćanskohrvatskom jeziku ima i romanizama pretežito mletačkoga podrijetla (Vig 2007: 39). O romanskom jezičnom utjecaju vidi: (Vig 1994 i Vig 2007: 39–59).

6.3.2.1. Germanizmi

Propovijedi sadrže niz germanizama, primjerice: *gauga* 'vješala' < njem. *Galgen* 'isto'; *gmajna* 'pašnjak' < njem. *Gemaine* 'isto'; *jerbati* 'naslijediti' < njem. *erben* 'isto'; *luft* 'zrak' < njem. *Luft* 'isto'; *paurski* 'seljački' < njem. *Bauer* 'seljak', bavarsko-austrijski *Pauer* 'seljak'; *ofer* 'žrtva' < njem. *Opfer* 'isto'; *ofrovati* 'žrtvovati' < njem. *opfern* 'isto'; *tancati* 'plesati' < njem. *tanzen* 'isto'.

6.3.2.2. Hungarizmi

Sadrže i hungarizme: *aldovati* 'žrtvovati' < mađ. *áldoz* 'isto'; *aldovnik* 'žrtva' < mađ. *áldozat* 'isto'; *batriti* 'ohrabriti' < mađ. *bátorít* 'isto'; *beteg* 'bolest' < mađ. *beteg* 'bolestan'; *betežnik* 'bolesnik' < mađ. *beteg* 'bolestan'; *hasan* 'korist' < mađ. *haszon* 'isto'; *hasniti* 'koristiti' < mađ. *használ* 'isto'; *kip* 'slika' < mađ. *kép* 'isto'; *morgovati* 'gundati' < mađ. *morog* 'isto'; *pelda* 'uzorak, primjer' < mađ. *példa* 'isto'; *šantav* 'šepav, hrom' < mađ. *sánta* 'isto'; *varoš* 'grad' < mađ. *város* 'isto'.

6.3.2.3. Romanizmi

U rukopisima ima i nekoliko romanizama: *baratati* 'upravljati, upotrebljavati' < mlet. *baratar* 'trgovati, mijenjati', tal. *barattare* 'zamijeniti, izmijeniti' (Vig 2007: 39); *kaštiga* 'kazna' < mlet., tal. *castigo* 'isto' (Vig 2007: 46); *kaštigati* 'kazniti, kažnjavati' < mlet. *castigar* 'isto', tal. *castigare* 'isto' (Vig 2007: 47); *korizma* 'korizma' < furl. *corèsime* 'isto', usp. i mlet. *quaresma* 'isto', tal. *quaresima*

'isto' (Vig 2007: 48); *proštirati* 'zamisliti' < mlet. *stimar* 'misлити', tal. *stimare* 'isto' (Vig 2007: 57–58).

6.3.2.4. Prevedenice

Osim toga, utjecaj se stranih jezika odražava i njemačkim te mađarskim prevedenicama, a navodimo sljedeće: *del zeti* 'sudjelovati' – njem. *teilnehmen* 'isto', mađ. *részt vesz* 'isto'; *jedno malo* 'malo' – njem. *ein bisschen* 'isto' – mađ. *egy kicsit* 'malo'; *paurski čovik* 'seljak' – mađ. *parasztember* 'isto'; *hižni zakon* 'brak' – mađ. *házasság* 'brak'; *križno drivo* 'križ' – mađ. *keresztfa*; *dušno spoznanje* 'savjest' – mađ. *lelkiismeret*, *dušno zveličanje* 'duševno spasenje' – mađ. *lelki üdvösség*; *muštarovo zрно* 'zрно gorušice' – mađ. *mustármag*. Poseban tip prevedenica jesu glagoli kao što su *doli stupiti* 'stupiti', *gori zeti* 'uzeti, primiti', *skupa dohajati* 'sakupljati se', *van dati* 'izdati'. U navedenim su prevedenicama prilozima (*doli*, *gori*, *skupa*, *van*) postali glagolski prefiksi, i to pod utjecajem sličnih konstrukcija njemačkih i mađarskih glagola. Takav je tip prevedenica potvrđen i u djelima pisanim na kajkavskom književnom jeziku.

7. Zaključak

Rukopisne propovijedi iz Rosvara u povijesnom razvoju gradišćanskohrvatskog književnog jezika zauzimaju iznimno vrijedno mjesto. Godinama su se čuvale u knjižnici benediktinske nadoplatije u Pannonhalmi, a 2005. objavljen je izbor tekstova u izdanju Znanstvenog instituta Gradišćanskih Hrvatov. Tako je barem jedan dio njihovih tekstova postao dostupan širem znanstvenom krugu, ali se može ustvrditi da nisu dobili onoliko pozornosti koliko zaslužuju. Cilj rada bio je opisati određene fonološke, morfološke i leksičke značajke analiziranih tekstova. Valja pritom naglasiti kako analiza nije bila sveobuhvatna: ove dragocjene rukopisne propovijedi naime sadrže još mnogo karakteristika koje mogu pobuditi zanimanje istraživača, što ih čini vrijednim izvorom ne samo za povijesno-dijalektološka nego i za sintaktička i tekstološka istraživanja.

Bunjevački urbari iz sjeverne Bačke

1. Uvod

Središnja su područja Ugarske gotovo potpuno opustjela za vrijeme turske okupacije, koja je trajala gotovo 150 godina. To naročito vrijedi za južne županije (varmeđe), u kojima je trag starosjedilaca gotovo potpuno nestao. Vladar se suočio s velikim demografskim kao i gospodarskim izazovima koje je morao žurno riješiti. S obzirom na to da su se upravo ondje nalazile najvrjednije njive, valjalo je naseliti nove kmetove. Nenaseljene su krajeve u južnim županijama (varmeđama) naselili Nijemcima, Hrvatima, Srbima i Slovacima.

U nastavku ćemo rada prikazati i analizirati urbare triju naseља iz županije (varmeđe) Bač, danas Bačka. U dvama su naseljima (Čavolj i Gara) živjeli Bunjevci i Nijemci, a u jednom (Gornji Sentivan) Bunjevci i Mađari. Usporedit ćemo jezične značajke spomenutih urbara s rezultatima sinkronijskih dijalektoloških istraživanja. Cilj je dati kontrastivni prikaz podataka dobivenih iz urbara i suvremene stručne literature. Nastoji se utvrditi u kojoj mjeri jezične značajke tekstova potvrđuju suvremene dijalektološke značajke s terena.

2. Urbarijalna regulacija Marije Terezije

2.1. Opća pitanja

Marija Terezija bila je jedan od najznačajnijih habsburških vladara u ugarskoj povijesti. Za svoje vladavine pokrenula je niz reformi, pri čemu je jedna od najvažnijih svakako bila urbarijalna regulacija, koja se vodila na razini države u obliku urbara. Urbar je zbirka propisa kojima se uređuje odnos vlastelina i zavisnoga seljaštva. U 18. su stoljeću pak postali javnopravni dokumenti kojima su državne vlasti uređivale obveze kmetova.

Urbarijalna je regulacija u Ugarskoj trajala od 1767. do 1774. godine, ali nije obuhvaćala sva područja (npr. Erdelj, kotar Jaziga i Kumana, hajdučki gradovi)¹. Tijekom urbarijalne regulacije

1 Magyar Néprajzi Lexikon <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-1010.html> (citirano 7. 1. 2023)

kmetovi su odgovarali na pitanja upitnika koji se sastojao od deset točaka, pri čemu su zapravo upisivali sve podatke povezane s odnosom vlastelina i kmetova, stoga u urbarima pronalazimo niz podataka i o obvezama kmetova i njihovim zemljištima. Značenje urbarijalne regulacije potvrđuje da su urbari na snazi ostali sve do ukidanja urbarijalnog odnosa 1848. i bili su temeljem svakodnevnog života kmetova². U pojedinim slučajevima uz deset točaka upitnika nalazimo i tiskane urbare, a dokumentaciji su dodani i ranije izdani urbari (Udvari 2003a: 15). Popisali su i kmetove svih naselja, a čija imena sadrže urbarske tablice.

2.2. Slavistička važnost urbara

Urbari su se najčešće pisali na jeziku stanovništva određenoga naselja, i to ako je to bilo izvedivo. Dakle osim službene dokumentacije na latinskome jeziku sadrže i vrijedno jezično gradivo: u njima se pojavljuju jezici svih manjina tadašnje Ugarske. U tome je pogledu osobito značajna slavistička važnost urbarijalne regulacije jer se u urbarima mogu pronaći tekstovi na svim slavenskim jezicima. Tako sadrže dokumente na hrvatskom, rusinskom, slovačkom, slovenskom i srpskom jeziku, a u pojedinim se slučajevima potvrđuju i dijalekti. Istraživanje urbara, tj. njihova slavenskoga sadržaja, pak olakšavaju kritička izdanja profesora Istvána Udvarija (v. Udvari 1996, 1999, 2003a, 2003b). Nužno je pri tome istaknuti da se u svim njegovim izdanjima nalaze i uvodi i kraći analitički radovi koji mogu poslužiti kao poticaj za daljnja istraživanja odnosno kao pomoć pri tumačenju samoga djela. Vrijedno je spomenuti i da je u posljednjih nekoliko godina i na internetu objavljeno nekoliko urbara, a nalaze se u arhivu Hungaricana³.

2.3. Povijest naselja Čavolj (mađ. Csávoly), Gornji Sentivan (mađ. Felsőszentiván), Gara (mađ. Gara) i njihovi urbari

Sva tri naselja nalaze se u Bačko-Kiškunskoj županiji, odnosno u kotaru Baja. Nenaseljena su sela nakon protjerivanja Turaka naselili Nijemci i južnoslavenski katolici – Bunjevci. Naime

² Magyar Néprajzi Lexikon <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-1010.html> (citirano 7. 1. 2023)

³ <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/>

Bunjevci su, vjerojatno nakon oslobođenja Budima (1687.), pod vodstvom svojih poglavara Vidakovića i Markovića od bečkoga vojnog zapovjedništva zatražili da se stalno nasele u okolici Baje i Segedina (Mandić 1984: 27). Stoga se jedna veća bunjevačka skupina naselila u naseljima Bikić, Čavolj, Gornji Sentivan, Gara i Vaškut (Mandić 1984: 27). S druge je pak strane dostupan podatak da Bunjevci naseljavaju Čavolj tek od 1730. (Mandić 1984: 42), koji je te godine pripao posjedima Kaločke nadbiskupije (Mandić 1984: 42).

Urbar Čavolja nastao je 4. studenog 1770. (Udvari 2003b: 46), a postoji tek jedan prepisan primjerak, koji se čuva u Arhivu kaločke nadbiskupije (Udvari 2003b: 10). Čavolj je dio posjeda Kaločke nadbiskupije (Udvari 2003b: 45).

Urbar Gornjeg Sentivana nastao je 14. studenog 1770., kada je selo bilo dijelom bajskih posjeda obitelji Grassalkovich (Udvari 2003b: 49–51). Naselje Gara također je pripadalo bajskim posjedima obitelji Grassalkovich i njegov je urbar nastao 5. listopada 1770. (Udvari 2003b: 73–74). Urbari Gornjeg Sentivana i Gare čuvaju se u Državnom arhivu u Budimpešti.

3. Bunjevci

3.1. Podrijetlo Bunjevaca

Bunjevci činu etničku skupinu Hrvata u Mađarskoj te u Vojvodini u Srbiji. O njihovu podrijetlu izneseno je mnogo različitih, nerijetko potpuno pogrešnih teorija, a sve su razložene u djelu Danila Uroševića (Uroševics 1969: 50–55). Nekoliko etimoloških tumačenja daje i Petar Skok (Skok 1: 237–238). Prvotnu domovinu Bunjevaca pak valja potražiti u Dinaridima, u okolici Svilaje iznad Splita, jugozapadnoj Bosni i zapadnoj Hercegovini (Sokcsevits 2003: 68). Ime Bunjevaca potječe od razgovorne i povijesne riječi *bunja* 'manja građevina od kamena u primorskim krajevima za sklanjanje od nevremena i za stalno prebivanje' (Sokcsevits 2003: 68). Hrvatska imenica *bunja* vjerojatno potječe od tal. *bugna*, *bugno* 'koš, košarica, košnica' (Skok 1: 237).

Općepoznato je da su osmanska osvajanja uzrokovala velike migracije na Balkanskom poluotoku, a sa sobom nisu donijele isključivo demografske nego i bitne jezične promjene: bitno se promijenila prvobitna dijalekatska slika srednjojužnoslavenskog

područja, točnije dijalekatske granice triju narječja (čakavsko, kajkavsko, štokavsko). Čakavci i kajkavci iz svojih su se domova masovno preseljavali prema sjeveru, a s juga i jugoistoka na njihovo su se mjesto doseljavali štokavci.

Spomenute su se migracije odvale u više valova. Najveći je val (15. – 17. stoljeće) u hrvatskoj i srpskoj dijalektologiji poznat kao dinarska seoba (Ивић 1985: 51), čije su polazište bili kopneni dio Dalmacije, zapadna Hercegovina i susjedna područja Bosne (Ивић 1985: 51). Riječ je o katoličkom štokavskom stanovništvu ikavskog dijalekta (Ивић 1985: 52). Ivić napominje da su i pretci bačkih Bunjevaca u daleku Bačku također došli u tom velikom migracijskom valu (Ивић 1985: 52).

Bunjevci su se iz svoje prvotne domovine preselili u sjevernu Dalmaciju, konkretnije u okolici Zadra, u Liku i Krbavu te Bačku (Sokcsevits 2003: 69). U Bačkoj su naseljavali trokut među gradovima Baja, Sombor i Subotica. Njihovu je novu, bačku domovinu podijelila odluka pariških mirovnih ugovora poslije Prvoga svjetskoga rata. Tom je odlukom dio Bačke uključujući gradove Sombor i Suboticu pripao Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, a manji dio i grad Baja ostali su u Mađarskoj.

U Mađarskoj Bunjevci žive u naseljima *Baja*, *Fancaga* (mađ. Bajaszentiván, administrativno dio grada Baje), *Baškut* (mađ. Vaskút), *Gara*, *Kaćmar* (mađ. Katymár), *Čavolj* (mađ. Csávoly), *Gornji Sentivan* (mađ. Felsőszentiván), *Matević* (mađ. Mátételke), *Čikerija* (mađ. Csikéria), *Tompa*, *Bikić* (mađ. Bácsbokod), *Boršod* (mađ. Bácsborsód), *Đurić* (mađ. Bácsszentgyörgy), *Miljkut* (mađ. Mélykút), *Aljmaš* (mađ. Bácsalmás) (v. Stepanović 1986: 90;).

Bunjevci su u Srbiji priznati kao samostalna manjina sa svim manjinskim pravima. Međutim na to glavnina Bunjevaca ne pristaje, odnosno protivi se takvom etničkom određenju. U Mađarskoj pak nemaju status samostalne manjine, nego se identificiraju kao jedna narodnosna skupina Hrvata koji, naravno, čine jednu od 13 prihvaćenih samostalnih narodnosnih zajednica (manjina).

3.2. Jezik Bunjevaca

Bunjevci govore štokavsko narječje, koje se može podijeliti na devet dijalekata (v. Lisac 2003). Po Josipu Liscu jezik Bunjevaca pripada zapadnoštokavskom dijalektu, poznatom po ikavskom

refleksu praslavenskog jata (psl. *ǣ > i) te je novoštokavskoga tipa (Lisac 2003: 50–51). Novoštokavski su dijalekti razvili nekoliko inovacija, što se ponajprije očituje u njihovu prozodijskome sustavu. Naime umjesto starog troakcenatskoga sustava, koji su staroštokavski dijalekti naslijedili iz praslavenskog jezika, u novoštokavskim se dijalektima razvio četveroakcenatski sustav (Lisac 2003: 23), a on razlikuje četiri tipa akcenta: dugosilazni, kratkosilazni, dugouzlazni i kratkouzlazni. Novoštokavski akcenatski sustav imaju i svi srednjojužnoslavenski standardni jezici (bosanski, crnogorski, hrvatski, srpski). Vrijeme novoštokavskih promjena u akcenatskom sustavu može se smjestiti u 14. – 15. stoljeće (Moguš 2010: 126), iz čega se zaključuje da su akcenatske promjene u Bunjevaca završile za njihova naseljavanja u Bačkoj.

Predrag Stepanović opisao je dijalekt Bunjevaca u Mađarskoj (Stepanović 1986: 90–102; СМЕПАНОВИЋ 1994: 101–115). Njegova monografija prikazuje štokavske dijalekte Hrvata i Srba u Mađarskoj: dijeli ih po etničkim skupinama, a rabeći pri tomu termin *bunjevački dijalekt* (Stepanović 1986: 90; СМЕПАНОВИЋ 1994: 101).

4. Jezik urbara

4.1. Opća pitanja

U nastavku će se analizirati urbari iz Čavolja, Gornjeg Sentivana i Gare. Cilj je kontrastivno prikazati jezične značajke urbara te Stepanovićeve sinkronijske podatke prikupljene terenskim istraživanjem. Usporedbom se nastoji utvrditi potvrđuju li analizirani urbari one jezične značajke što ih je Predrag Stepanović utvrdio svojim terenskim istraživanjem sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Spomenuta analiza obuhvaća fonetsku, morfološku i leksičku razinu.

4.2. Fonetsko-fonološke značajke

- psl. *ǣ > e, npr. *cela⁴, doe, gde, onde, peški, u vremenu* – refleksi praslavenskog jata redovito je i u dijalektu Bunjevaca (Stepanović 1986: 98). Međutim Lisac je mišljenja da rijetko može biti i e (Lisac 2003: 51). U urbarima nalazimo tek tri riječi koje imaju ikavski refleks: *pored cini, sino, uvik*

---

4 Primjeri iz urbara prepisani su prema pravilima suvremenog hrvatskoga slovoписа.

- gubljenje *h* na početku i kraju riječi, npr. *ranimo, rana, odma* – potvrđuje se i u suvremenom dijalektu (Stepanović 1986: 99)
- promjena *h > v* unutar riječi u međusamoglasničkom položaju, npr. *kuvati* (Gara) premda ima i primjera *u suhoj godini*. Promjena se potvrđuje u suvremenom dijalektu također (Stepanović 1986: 99)
- u urbarima *lj* ostaje palatalan ili depalatalizira se, npr. *oraće zemlje*, ali *konople, nedele, zemle, žitel*. Čini se da ipak prevladavaju depalatalizirani oblici, što obilježava i suvremeni dijalekt (Stepanović 1986: 99)
- u urbaru Čavolja ima jedan primjer za diftongizaciju: *niesmo imali*. Radi se o diftongizaciji *i → ie*, što navodi i P. Stepanović kao karakteristično obilježje kačmarskog i garskoga govora (Stepanović 1986: 96)
- sačuvano je *br-* na početku riječi, npr. *brez*
- za promjenu *sv-* > *s-* u urbarima je potvrđen svega jedan primjer: *od sakoga jagnjeta*. U drugim primjerima iz urbara potvrđuje se *sv-*: *svaku godinu, svagda*. Suvremeni dijalekt obilježavaju oblici sa *s-* (Stepanović 1986: 99)
- sačuvano je *mn-* na početku riječi: *mnogo, mnogo puta*. U suvremenom dijalektu došlo je do promjene *mn-* > *ml-* (Stepanović 1986: 99).

4.3. Morfološke značajke

4.3.1. Imenice

Već je rečeno kako je dijalekt Bunjevaca novoštokavski. Novoštokavske dijalekte obilježava četveroakcenatski sustava, no poznati su i po svojim morfološkim inovacijama, a koje se mahom odnose na nastavke genitiva, dativa, lokativa i instrumental množine. Ti se (novi) nastavci potvrđuju i u urbarima što su predmetom analize ovoga rada iako je pritom riječ tek o nastavcima za genitiv množine, primjerice: *76 jutara, 10 dana, 60 bagala, 30 kosa*. U tim je primjerima stoga uočljiv nastavak *-a* umjesto staroga nastavka *-ov/-ev*. O podrijetlu nastavka *-a* doneseno je više pretpostavki, no činjenica jest da počinje prevladavati u 17. stoljeću (Kuzmić–Kuzmić 2015: 55). O novoštokavskim morfološkim inovacijama detaljnije (v. Kuzmić–Kuzmić 2015: 51–53; Nyomárkay 2007: 83–88).

Međutim u urbarima nema potvrda za nove nastavke dativa, lokativa i instrumentala množine. Novoštokavskim morfološkim inovacijama pojednostavili su se stari nastavci u tim padežima. Umjesto njih proširili su se nastavci *-ima* (muški i srednji rod) i *-ama* (ženski rod). Bez odgovarajućih podataka ne može se utvrditi jesu li ti nastavci bili prošireni u dijalektu Bunjevaca u vrijeme nastanka urbara.

U nominativu množine imenica muškog roda potvrđuje se sibilizacija ($k, g, h > c, z, s$): *odlazci, podložnici*. Ta je glasovna promjena bila poznata i u staroslavenskom jeziku kao druga palatalizacija. Jednosložne imenice muškog roda u nominativu imaju tzv. dugu množinu. U urbaru Gare za to je potvrđen jedan primjer: *volovi*.

4.3.2. Glagoli

Jedno od glavnih obilježja suvremenog dijalekta jest nastavak *-du* umjesto *-ju* trećeg lica množine glagola s prezentskim nastavkom *-am, -aš, -a ...* (Stepanović 1986: 101). U urbarima ima tek jedna potvrda iz Gornjeg Sentivana: *imadu*. Modalni glagol *moći* u urbarima ima dvojne oblike. U urbarima iz Čavolja i Gare pronalazimo i oblike s promjenom $ž > r$: *ne moremo, moremo*, a u urbaru Gornjeg Sentivana pronalazimo *možemo* i *mogu* i trećem licu množine. Predrag Stepanović na terenu je pak potvrdio sljedeće oblike: *mogu, možeš, može, možemo, možete, mogu* (Stepanović 1986: 100).

U urbarima se od četiriju prošlih vremena (perfekt, imperfekt, pluskvamperfekt, aorist) potvrđuje samo perfekt: *Contract nama izdao groff Czobor u 1727. godini [...]; [...] samo desetak bio je u običaju; Zemle naše bili su podobre [...]*.

Kada je riječ o izražavanju budućega vremena, potvrđeni su primjeri za futur I: *[...] posle će nama dosta biti [...]*.

Urbari imaju i nekoliko potvrda pasiva. U tekstovima se pasiv najčešće tvori povratnom zamjenicom se: *Otava se nekosi, niti ima; [...] zemla se nađubri [...]; [...] od đubreta bolše se čini [...]*. Osim toga tvori se glagolskim pridjevom trpnim, za što je u korpusu potvrđen skroman broj primjera: *[...] i devoetak uveden jest [...]; [...] nama izdati contract [...]*.

4.3.3. Pridjevi

Prouče li se tekstovi urbara, može se zaključiti da se pridjevska sklonidba ne razlikuje od one hrvatskoga standardnog jezika, odnosno nastavci su istovjetni. No Stepanovićeva terenska istraživanja upozoravaju na to da ostupanja ipak ima. Naime nastavak u dativu i lokativu jednine muškoga i srednjeg roda jest *-im*, slično kao i u susjednim vojvođanskim štokavskim govorima (Stepanović 1986: 101). Taj nastavak nije potvrđen u urbarima, gdje nalazimo *-om*: *na zlom putu, na dobrom putu, u kišovitom vremenu*. Stanje je isto kao u standardnom jeziku.

Komparacija pridjeva ne razlikuje se od standardnojezične: komparativ se tvori nastavkom *-iji*, a superlativ od komparativa i prefiksa *naj-*: *lakše, niži, najmanji*. Komparativ i superlativ pridjeva *dobar* jest *boli* i *najboli*.

4.3.4. Zamjenice

U tekstovima urbara potvrđene su osobne, posvojne, odnosne, upitne i niječne zamjenice te povratna zamjenica *se*.

Pritom se najčešće pojavljuje osobna zamjenica *mi* i njezini oblici u kosim padežima: *G. nas, D. nama, A. nas, L. nama, I. nama*. Pretpostavljeni razlog tomu jest da su ispitanici tijekom sastavljanja urbara vjerojatno govorili u množini umjesto u jednini.

Zbog istog razloga najviše se puta zapaža posvojna zamjenica *naš*.

Povratna je zamjenica *se* također česta te se njome u analiziranome korpusu najčešće izražava pasiv.

Potvrđuju se i odnosne zamjenice *koji, koja i koje*, čija se sklonidba ne razlikuje od sklonidbe u standardnom jeziku. Uočeno je tek jedno odstupanje, i to u dativu jednine ženskog roda: *kojej* umjesto očekivanoga *kojoj*. Moguće je, dakako, da se radi o ti-skarskoj pogrešci jer drugi takav primjer nije potvrđen.

U urbarima nalazimo još upitne zamjenice *što, koga* i niječne zamjenice *ništa, nikako, nikakav*.

4.3.5. Prilozi

U tekstovima nalazimo priloge *danas, dokle, dosta, onde, sada, uvik, zadosta*.

4.3.6. Prijedlozi

Urbari sadrže mnogo prijedloga koji su većinom jednaki prijedlozima u standardnom jeziku, sa svega nekoliko razlika. Najviše je genitivnih prijedloga: *brez, do, između, od, okolo, osim, pored, poredi, posle, preko, usred, zaradi*. Akuzativni su prijedlozi *na, pod, u, za*; lokativni su prijedlozi *na, o, ob, po, u*; instrumentalni su prijedlozi *pod, s(a)* i *z*. Određeni prijedlozi imaju nešto drugačiji oblik nego u standardnom jeziku, primjerice: *brez (bez), između (između), poredi (pored), posle (poslije)*. Prijedloga *ob* i *z* nema u standardnom jeziku, a prijedlog je *zaradi* arhaičan.

4.4. Leksik

4.4.1. Opća pitanja

Analizom tekstova potvrđeno je nekoliko hungarizama i turcizama. Potvrđeno je i svega jedan germanizam: *grunt* 'posjed' < sred-njovisokonjem. *grunt* 'isto' (Striedter-Temps 1958: 132). Korpus, dakako, sadrži i latinizme, npr. *contract* 'ugovor', *comesar* 'povjerenik', *conscriptio* 'popi', zato što je za nastanka urbara latinski bio službeni jezik. Osim posuđenica pojavljuju se i mađarske prevedenice.

4.4.2. Posuđenice

4.4.2.1. Hungarizmi

U urbarima svih triju naselja pronalazimo ove hungarizme: *arenda* 'najamnina' < mađ. *árrenda* 'isto' (Hadrovics 1985: 118, natuknica *arendaš*); *gazda* 'vlasnik, gospodar' < mađ. *gazda* 'isto' (Hadrovics 1985: 241–242); *gazdašag* 'imanje, gospodarstvo' < mađ. *gazdaság* 'isto' (Hadrovics 1985: 242–243); *gulja* 'stado rogate marve' < mađ. *gulya* 'isto' (Hadrovics 1985: 247); *hatar* 'kotar, predio, kraj' < mađ. *határ* 'isto' (Hadrovics 1985: 260); *puljka* 'puran' < mađ. *pulyka* 'isto'; *rit* 'travnjak' < mađ. *rét* 'isto' (Hadrovics 1985: 435–436); *salaš* 'majur' < mađ. *szállás* 'smještaj' (Hadrovics 1985: 445–446); *varmeđe* 'županija' < mađ. *vármegye* 'isto' (Hadrovics 1985: 528–529).

U izlučenim hungarizmima prilagođeni su mađarski fonemi /ɫ/ i /e:/. U slučaju mađarskog fonema /ɫ/ → hrv. /lj/ radi se o nultoj transfonemizaciji (Žagar-Szentesi 2005: 59). Mađarski fonem /e:/ prilagođava se hrvatskom /i/, što je tzv. kompromisna transfonemizacija (Žagar-Szentesi 2005: 61).

Zanimljivo je pak da hungarizma *puljka* 'puran' nema u Hadrovicsevoj velikoj monografiji o hungarizmima hrvatskoga i srpskog jezika.

4.4.2.2. Turcizmi

Dijalekt Bunjevaca obilježava i velik broj turcizama, što se potvrđuje i u našim urbarima. U tekstovima nalazimo ove turcizme: *bunar* < tur. *bunar*, *punar* (Škaljić 1989: 154); *đubre* 'stajsko gnojivo' < tur. *gübre* 'isto' (Škaljić 1989: 253); *kirija* 'zakup, zakupnina' < tur. *kira* 'isto' (Škaljić 1989: 409); *komšiluk* 'susjed, susjedstvo' < tur. *komşuluk* 'isto' (Škaljić 1989: 413–414); *kuluk* < tur. *kulluk* 'robovanje, služba, služenje' (Škaljić 1989: 424); *spailuk* 'feudalni posjed' < tur. *sipahi* 'vojnik' + tur. sufiks *-lik* (Škaljić 1989: 570).

4.4.3. Prevedenice

Mađarski utjecaj u urbarima odražava se i prevedenicama. U tekstovima nalazimo prevedenice *čisto žito* 'pšenica' – mađ. *tiszta búza*; *oraće zemlje* 'oranica' – mađ. *szántóföld*. Proširenje tih konstrukcija možemo smjestiti u 16. stoljeće i István Nyomárkay smatra da su na njihov nastanak nedvojbeno utjecale mađarske participne konstrukcije (Nyomárkay 2007: 82). Njegovo mišljenje pojačava činjenica da te konstrukcije najčešće pronalazimo na područjima gdje je bila značajna hrvatsko-mađarska dvojezičnost ili hrvatsko-mađarsko-njemačka višejezičnost (Nyomárkay 2007: 82). Zanimanje pobuđuje da su urbari nastali u sjevernoj Bačkoj, a kojoj je svojstven višestoljetni suživot Bunjevaca, Mađara i Nijemaca.

5. Zaključak

Usporedba podataka iz urbara s podacima s terenskoga istraživanja pokazala je da se suvremena dijalektna obilježja u tekstovima iz 18. stoljeća potvrđuju tek u određenim slučajevima. Odstupanja su utvrđena na fonetskoj i morfološkoj razini, a manje na leksičkoj. Tekstovi urbara mogu biti izvrsni izvori i za buduća istraživanja, a napose za ona usmjerena na pravnu terminologiju. Bačke bi urbare bilo vrijedno usporediti i s drugim hrvatskim urbarima iz različitih dijelova hrvatskoga jezičnog područja. Naposljetku, ali ne i manje važno, urbari su izvrsni izvori i za istraživanja povijesne dijalektologije.

Ovo poglavlje sadrži šest radova usmjerenih na različita pitanja povijesti hrvatskoga jezika.

U prvom smo se radu bavili grafijskom tradicijom srednjovjekovnih vjerskih tekstova. Istaknuli smo glavna obilježja hrvatskog srednjovjekovlja, tj. trojezičnost (latinski, crkvenoslavenski, hrvatski) i tropismenost (glagoljica, ćirilica, latinica), koja su odredila razvoj hrvatskog jezika u srednjem vijeku. Posebice smo se bavili latinicom, odnosno njezinim početcima i dvojom tradicijom u Hrvata. Podrobnije smo prikazali južnu i sjevernu tradiciju latinice, primijenjene grafeme te smo uputili na njihovo podrijetlo. Početci uporabe latinice povezani su s južnom tradicijom, stoga smo prikazali grafemski sustav triju važnih srednjovjekovnih spomenika (*Red i zakon*, *Šibenska molitva*, *Cantilena pro Sabatho*). Utvrdilo se da prvi latinični spomenik (*Red i zakon*) svjedoči o temeljitom poznavanju suvremene talijanske grafijske tradicije, što se očituje u uporabi pojedinih grafema talijanskoga podrijetla. S druge strane spomenici *Šibenska molitva* i *Cantilena pro Sabatho* složeniji su i manje dosljedni od prvog spomenika te u njima nedostaju talijanski grafemi.

Druga i treća usredotočuju se na *Kroniku* istaknutoga kajkavskoga pisca Antuna Vramca. Prikazan je kontekst nastanka tog važnoga djela kajkavske književnosti 16. stoljeća. U drugom smo radu analizirali prošla vremena u Vramčevu djelu, što je posebno zanimljivo zbog kroničkog karaktera djela. Utvrđeno je da je taj kajkavski pisac najčešće rabio perfekt i aorist, no potvrđeni su primjeri i za pluskvamperfekt. Najmanje je pak potvrda za imperfekt. Poznato je da u suvremenima kajkavskim dijalektima uopće nema aorista i imperfekta, a pluskvamperfekt je prilično rijedak. Međutim u pisanim kajkavskim tekstovima visokog stila pronalazimo sva prošla vremena, što najvjerojatnije upućuje na kakav utjecaj. Pretpostavljamo da je mješovita čakavsko-kajkavska tradicija utjecala na širenje aorista, imperfekta i pluskvamperfekta prema kajkavskome. Ta se tradicija očituje u glagoljičnim zbornicima kao što su *Vindolski*, *Petrisov*, *Kolinićev*, *Žgombićev* i *Grškovićevo zbornik*, koji su služili kao most prema kajkavskome te su doprinosili širenju aorista, imperfekta i pluskvamperfekta.

Treći je rad posvećen problematici mađarskih toponima u Vramčevoj Kronici. Vramec je, naravno, u svome djelu opisao i mađarske povijesne događaje, zbog čega je pojava mađarskih toponima u njemu očekivana. Posebice smo istaknuli ojkonom *Stolni Belgrad*, koji je prevedenica mađarskog ojkonima *Székes-fehérvár*. Također je dana etimologija 27 drugih toponima, među kojima ima najviše ojkonima. Izuzev etimologije pojedinih toponima iznijeli smo zapažanja i o njihovoj fonološkoj prilagodbi. Zaključeno je da je Vramec mađarske toponime preuzeo u izvornome obliku, a potvrđene su i tri prevedenice. Pojavljuje se i nekoliko tipičnih kajkavskih jezičnih obilježja (ekavski refleksi prasl. *ǣ, protetsko j-).

Četvrti rad prikazuje reformaciju u zapadnoj Ugarskoj u 16. stoljeću, pri čemu je naglasak na hrvatsko-mađarskom kontekstu. Hrvati su masovno naseljavali zapadnu Ugarsku tijekom 16. stoljeća. Novi su naseljenici preuzimali vjeru svojih vlastelina koji su slijedili Lutherove nauke. Stipan Konzul, najznačajniji pobornik hrvatskoga protestantizma, među gradišćanskim je Hrvatima djelovao godinama. Ipak, najznakovitijim se može držati djelo Grgura Mekinića, evangeličkog duhovnika u Keresturu, koji je izdao dvije protestantske pjesmarice, a čime je položio temelje gradišćanskohrvatskoj pisanoj riječi. Mekinićeve su pjesmarice jedine tiskane gradišćanske knjige 17. stoljeća, a pjesme što ih sadrže plodovi su Mekinićeva prevoditeljskoga rada jer ih je preveo s njemačkoga ili mađarskog jezika. Mekinićev jezik obilježava čakavski karakter, što se potvrđuje na svim jezičnim razinama iako su u njima razvidne i poneke kajkavske značajke. Premda je protestantizam bio tek kratko poglavlje u povijesnom razvoju gradišćanskohrvatskog jezika, imao je bitnu ulogu u formiranju gradišćanskohrvatske književnosti.

Predmetom petoga rada jesu gradišćanskohrvatske rukopisne propovijedi iz Rosvara (slovačko Rusovce). Radi se o bogatoj rukopisnoj zbirci koja se čuva u benediktinskom samostanu u Pannonhalmi (hrv. Martinov brijeg). Godine 2005. objavljen je izbor rukopisa, a tako su barem neki tekstovi postali dostupni široj znanstvenoj javnosti. Unatoč tomu izdanje je ostalo prilično marginalizirano, što je pak poslužilo kao poticaj za jezičnu analizu propovijedi. Utvrđeno je da tekstovi odražavaju tipič-

na gradišćansko-hrvatska obilježja na fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj razini. Rukopisne propovijedi iz Rosvara imaju iznimnu vrijednost u povijesnom razvoju gradišćansko-hrvatskog književnoga jezika. Nastali su u prvoj polovici 19. stoljeća, tj. u vrijeme kada je gradišćansko-hrvatska književnost bila na vrhuncu razvoja. Sâm propovjedni žanr pak označava itekako važnu sastavnicu razvoja gradišćanskog književnoga jezika jer upućuje na bogatstvo stilskih sredstava te potvrđuje da jezik odgovara zahtjevima visokog retoričkoga stila. Tekstovi su izvrsni izvori za buduća sintaktička, tekstološka i pragmatička istraživanja.

Posljednja je tema ovog poglavlja posvećena Bunjevcima, odnosno jezičnoj analizi urbara koji potječu iz sjeverne Bačke i napisani su na bunjevačkom dijalektu. Prikazali smo vrijeme i okolnosti njihova nastanka, ulogu Marije Terezije u definiranju odnosa kmetova i njihovih vlastelina. Ukratko je opisano podrijetlo Bunjevaca i bunjevački dijalekt, njihov dolazak i naseljavanje u sjevernoj Bačkoj. Jezična se analiza urbara usmjerava na fonetsku, morfološku i leksičku razinu. Tijekom analize primijenjen je kontrastivni pristup, dakle povijesni su se podatci analiziranih urbara usporedili s rezultatima suvremenih dijalektoloških istraživanja. Usporedba je pokazala da podatci urbara u mnogočemu odstupaju od potvrda suvremene dijalektologije. Zanimljivo je da se u tekstovima ne naziru tragovi novoštokavskih morfoloških inovacija. Na leksičkoj su razini zamjetni hungarizmi, turcizmi te mađarske prevedenice, a germanizama gotovo uopće nema, što je veoma čudno jer su i Nijemci živjeli (i žive) u sjevernoj Bačkoj, i to često u istim naseljima u kojima žive i Bunjevci.

Poglavlje *Povijest jezika* donosi teme povezane s poviješću hrvatskoga jezika prije ilirizma. Govora je o hrvatskoj latinici, kajkavskim i gradišćansko-hrvatskim temama te bunjevačkim urbarima, a svima im je zajedničko uključivanje mađarske sastavnice. Cilj je bio prikazati da postoji mnogo dodirnih točaka, a uz konkretne rezultate tih dodira, tj. hungarizme.

JEZICI U KONTAKTU

Mađarska riječ *varoš* u srednjojužnoslavenskim jezicima

1. Uvod

U leksiku srednjojužnoslavenskih jezika (bosanski, crnogorski, hrvatski, srpski) postoje hungarizmi koji su udomaćeni u svim četirima standardnim jezicima, a takvi su primjerice *cipele*, *gazda*, *gulaš*, *soba*. Među njih se ubraja i leksem *varoš*, a koji čini predmet ovoga rada. Prikazuje se njegova etimologija te put od prvih potvrda sve do statusa u suvremenim standardnim jezicima. Izneseni su i opći podatci o mađarsko-južnoslavenskim jezičnim kontaktima te njihovoj istraženosti. Svrha jest upozoriti na to da se s pomoću jednoga leksema mogu otkriti složeni, isprepleteni povijesni odnosi koji su značajno utjecali na razvoj srednjojužnoslavenskih i mađarskoga jezika.

2. Hungarizmi u srednjojužnoslavenskim jezicima

2.1. Istraživanje hungarizama i mađarskog utjecaja u srednjojužnoslavenskim jezicima

Istraživanje hungarizama u srednjojužnoslavenskim jezicima ima bogatu tradiciju. Riječ je o temi koja je uvijek bila plodna te se objašnjava bogastvom jezičnih kontakata i složenom kulturnopovijesnom pozadinom. Budući da su ti kontakti najintenzivniji bili upravo između Hrvata i Mađara, jezikoslovci su ponajviše istraživali mađarsko-hrvatske veze. S druge strane desetljećima se govorilo o hrvatskosrpskom/srpskohrvatskom jeziku, pri čemu se obično samo isticalo koja su područja bila pod intenzivn(ij)im mađarskim utjecajem, a tek se rjeđe spominjao određeni idiom, primjerice kajkavsko narječje, slavonski štokavski dijalekti, srpski dijalekti u Vojvodini itd.

Također, istraživanje hungarizama u južnoslavenskim jezicima povezano je s počecima mađarske slavistike, koju je pak oduvijek obilježavalo zanimanje za proučavanje mađarsko-slavenskih jezičnih kontakata. Bernát Munkácsi bio je prvi poznati istraživač hungarizama u južnoslavenskim jezicima. U svome je

radu (Munkácsi 1882) prikazao hungarizme potvrđene hrvatskim i srpskim rječnicima. Rezső se Szegedy (Szegedy 1915) pak bavio hungarizmima u kajkavskom prijevodu evanđelja Nikole Krajačevića iz 1651. godine. Uz posuđenice su navedene i neke prevedenice koje su nastale po mađarskomu uzoru i neke sintaktičke pojave, u kojima se također odražava mađarski utjecaj. István Kniezsa (Kniezsa 1935) proučavao je hungarizme kajkavske kršćanske terminologije.

Najplodniji i najaktivniji istraživač hungarizama bio je mađarski kroatist László Hadrovics. Prvi je njegov rad objavljen 1942. (Hadrovics 1942), ali je u sljedećim desetljećima objelodanjen niz njegovih djela usredotočenih na određene probleme i aspekte hungarizama. Ipak, najvećim se rezultatom njegovih višedesetljetnih istraživanja može smatrati monografija o hungarizmima hrvatskoga i srpskoga jezika (Hadrovics 1985). Glavni dio toga Hadrovicseva djela čini povijesno-etimološki rječnik hungarizama. U uvodnome dijelu monografije prikazana je povijesna pozadina mađarsko-južnoslavenskih jezičnih kontakata, prilagodba hungarizama i njihova tvorbeno plodnost, a u manjemu je obimu govora i o prevedenicama.

Osim Lászla Hadrovicsa treba spomenuti i Istvána Nyomárkayja, koji je također istraživao mađarsko-hrvatske jezične kontakte. Njegov je najveći doprinos pak djelo o mađarskim prevedenicama druge polovice 19. stoljeća (Nyomárkay 1989b), u kojemu je rastumačena obnova jezika u Hrvata, prikazane su prevedenice, posebice termini željeznice i pošte, koje su oblikovane po mađarskom uzorku. Nyomárkay se bavio i hungarizmima u starim kajkavskim rječnicima (Nyomárkay 2006).

Hungarizme u gradišćanskohrvatskom jeziku prikazao je István Vig na temelju gradišćanskohrvatsko-hrvatsko-njemačkog rječnika (Vig 2007: 107–115).

2.2. Općenito o hungarizmima

Najnoviji rječnici hrvatskoga i srpskog jezika *hungarizam* definiraju kao mađarski izraz/riječ u kojem/nekome drugom jeziku (VRHSJ, PCJ 2011: 1445). U rječniku bosanskoga jezika nema natuknice *hungarizam*, a crnogorski jezik još ne raspolaže jednojezičnim rječnikom. Po mišljenju Orsolje Žagar-Szentesi (2005:

51) hungarizmi zauzimaju posebno mjesto među posuđenicama u hrvatskom jeziku. Razlog tomu pronalazi u iznimno složenoj povijesti mađarsko-hrvatskih kontakata, tijekom koje se mijenjao i pristup prema preuzimanju mađarskih leksičkih elemenata, što je bilo uvjetovano aktualnim političkim odnosima između Hrvata i Mađara (Žagar-Szentesi 2005: 51).

Srednjojužnoslavenski jezični prostor nikada nije bio pod jednakim utjecajem mađarskog jezika, stoga se i broj hungarizama bitno razlikuje po pojedinim jezicima, dijalektima i područjima.

Mađarsko-hrvatski su jezični kontakti najstariji te su najaktivniji bili gotovo 800 godina u okviru personalne unije Hrvatske i Ugarske. Razlozi kontakata između dvaju naroda bili su prije svega geopolitički, a pojačani intenzivnim kulturnim dodirima te pripadnošću Zapadnoj Crkvi. Mađarsko-hrvatski kontakti bili su najaktivniji i najjači na kajkavskom području, tj. u sjevernoj Hrvatskoj sa sjedištem u Zagrebu (Hadrovics 1942: 104-105). Ugarski kralj sv. Ladislav zauzeo je Zagreb (oko 1090.), gdje je osnovao biskupiju, koja je stoljećima bila pod nadzorom nadbiskupije u Ostrogonu, poslije Kaloči. Tako je ostalo sve do 1852., kada se zagrebačka biskupija uzvisila na čast nadbiskupije.

Izuzev na kajkavskome području velik broj hungarizama nalazimo u Slavoniji, odnosno u njezinim štokavskim dijalektima. Pretpostavlja se da su ti hungarizmi mlađi nego hungarizmi koji se pojavljuju na kajkavskome području (Hadrovics 1942: 106). Naravno, manje je hungarizama u čakavskim dijalektima Hrvatskoga primorja, Kvarnera, sjevernih otoka i Istre. Unatoč tomu poznat je određeni sloj hungarizama koje nalazimo već u djelima klasičnih autora bogate hrvatske renesansne književnosti (Marko Marulić, Petar Hektorović, Petar Zoranić), primjerice *beteg* 'bolest', *rusag* 'zemlja', *šereg* 'četa'. Hadrovics smatra da su hungarizmi u čakavske dijalekte došli posredovanjem kajkavskih dijalekata (Hadrovics 1942: 106). Hungarizama ima najmanje, ili ih pak uopće nema, u Dalmaciji i na južnim otocima. Južna je Hrvatska naime bila predaleko od mađarskih sredina, stoga s njima nisu bile uspostavljene ni intenzivnije političke veze (Hadrovics 1942: 108).

Mađarsko-srpski jezični kontakti nisu bili tako intenzivni kao mađarsko-hrvatski. Prvi je veći val srpskih naseljenika u Ugar-

sku došao pod vodstvom despota Stefana Lazarevića potkraj 14. stoljeća. Srpski despot dobio je velike posjede od kralja Žigmunda Luksemburškoga u Banatu Srijemu, okolici Arada, a poslije i u županiji Satmar. Dokazi srednjovjekovnih mađarsko-srpskih jezičnih kontakata jesu hungarizmi *herceg* 'knez', *rusag* 'zemlja', *šarkan* 'zmaj', *varoš* 'grad' (Nyomárkay 1989a: 304).

Mađarsko-srpski jezični kontakti pojačali su se nakon Mohačke bitke 1526. godine, kada su Srbi u znatnome broju naselili južne dijelove Ugarske (Nyomárkay 1989a: 304). Naseljenici su bili martolozii, obrtnici i trgovci (Hadrovics 1985: 36). Posljednji je veliki val naseljavanja poznat kao Velika seoba Srba (1690.). Tada su se Srbi naselili u okolici Budima i Pešte, a pod vodstvom patrijarha Arsenija Černojevića. Središta srpskoga kulturnog razvoja postali su gradovi Budim, Pešta i Senandrija. Te gradove obilježavalo je mješovito stanovništvo (Nijemci, Mađari, Slovaci, Srbi, Hrvati), multikulturalnost i višejezičnost, a upravo takva sredina pogoduje razvoju jezičnih kontakata. Dakako, slični su uvjeti bili i u Bačkoj i Banatu, gdje također nalazimo mješovito stanovništvo, multikulturalnost i višejezičnost, stoga najviše hungarizama ima upravo u vojvođanskim srpskim govorima. U ostalim dijelovima Srbije poznati su tek općeprošireni hungarizmi, primjerice *gazda*, *soba*, *šargarepa* 'mrkva'.

Srednjovjekovna je Bosna imala slabe političke veze s Ugarskom (Hadrovics 1942: 107), no ipak se potvrđuje nekoliko srednjovjekovnih hungarizama, npr. *bir* 'plaća', *herceg*, *rusag* 'zemlja', *šarkan* 'zmaj' (Hadrovics 1985: 36).

Pretpostavlja se da su hungarizmi najmanje bili prošireni na tlu Crne Gore. Naime Ugarska u srednjem vijeku nije imala nikakve kontakte s Crnom Gorom. To potvrđuju i podatci Hadrovicseve monografije, koja navodi najmanje primjera iz crnogorskih spomenika i tekstova crnogorskih pisaca.

3. Hungarizam *varoš*

3.1. Etimologija i značenje riječi *varoš*

Mađarska je imenica *város* 'grad' tvorenica. Nastala je sufiksacijom od imenice *vár* 'tvrđava, utvrda'; tvorena je pridjevskim sufiksom *-s* (TESz 3: 1093). *Váras/város* prvotno je bio pridjev i označavao je gusto naseljeno mjesto koje ima tvrđavu, utvrdu

(TESz 3: 1093). Vjerojatno se najčešće pojavljivao kao atribut za označavanje takvih mjesta, pa je upravo to potaknulo nastanak novoga – imeničkoga – značenja koje ima imenica *város* i u suvremenome mađarskom jeziku (TESz 3: 1093). S druge strane *váras/város* preuzeo je drugo značenje imenice *vár* – 'gusto naseljeno mjesto s tvrđavom, utvrdom' (TESz 3: 1093).

Prva potvrda mađarske riječi *váras/város* potječe iz 1015., a ne potvrđuje se kao opća imenica nego kao toponim, dok prva potvrda opće imenice potječe tek iz 1198. (TESz 3: 1093).

Imenica je potvrđena u objema inačicama, no prva je ipak *váras*. Stoga se pretpostavlja da je to stariji oblik riječi. Poslije se istodobno pojavljuju stoljećima, a u suvremenom se mađarskome standardnom jeziku upotrebljava isključivo inačica *város*.

3.2. *Varoš* u srednjojužnoslavenskim jezicima

3.2.1. *Varoš* u rječnicima suvremenih standardnih jezika

Hungarizam *varoš* potvrđen je u svim srednjojužnoslavenskim standardnim jezicima, ali je njegov status u njima različit.

Leksem *varoš* u hrvatskome je standardnom jeziku obilježen kao povijesna riječ u značenju 'obrtničko-trgovačko naselje' (VRHSJ). Riječ je pritom o imenici koja može biti i ženskoga i muškoga roda. Hrvatski jezični portal¹ pak navodi dva oblika riječi. Prvi oblik, s dugouzlaznim naglaskom, *vároš* definiran je kao regionalizam i znači 'manji grad, gradić' te također može biti i muškoga i ženskoga roda. Drugi, s dugosilaznim naglaskom, *vároš* također je regionalizam i znači 'težački dio grada u gradu primorskog tipa' te je samo muškoga roda. Mađarska je riječ bez poteškoća prilagođena hrvatskomu jeziku jer nije došlo do zamjene fonema ili morfema. Čvrsta se prilagodba sustavu hrvatskoga jezika odražava i u tvorbenoj produktivnosti imenice. Primjerice, stanovnik/stanovnica varoši jest *varošanin* ili *varošanka*, pridjev *varoški* odnosi se na varoš, a poznata je i umanjena *varošica* (VRHSJ).

Ako je usporediti sa srpskim standardnim jezikom, hungarizam *varoš* u njemu je uglavnom poznat u značenju 'veće naselje, grad', a može biti nositeljem i prenesenoga značenja: 'stanovnici grada, gradsko stanovništvo' (PCJ 2011: 124). U srpskome

1 <https://hjp.znanje.hr/> (citirano 7. 2. 2023)

je standardu imenica ženskoga roda. Potvrđene su i tvorenice *varošanin*, *varošanka* 'građanin, građanka', *varošica* 'mala varoš', pridjev *varoški* 'gradski' i zbirne imenice *varošče*, *varoščad* 'varoš-ko dijete' (PCJ 2011: 124).

U bosanskome je jeziku imenica *varoš* historizam koji znači 'manje gradsko naselje, kasaba', može biti muškoga ili ženskoga roda, a navodi se i umanjena *varošica* (RBJ 2007: 1208).

Riječ *varoš* 'grad' potvrđena je i u crnogorskom jeziku, i to uz imenice *varošanin* 'građanin', *varošanka* 'građanka' te pridjev *varoški* 'gradski' (Perović-Silić-Vasiljeva 2009: 276).

3.2.2. Varoš u dijakronijskom kontekstu

Utvrđilo se da je hungarizam *varoš* naveden u rječnicima sred-njojužnoslavenskih standardnih jezika iako se njegovo značenje i status pritom razlikuju. Povijesni podatci svjedoče o postojanju dviju inačica te riječi (*varoš* i *varaš*) u hrvatskom jeziku, dok je u drugim srednjojužnoslavenskim jezicima potvrđena isključivo inačica *varoš* i njezine tvorenice: *varošanin*, *varošica*, *varoška*, *varoški*, *varoščad*, *varošče*, *varoščica* (v. Караџић 1818: 61). Skok *varoš* smatra balkanskom riječju (Skok 1973: 566–567). Hadrovics pak prvu potvrdu toga hungarizma po Akademijinu rječniku navodi iz 1446. u obliku *varoš* (Hadrovics 1985: 529). U najstarijim se potvrđama, tj. spomenicima uvijek nalazi *varoš*. Prve tragove varijante *varaš* pak pronalazimo u Pergošića 1574. godine, a poslije se u svim kajkavskim tekstovima potvrđuje *varaš*. Varijanta *varaš* uvijek je muškoga roda, dok *varoš* može biti i muškoga i ženskoga roda, ali je ipak češće ženskoga roda (Hadrovics 1985: 529–530). Inačica *varaš* bila je proširena i u susjednim slovenskim dijalektima, to jest istočnoštajerski i prekomursko-slovenski (v. Pleteršnik 1895: 748; Novak–Novak 1996: 164; Mukič 2005: 390; Novak 2006: 781). No nekoliko potvrda za inačicu *varoš* ima i u prekomursko-slovenskim tekstovima (Dudás 2014: 208–209).

Hadrovics tvrdi da je starija inačica *varoš* (Hadrovics 1985: 529), međutim podatci iz mađarskih izvora navode na zaključak da je inačica *varaš* ipak starija. Naravno, postavlja se pitanje zašto se onda ta inačica ne pojavljuje u starijim spomenicima. Odgovor je vjerojatno to da je pismenost na kajkavskome području započela nešto kasnije, a razvijala se sporije no čakavska i štokavska

pismenost južne Hrvatske. Primarnost inačice *varoš* potvrđuje i onomastika, a o tome detaljnije u sljedećoj točki.

U srpskome, bosanskome i crnogorskom jeziku oduvijek je bila proširena isključivo inačica *varoš*.

U nastavku obje inačice oprimjerujemo konkretnim navodima iz književnih tekstova.

„Na domaku šesnaestoga vijeka, za kraljevanje Maksa Drugoga, a banovanja biskupa Đure Draškovića nizahu se oko župne crkve Sv. Marka oniske daščare gdje su kramari i piljarice obzirnim građanima plemenitoga *varoš*a na »grčkih goricah« tržile lojanica, ulja, pogača i druge sitne robe za sitnu porabu i uz malen novac.“ (August Senoa: Zlatarevo zlato)

„U *varoši* U. živeo je gospodar Sofronije Kirić, trgovac. [...] *Varoš* U. lepa je *varošica*, kraj Dunava.“ (Jakov Ignjatović: Večiti mladoženja)

„- Oj, dragiču moj! Neće li ona biti preprosta za tebe? Tu u nas nema ni meda ni sladora – kako je svega toga na pregršće tamo u velikoj *varoši*.“ (Ante Kovačić: U registraturi)

„Naslušav se već do sita tih staričinih naricanja, ode opet gore u sobe, te prebukav se u drugo odijelo – on je puno držao do svoje toalete – pođe u bližnju *varoš*, da posjeti tetkinog odvetnika Kodolića“ (Josip Kozarac: Mira Kodolićeva)

„E – ne bude druge: – moj Janko moral je navleči atilu i na glavu kalpak, pak na bok. Al da ti ga je bilo videti, kakav je bil lep! Kažem ti: gospe vu *varošu* gledale su za nim. Vrag si ga znal, sad nema više tak lepih dečkov.“ (Ksaver Šandor Đalski: Pod starim krovovima)

„Pod nas se na mjesečini pružila žuta i nijema *varoš*.“ (Antun Gustav Matoš: Nezahvalnost?)

„Januš, Izabelin sin, / zežgal je *varoš* Varaždin.“ (Miroslav Krleža: Balade Petrice Kerempuha)

„Njihova *varoš* je na povoljnom položaju, okolna sela su rodna i bogata, i para, istina, prolazi obilno kroz Višegrad, ali se ne zaustavlja dugo u njemu.“ (Ivo Andrić: Na Drini ćuprija)

„To je važno u prvom redu za Turke koji žive u samoj *varoši*“ (Ivo Andrić: Travnička hronika)

„To je čitava *varošica* od zatočenika i stražara koju Levantinci i mornari raznih narodnosti nazivaju Deposito, a koja je poznatija pod imenom Prokleta avlija, kako je zove narod a pogotovu svi oni koji sa njom imaju ma kakve veze.“ (Ivo Andrić: Prokleta avlija)

„A Kain tefak, perui **varas** na Zonchem zhode ali ztoku nachini, i, imenuua **varafa** zuoiega zina peruorogenoga imena, Enoh.“ (Antun Vramec: Kronika, 1578)

„Catalena deuicza Cotufa Kraalia kchi iezt bila, vu Alexandrie **varaffe** rogena.“ (Antun Vramec: Postilla, 1586)

„I jefzu ifsli vŕzi, dabifze zapifzali, vŕzaki vu ŕzvoy **Váras**.“ (Nikola Krajačević: Sveti Evangeliomi, 1651)

„Ja pak dobri moyi ŕzudczi, na uŕza ta vaffa ŕzugiŕnyia drugo neodgovarjam, nego ono, kay ŕzem na jedne uZagrebechkom **Várasŕu** hiŕe ztenē, velikemi literami, napifzano chtel:“ (Juraj Habelić: Zercalo marijansko, 1662)

„Ono je ofzebuino, da gda bi ŕze bil Varafdinŕzki **Varas** pred duana-defzte letmi zaŕgal, okolu ofzme vecherne vure viŕŕe zto hiŕ, vu **varasŕu** i zuan nyega ŕzilne ogyem goraffe;“ (Juraj Habelić: Zercalo marijansko, 1662)

„Ah tusno ŕzpoznavamo iŕztinu ovu ŕzvētoga piŕzma vu vnogeh **várasŕeh**;“ (Hilarion Gašparoti: Cvet sveteh, 1761)

3.3. Varoš u toponastici

Rečeno je kako je hungarizam *varoš/varaš* bio proširen po cijelome srednjojužnoslavenskom području. Osim toga nerijetko je sastavnicom toponima koji su nastali konverzijom apelativa *varoš/varaš* u vlastito ime, što je uobičajen način nastanka imena (Šimunović 2009: 31).

Najpoznatiji toponim koji je nastao od toga hungarizma vjerojatno je *Varaždin*, koji se spominje od kraja 12. stoljeća (Šimunić 2009: 238). Najstariji je zapis sjevernohrvatskoga grada potvrđen u obliku *Várasd* iz 1139. (Snoj 2009: 539). To potvrđuje da se radi o umanjenici star. mađ. *váras*, dakle *várasd* znači upravo 'gradić'. Sufiks *-d* često se pojavljuje u mađarskoj toponastici, a ima službu umanjenice, primjerice: *Cegléd, Fertőd, Gyomaendrőd, Mezőkövesd, Nagyvárad, Pécsudvard, Pécsvárad, Sopronkövesd, Szekszárd, Szeged* itd. U vezi s etimologijom ojkonima *Varaždin* pojavilo se više teorija. Petar Skok naime pretpostavlja da ojkonom *Varaždin* potječe od mađarskoga lokativa **várasdon* (Skok 1973: 567). Vjerojatnijom se pak može držati Šimunićeva pretpostavka da je *Varaždin* nastao po latinizaciji ojkonima sa sufiksom *-in(um)*, a njime je mađarska administracija latinizirala mnoge ojkonime

(Šimunić 2009: 238). Također, slični se ojkonomi nalaze i u istočnoj Slavoniji i Vojvodini: *Apatin* (star. mađ. *Apát*), *Nemetin* (mađ. *(Dráva)Németi*), *Petrovaradin* (mađ. *Pétervárad*), *Sotin* (mađ. *Szata*) (Šimunović 2002: 19). Na sličan su način, pretpostaviti je, nastala i imena *Debrecin* (mađ. *Debrecen*) i *Segedin* (mađ. *Szeged*).

Inačica *varaš* ne pojavljuje se u drugim toponimima, ali na slovenskome području postoje toponimi koji su nastali od nje. Jedan je *Varaš*, porabsko-slovensko ime za mađ. *Szentgotthárd* (Bajzek Lukač 2017: 22). Drugi je također *Varaš*, stari naziv za prekomursko-slovenski grad *Turnišče* u beltinskom prekomursko-slovenskome govoru (Novak–Novak 1996: 164).

Inačica *varoš* bio je apelativ više toponima, i to ne isključivo u Hrvatskoj nego i u Srbiji, Bosni i Hercegovini te Crnoj Gori.

Hrvatski jezični portal² spomenuta naselja navodi sa sastavnicom *varoš*: *Brodski Varoš*, *Cetinski Varoš*, *Donji Varoš*, *Gornji Varoš*, *Hum Varoš*, *Karivaroš*, *Levanjska Varoš*, *Lovrečka Varoš*, *Mrežnički Varoš*, *Novi Varoš*, *Tatar Varoš*, *Varoš*, *Varoš Bosiljevska*. Jedan se dio Splita zove *Veli Varoš*. Gotovo su svi navedeni toponimi dvodijelni i sastoje se od pridjeva i imenice (npr. *Brodski Varoš*, *Donji Varoš*, *Lovrečka Varoš*), imenice i imenice (*Hum Varoš*, *Tatar Varoš*) ili imenice i pridjeva (*Varoš Bosiljevska*). Ojkonim *Karivaroš* jest sraslica, što je značajan način tvorbe imena u mikrotoponimiji (Šimunović 2009: 270).

U Srbiji također nalazimo nekoliko toponima sa sastavnicom *varoš*: *Babajić Varošica*, *Nova Varoš*, *Varoš*.

U Bosni i Hercegovini postoje ojkonomi *Varoš* i *Kotor Varoš*, a tako se zove i jedan od najstarijih dijelova Sarajeva.

U Crnoj Gori³ pojavljuje se pak kao ime određenoga dijela naselja. Najstariji se dio Podgorice zove *Stara Varoš*, a u Pljevljima postoji dio pod imenom *Varoš*.

4. Zaključak

Međujezični se utjecaji najčešće očituju u leksičkom posuđivanju. Dokazi mađarsko-južnoslavenskih jezičnih dodira jesu hun-

2 https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f19hURJ9 (citirano 11. 2. 2023)

3 Zahvaljujem kolegici Jeleni Šušanj, predavačici na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju, na pomoći u vezi s crnogorskim podatcima.

garizmi u bosanskome, crnogorskome, hrvatskome i srpskom jeziku. Najintenzivniji su bili kontakti Mađara s Hrvatima, stoga najviše hungarizama ima upravo u hrvatskome jeziku. U drugim srednjojužnoslavenskim jezicima ima ih manje, ali su određeni hungarizmi poznati u svim četirima standardnim jezicima. Takva je i imenica *varoš*, koja je potvrđena u suvremenim rječnicima spomenutih južnoslavenskih jezika. U kajkavskim se tekstovima pojavljuje i inačica *varaš*, koja nosi isto značenje kao *varoš*. Riječ *varoš* bila je tvorbeno aktivna, što dokazuju tvorenice *varoški*, *varošica*, *varošanin*, *varošanka* i *varoščad*. Imenica *varoš/varaš* pojavljuje se i u južnoslavenskoj toponomastici. Najpoznatiji je vjerojatno ojkonić *Varaždin*, koji je nastao od inačice *varaš*, a ojkonimi sa sastavnicom *varoš* nalaze se u svim četirima srednjojužnoslavenskim jezicima. Hungarizam *varoš* pouzdan je primjer višestoljetnoga mađarskoga jezičnog utjecaja u južnoslavenskim jezicima, ali prikazuje i složen kulturnopovijesni kontekst, u čijem su se okviru razvijali srodni i nesrodni jezici na našim prostorima.

Mađarske prevedenice u starim kajkavskim tekstovima

1. Uvod

U hrvatskom se jeziku nalaze romanske, njemačke i mađarske prevedenice, koje se pojavljuju na različitim dijelovima Hrvatske i obilježavaju različita narječja, dijalekte i govore. Romanske su prevedenice obilježavale Istru, Primorje, otoke i čitavu Dalmaciju, dakle područja koja su njegovala aktivne veze s romanskim svijetom. Njemačke i mađarske prevedenice obilježavale su pak sjevernu Hrvatsku, to jest Zagorje, Međimurje i Slavoniju. Kalkiranje po njemačkim i mađarskim predlošcima omogućile su državne veze te politički i administrativni kontakti u okviru Habsburške Monarhije (Turk–Opašić 2010: 302).

No mađarsko-hrvatski kontakti na tlu sjeverne Hrvatske imaju dužu povijest, koja počinje osnivanjem zagrebačke biskupije potkraj 11. stoljeća i potvrđuje se ugarsko-hrvatskom personalnom unijom te traje sve do kraja Prvoga svjetskog rata. Kada je pak riječ o jezičnim kontaktima, oni se potvrđuju u leksičkom posuđivanju, tj. u hungarizmima hrvatskoga jezika. Uvjeti jezičnog kontaktiranja bili su prikladni i za pojavu drugih rezultata mađarskoga jezičnog utjecaja, tako da su se osim hungarizama pojavile i prevedenice. Ovaj se rad usredotočuje na mađarske prevedenice u starim kajkavskim tekstovima. Bit će dan opći pregled o definiciji, klasifikaciji i tipologiji prevedenica te njihovim najistaknutijim istraživačima. Opisat će se i izvanjezična, tj. kulturološka pozadina u kojoj su nastale prevedenice u starim kajkavskim tekstovima, a same će prevedenice biti prikazane na konkretnim primjerima preuzetim iz tekstova 17. stoljeća.

2. Pojam i klasifikacija prevedenica

2.1. Definicija prevedenica

Prema definiciji *Velikoga rječnika hrvatskoga standardnoga jezika* prevedenica je „riječ koja je načinjena po uzoru na stranu riječ tako da je preuzeto strano značenje, a strane su tvorbene jedinice zamijenjene

domaćima“ (VRHSJ). Upotrebljava se i termin kalk, koji spomenuti rječnik definira kao preuzetu riječ ili frazu iz stranog jezika koja je nastala doslovnim prevođenjem (VRHSJ).

Po Werneru Betzu kalkiranje obuhvaća sve utjecaje nekog jezika na drugi jezik, a koji se ne ograničavaju tek na fonetsku, fonološku i leksičku razinu, nego utječu i na tvorbu i semantiku leksika te njegov sadržaj (cit. po Schumann 1965: 62).

U prevedenica se prenosi unutrašnja struktura stranog izraza te ih obilježava više ili manje vjerna reprodukcija stranog predloška uporabom jedinica iz jezika primatelja (Turk 2013: 44).

Prevedenice su rezultat utjecaja dvaju jezika i kultura, koji su stoljećima (bili) tijesno povezani. Pojam kalk pak uključuje sve doslovne i djelomične prijevode stranih izraza te sve tvorbene obrasce načinjene po kakvom stranom uzorku.

2.2. Istraživanje i tipologija prevedenica

Znanstvenu raspravu o prevedenicama započeo je istaknuti njemački jezikoslovac Wilhelm von Humboldt (Muljačić 1968: 5), a prve klasifikacije prevedenica pojavile su se nakon više od sto godina nakon njegove smrti. Prvu je iscrpnu tipologiju prevedenica pak predstavio Werner Betz (Betz 1949), a razlikujući pritom djelomične prevedenice te frazeološke i sintaktičke kalkove (Turk 2013: 49–50).

Ipak, najiscrpnija je tipologija prevedenica svakako Schumannova (Schumann 1965) iako na na ovom području zapravo ne postoji (sveobuhvatna) terminologija koja bi mogla pokriti sve slučajeve (Muljačić 1968: 7). Schumann prevedenice dijeli u dvije velike skupine: prvoj skupini pripadaju pravi (čisti) kalkovi, a drugoj mješoviti. Te se dvije skupine dijele na podskupine. Pravi se kalkovi dijele na osam podskupina: 1. formalno značenjske tvorbe (njem. Lehnbildungen), 2. semantičke posuđenice (njem. Lehnbedeutungen), 3. kalkirane tvorbe riječi – oba člana (njem. Lehn-Wortbildung), 4. kalkirane tvorbe riječi – jedan član (njem. Lehn-Wortbildungstyp), 5. morfološki kalk (njem. Lehnform), 6. perifrastični morfološki kalk (njem. Lehn-Formumschreibung), 7. sintaktički kalk (njem. Lehnsyntax), 8. frazeološki kalk (njem. Lehnwendung) (Schumann 1965: 87–88; Turk 2013: 51–53). Sve podskupine imaju različite tipove.

Mješoviti se tipovi kalkova pak dijele na dvije velike podskupine: 1. mješoviti tipovi kalkova sa stranim elementima (njem. Mischtypen mit Fremdelement), 2. tautološke posuđenice, tautološki kalkovi (njem. Lehnghiedzusatz) (Schumann 1965: 89; Turk 2013: 53).

Tipologija Marije Turk ima tri velike skupine kalkova: I. leksički kalk, II. semantički kalk, III. sintaktički kalk. Leksički se kalkovi dijele na podskupine: 1. doslovna prevedenica, 2. djelomična prevedenica, 3. poluprevenica, 4. formalno nezavisni neologizam, 5. frazeološki kalk (Turk 2013: 64–65). Prema njoj doslovna se prevedenica smatra tipom u kojem se vjerno preslikavaju strani obrasci na strukturalnoj i semantičkoj razini. Djelomične su prevedenice leksičke jedinice koje su ustvari djelomične reprodukcije na razini izraza ili na razini značenja. Poluprevenica je tip leksičkog kalka u kojem se jedan dio prevodi, a drugi se prenosi u neprevedenom obliku – formalno nezavisnom neologizmu strani je predložak poslužio tek kao poticaj, ali ga jezik primatelj formalno ne oponaša. Frazeološki kalk odražava semantičku i sintaktičku presliku frazema. Semantičkim se kalkovima smatraju slučajevi kada se domaćoj riječi pridružuje novo značenje pod utjecajem stranog jezika. Sintaktički je kalk prijenos organizacije unutar sintagma ili rečenica (Turk 2013: 65).

2.3. Istraživanje prevedenica u hrvatskom jeziku

Prevedenicama u hrvatskom jeziku bavili su se hrvatski ali i strani jezikoslovci. Istraživanja su se u prvome redu usmjerila na mađarske, njemačke i romanske prevedenice. Vojmir Vinja bavio se romanskim prevedenicama u Marka Marulića (Vinja 1951). Pri tomu razlikuje leksikološke, frazeološke i sintaktičke kalkove, a pozornosti je vrijedno i razlikovanje književnih i pučkih kalkova (Vinja 1951: 549). Književni kalkovi smatraju se tvorevinom Marka Marulića i značajkom su pisanih djela, dok su pučki kalkovi pripadni svakodnevnom govoru i nastaju kao plod dvojezičnosti (Vinja 1951: 549).

Njemačke je prevedenice hrvatskog jezika monografski obradio i rastumačio njemački slavist Matthias Rammelmeyer (Rammelmeyer 1975). U hrvatskom jeziku ima mnogo njemačkih prevedenica koje govornici upotrebljavaju svakodnevno a da i ne znaju da su njemačkoga podrijetla. Njemački je slavist prevedene-

nice podijelio prema tvorbenim obilježjima čijim su nositeljima, stoga se razlikuju složenice (hrv. *kišobran* – njem. *Regenschirm*), sintagme/izrazi od više sastavnica (hrv. *parni brod* – njem. *Dampfschiff*) i samostalne nesložene riječi (hrv. *cvjetača* – njem. *Blumenkohl*). Nakon teorijskoga uvoda prikazane su prevedenice po vrstama riječi, pa se svako poglavlje u biti usredotočuje na jednu vrstu riječi (imenice, pridjevi, glagoli, druge vrste riječi). Zatim slijedi poglavlje o povijesnoj pozadini nastanka njemačkih kalkova, posljedicama toga i njihovu utjecaju na razvoj hrvatskoga leksika. Rammelmeyerovo je djelo o njemačkim kalkovima hrvatskoga jezika vrijedno dostignuće u području hrvatske leksikologije, a ujedno i jedini iscrpan pregled.

3. Mađarske prevedenice u hrvatskom jeziku

3.1. Mađarske prevedenice u hrvatskom jeziku i njihovo istraživanje

Hrvatski je jezik tijekom stoljeća bio i pod utjecajem mađarskoga jezika, a čiji rezultat nisu samo hungarizmi hrvatskoga jezika nego i prevedenice. Jedan dio mađarskih prevedenica nastao je u 16. – 17. stoljeću te je svojstven starim kajkavskim tekstovima. Novije su prevedenice nastale u 19. stoljeću kao plodovi obnove hrvatskoga jezika. Prevedenice u kajkavskim tekstovima bit će prikazane u nastavku teksta, a svakako treba spomenuti i istraživanje prevedenica 19. stoljeća.

Mađarski slavist István Nyomárkay (Nyomárkay 1989b) istraživao je mađarske prevedenice hrvatskoga jezika koje su nastale u drugoj polovici 19. stoljeća te je na koncu utvrdio da se odnose na različita područja:

- školstvu, npr. hrv. *govorne i pojmovne vježbe* – mađ. *beszéd- és értelemgyakorlatok*, hrv. *tjelovježba s obzirom na vojničke vježbe* – mađ. *testgyakorlat, tekintettel a katonai gyakorlatokra*, hrv. *počela prirodoslovja i prirodopisa* – mađ. *természettan és természettudományok elemei*, hrv. *školski kotar* – mađ. *tankerület*, hrv. *školsko sjedište* – mađ. *iskolai szék*
- javnoj upravi, npr. hrv. *zvanije* – mađ. *hivatal*, hrv. *zvaničnik* – mađ. *hivatalnok*, hrv. *srežski/sreski sudac* – mađ. *szolgabíró*, hrv. *kotarski sudac* – mađ. *járásbíró*, hrv. *ovjeritbeni odbor* – mađ. *hitelesítő bizottság*

- pravosuđu, npr. hrv. *učimbena okolnost* – mađ. *ténykörülmény*, hrv. *služnost* – mađ. *szolgalom*, hrv. *pravni lijek* – mađ. *jogorvoslat*, hrv. *razdioba* – mađ. *tagosítás*, hrv. *dokončak* – mađ. *végzés*
- vojnoj terminologiji, npr. hrv. *razvodnik* – mađ. *örvezető*, hrv. *desetnik* – mađ. *tizedes*, hrv. *bitnica* – mađ. *üteg*, hrv. *obhoda* – mađ. *járőr*, hrv. *obkopnik* – mađ. *utász*
- željeznici, npr. hrv. *osobni vlak* – mađ. *személyszállító vonat*, hrv. *tegleći lokomotiv* – mađ. *vontató mozdony*, hrv. *mjenilo* – mađ. *váltó*, hrv. *prometno ugibaldište* – mađ. *forgalmi kitérő*, hrv. *daljinokaz* – mađ. *távolságmutató*
- pošti, npr. hrv. *brzobjav* – mađ. *sürgöny*, hrv. *novčano pismo* – mađ. *értékpapír*, hrv. *portoprosti list* – mađ. *portómenstes levél*, hrv. *odjavnica* – mađ. *kijelentőlap*, hrv. *listovno-poštanske pošiljke* – mađ. *levélpostai küldemények*.

Međutim još je veći broj prevedenica koje su nastale po njemačkom ili mađarskom uzorku. Radi se o riječima u kojih se utjecaj mađarskog jezika daje pretpostaviti iako je znatniji dio njih nastao tijekom obnove mađarskog jezika te tako odražava njemački utjecaj. Stoga se za tu skupinu prevedenica ne može donijeti po sve točan sud o tome je li riječ o njemačkim ili mađarskim prevedenicama. Uzrok tomu jest činjenica da zapravo nema dokaza po kojem bi se njihovo podrijetlo nedvosmisleno moglo utvrditi. Takve su posuđenice dijelom svih navedenih terminologija, npr. hrv. *vjeronauk* – njem. *Gleubenslehre*, *Religionslehre* – mađ. *hittan*, hrv. *sudbeni stol* – njem. *Richtstuhl*, *Richterstuhl* – mađ. *törvényszék*, hrv. *domobran* – njem. *Landwehr* – mađ. *honvéd*, hrv. *željeznički dvor/kolodvor* – njem. *Bahnhof* – mađ. *pályaudvar*, hrv. *uručiti* – njem. *einhängigen* – mađ. *kézbesít*.

Također Nyomárkay prevedenice dijeli u dvije velike skupine, a to su izvedenice i složenice. Obje su skupine opisane u skladu sa svojim tvorbenim obilježjima, odnosno prema načinu tvorbe. Poseban tip čine prevedenice koje se sastoje od glagolskoga priloga sadašnjeg¹ i imenice (npr. *tegleći lokomotiv*, *opsjedajuća četa*, *jahaća palica*).

Monografija Istvána Nyomárkaya daje iscrpni pregled mađarskog utjecaja na hrvatsku jezičnu obnovu u 19. stoljeću. Uz

¹ Ustvari je riječ o poprijedavljenom glagolskom prilogu sadašnjem, koji u navedenim sintagmama ima funkciju atributa.

prevedenice prikazuje i povijesnu pozadinu obnove hrvatskoga jezika u 19. stoljeću. Riječ je o djelu koje se odlikuje bogatstvom primjera i detaljnom tvorbenom analizom prevedenica. Međutim u mnogim se slučajevima ne smije isključiti ni utjecaj njemačkog, pa čak i češkog jezika. Gdje-gdje su ispravljene i pretpostavke Matthiasa Rammelmeyera, koji u svojem djelu nije uzео u obzir mogućnost mađarskog uzorka u tvorbi prevedenica.

3.2. Mađarske prevedenice u starim kajkavskim tekstovima

3.2.1. Podjela mađarskih prevedenica

Mađarske se prevedenice pojavljuju u kajkavskoj kršćanskoj i pravnoj terminologiji (Hadrovics 1985: 76). Glavni izvor za mađarske prevedenice pravne terminologije jest Pergošićev prijevod *Tripartituma* iz 1573., koji sadrži niz mađarskih prevedenica. Njima kao i drugim pitanjima odnosa mađarskog i hrvatskoga prijevoda latinskog djela bavio se István Nyomárkay u više navrata (v. Nyomárkay 2014a, 2014b, 2014c, 2015).

Mađarskim prevedenicama u starim kajkavskim djelima bavio se László Hadrovics u posebnoj poglavlju svoje monografije (Hadrovics 1985: 76–82), a u sklopu nje podijelio ih je u ove skupine:

- jednočlane prevedenice (npr. kajk. *hištvo* 'brak' – mađ. *házaság*, kajk. *svetstvo* 'sakrament' – mađ. *szentség*, kajk. *vekovječina* 'nasljeđe' – mađ. *örökség*)
- prevedenice sa sastavnicama pridjev/glagolski pridjev + imenica (npr. kajk. *očin sin* 'rođak' – mađ. *atyafi*, kajk. *gospodski sin* 'gospodičić' – mađ. *úrfi*, kajk. *gradska međa* 'varmeđa, županija' – mađ. *vármegye*)
- prevedenice sa sastavnicama prilog + glagolska imenica (npr. kajk. *dušno/duhovno spoznanje* 'savjest' – mađ. *lelkiismeret*, kajk. *hvalno zdavanje* 'zahvala, zahvalnica' – mađ. *hálaadás*)
- rekcijske složenice (npr. kajk. *hištva-terenje* 'brakolomstvo' – mađ. *házasságtörés*, kajk. *račun davanje* 'obračunavanje' – mađ. *számadás*, kajk. *u nebo zastupljenje* 'uznesenje' – mađ. *mennybemenetel*)
- apozicijske složenice (npr. kajk. *mramor kamen* 'mramorni kamen' – mađ. *márványkő*, kajk. *šipek-roža* 'divlja ruža' – mađ. *csipkerózsa*, kajk. *gospodar-človek* 'poljoprivrednik' – mađ. *gazdaember*).

Uz te kategorije u dvama su poglavljima prikazane kolokacije (Hadrovics 1985: 83–90), koje se dijele na čvrste i slobodne. Čvrstim se kolokacijama smatraju veze riječi, npr. kajk. *račun dati/davati* 'polagati račune' – mađ. *számot ad*, kajk. *palicu prelomiti nad kim*. 'prelomiti/slomiti štap nad kim' – mađ. *pálcát tör öki felett*, kajk. *vu zdvojnost opasti* 'očajavati, očajati' – mađ. *kétségbe esik*. Slobodne su pak kolokacije upravo složeni prilozni, npr. kajk. *pred tem toga 'prije'* – mađ. *annak előtte*, kajk. *medtemtoga* 'međutim' – mađ. *azon közben*, kajk. *potomtoga* 'poslije' – mađ. *annak utána*.

3.2.2. Nova podjela mađarskih prevedenica

Mnogi su se jezikoslovci bavili podjelom prevedenica, štoviše, u okviru toga nastalo je i više klasifikacija (v. točku 2.2.). Unatoč tomu prevedenice starih kajkavskih tekstova ipak će prikazane po posebnoj podjeli u nastavku rada, a koja se temelji na tvorbenim obilježjima prevedenica. Prema njoj prevedenice se mogu podijeliti u tri velike skupine: I. jednorječne prevedenice, II. sintagmatske prevedenice, III. glagolske prevedenice.

3.2.2.1. Jednorječne prevedenice

Jednorječne se prevedenice mogu podijeliti na potkategorije:

I.1. izvedenice (*hištvo* 'brak')

I.2. složnice (*potomtoga* 'zatim', *vekovečina* 'nasljedstvo').

3.2.2.2. Sintagmatske prevedenice

Sintagmatske prevedenice također imaju više potkategorija:

II.1. imenica + imenica (*hvala zdavanje* 'zahvala', *milj zemlje* 'mija', *svetstvo tarenje* 'svetogrđnost, svetogrđe')

II.2. imenica + glagol (*pasku nositi* 'brinuti', *peldu dati* 'dati uzor', *račun davati* 'obračunavati')

II.3. imenica + glagolski prilog sadašnji ili prošli (*hvalu dajući* 'zahvaljujući', *zrok dajuć* 'davajući razlog', *peldu vzevši* 'uzevši uzor')

II.4. glagol + imenica (*zdati hvalu* 'zahvaliti')

II.5. pridjev + imenica (*dobro hotenje* 'dobrohotnost, dobronamjernost', *dušno zveličanje* 'duhovno blago', *križno drevo* 'križ', *meštarsko delo* 'remek-djelo', *plemeniti ljudi* 'plemići', *občinsko dobro* 'javno dobro')

II.6. prilog + imenica (*gore stanenje* 'uskrsnuće')

II.7. prilog + pridjev (*skupa spravljeni* 'sabrani')

II.8. prijedložne sintagme (*biti gotov na [što]* 'biti spreman', *na [čiji] kip* 'po uzoru na koga/što').

3.2.2.3. Glagolske prevedenice

Glagolske se prevedenice često pojavljuju u starim kajkavskim djelima, a nalaze se i u gradišćanskohrvatskim (Hadrovics 1958, 1974: 183–187) i slovenskim tekstovima (Merše 2009). Znakovito obilježje glagolskih prevedenica jest da se u ulozu (prvog) glagolskog prefiksa pojavljuje prilog koji je doslovni prijevod istovjetnoga mađarskog prefiksa. Najlakše nastaju tijekom prevođenja, stoga nije slučajno da ih najviše ima upravo u kajkavskim nabožnim tekstovima, čiji su se priređivači često služili mađarskim tekstovima, uzorcima. U svezi s tim valja istaknuti i da se glagolski vid kao gramatička kategorija u hrvatskom i mađarskom jeziku u znatnoj mjeri razlikuje. U hrvatskom se jeziku izražava tvorbenim sredstvima, a u mađarskom je jeziku glagolski vid manje stroža kategorija nego u hrvatskom i izražava se na različite načine, i to ne nužno tvorbenim sredstvima. Na slično odstupanje glede strukture vida uputila je i Majda Merše na primjeru njemačkoga i slovenskog jezika (Merše 2009: 130).

Najčešće kajkavske zamjene mađarskih prefikasa:

- mađ. *le* – kajk. *dole* (*dole sest* 'sjesti')
- mađ. *fel* – kajk. *gore* (*gore stati* 'uskrsnuti')
- mađ. *össze* – kajk. *skupa* (*skupa shađati* 'družiti se')
- mađ. *ellen* – kajk. *suproti* (*suproti govoriti* 'poricati, osporavati')
- mađ. *ki* – kajk. *vun* (*vun iziti* 'izići, otići', *vun peljati* 'iznijeti, odnijeti', *vun zgovarati* 'izreći, izgovoriti').

Posebno su zanimljive prevedenice u kojima je ipak sačuvan i hrvatski prefiks, npr. *vun iziti*, *vun zgovarati*. Postavlja se pitanje čime se objašnjava potreba za uporabom priloga u ulozu prefiksa? Odgovor je teško dati, ali možda se radi o tome da se prilogom smjer kretanja ipak izražava jasnije nego bez njega.

3.2.3. Analiza prikupljenih prevedenica

3.2.3.1. Korpus tekstova

Povijesni se razvoj kajkavske pisane riječi može podijeliti na više razdoblja. Prve su kajkavske knjige objelodanjene u drugoj polovici 16. stoljeća, stoga se to smatra prvim razdobljem, tj. samim početkom kajkavskoga književnog jezika. Sljedeće je stoljeće bilo važno zbog utemeljenja književne norme, ali koja nije iznjedrila gramatiku. 17. stoljeće pak obilježava velik broj nabožnih tekstova i istaknuti pisci, kao što su Nikola Krajačević i Juraj Habdelić. U 18. stoljeću kajkavski književni jezik bio je na vrhuncu razvoja, što nedvojbeno potvrđuju tematski i stilski različita djela. Kajkavski je književni jezik prerasao okvir nabožnih tekstova, bio je jezikom udžbenika, a ušao je i u gramatike i rječnike.

Za istraživanje prevedenica u kajkavskome književnom jeziku odabrani su tekstovi iz 17. stoljeća. Glavni je izvor prevedenica bio prijevod evanđelja Nikole Krajačevića (Krajačević 1651). Drugi je značajni kajkavski pisac tog vremena bio Juraj Habdelić, velikan kajkavskoga i hrvatskoga baroka uopće. Njegovo je posljednje djelo naslova *Pervi otca našega Adama greh* (Habdelić 1674) bilo uključeno u korpus tekstova. Habdelićevo je djelo primjer tipične barokne proze (Jelčić 1997: 64) obilježeno metaforama i dugim, raskošnim rečenicama. Treći je izvor molitvenik *Duhovni kinč* nepoznatoga autora iz 1667. godine.

3.2.3.2. Prevedenice

biti gotov [na što] 'biti spreman' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *kész lenni [vmire]*. „Akoie volia tvoia, da fivem na ovom lzvetu, hochu fiveti : ako hoches, da umre, *gotovfzem na zmert*: [...]“ (Duhovni kinč I: 33).

dobro hotenje 'dobrohotnost, dobronamjernost' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *jóakarát*. „[...] zato zazavam preodichenu Deviczu Mariu Kraliczu nebeszku, Sz. Angyela Chuvara, i moie Patronusse, dasze tebé zame mole, i pomochimi z-pruza, po koie budem mogel ovo moie *dobro hotenie* zveršfiti i nye vřzegdar ponavlyati, i zpunyavati.“ (Duhovni kinč I: 4–5).

dole sesti 'sjesti' – glagolska prevedenica po mađarskom uzorku *leülni*. I prevedenica i mađ. glagol jesu dovršni. „I gda bi opét bil *dole fzel*, récfe nyim:“ (Krajačević 1651: 50).

dušno zveličenje 'duhovno blago' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *lelki üdvösség*. „[...] dabi Paztiri Czirkveni nyegove Bifkupije podlofni imeli lehkotu i pomocs vu lzvoje Paztirzke cláztí; lzebe i lzvojem Ovczam na *dusfno zvelicjenje*.” (Krajačević 1651: predgovor).

gore stati 'uskrsnuti' – glagolska prevedenica po mađarskom uzorku *feltámad, feláll*. „Daje tak napíszano, i tak beše potrebno terpeti Christusu, i na treti den od mertveh *gore ztati*: [...]” (Krajačević 1651: 70); „Vuime Gofzponna naflega JESUSSA Kristuffa razpetoga *gore ztaiem*, kimeie lzvoium predragum kervium odkupil, [...]” (Duhovni kinč II: 1).

gore stanenje 'uskrsnuće' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *feltámadás*. „Ovo polofenje ov na porúlsanje, i na *gore ztanenje* vnógem vu Izraele: [...]” (Krajačević 1651: 17).

hvala zdavanje 'zahvala, zahvalnica' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *hálaadás*. „I kaiti ova moia zahvalnozt ne vredna pred Licze tvoie doiti, zazavam tebe o prechizta Devicza, i Matti Bofia na *hvalu zdavanye* mezto mene: [...]” (Duhovni kinč I: 31)

hvalu dajući 'zahvaljujući' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *hálát adván*. „[...] govoréte, tetze megy vami razgovárayte vu duhovnéh popévkah, popévajucsi vu lzerdczáh valseh Gozponnu Bogu, *hválumu dájucsi* vu ime Gozpona naflega Jefusa Christusa.” (Krajačević 1651: uvod)

križno drveo 'križ' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *keresztfa*. „[...] dalzilze tridefzeti lét na ovom Szvétu trutil, i prelzveto Telo tvoie vřzakoiačké nevolje, i traplenyu podlofil: dalzilze na *Kriřzno drveo*, z-velikum opřsanoztium dal razpeti vo to ime, dabi mene od vekivechne Szmerti odkupil.” (Duhovni kinč I: 29)

meřtersko delo 'remek-djelo' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *mestermű*. „Jeřzili vu pogodbe, czene, *meřterzkom delu*, vrednonozti, mertuku, drugoga ukanil, i z-kulikem kvarom?” (Duhovni kinč II: 34)

milj zemlje 'milja' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *mérföld*. „[...] a miřzel po lzmetiu ovoga lzvéta, na zto *milj zemlie* bludi.” (Duhovni kinč I: 136)

na [čiji] kip 'po uzoru na koga/što' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *vki/vmi képére*. „O miloztivni, vlřza-

moguchi Gofzponne Boše, Ztvoritel, Odkupitel, i Zvelichitel moy, hvaluti dajem iz glubine šzerca moiega, daŕzi mene nevrednoga grefnika, prez nijednoga mojega zaŕzlufenia *na tvoi kip* ztvoril, [...]“ (Duhovni kinč II: 2)

občinsko dobro 'javno dobro' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *közjő*. „[...] já, gledeci na *obcŕinzko dobro*, te na duhovneh Paztirov potreboctu, jezem vcfinil, ove Evangelio-me Szlovenzke i zpraviti ŕtampati;“ (Krajačević 1651: predgovor)

pasku nositi 'brinuti' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *gondot visel*. „Hvalimti, daŕzimi pomagal vu vŕzeh mojih teskochah, i potrebochah : daŕzi ochinu *paŕzku noŕzil*: daŕzi i onem dare tvoje delil, na koie ja moram poleg moje chazti *paŕzku noŕziti*, [...]“ (Duhovni kinč II: 11–12)

peldu dati 'dati uzor' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *páldát ad*. „Arŕzem vam *peldu dál*, da, kakŕzem ja vam cfinil, onak i vi cfinite.“ (Krajačević 1651: 50)

peldu vzevŕši 'uzevŕši uzor' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *példát vevén*. „Ali tu hvalu i diku malo kaj ne zgubiŕe, morebiti od vugorske i erdelske muŕadije *peldu vzevŕši*, ar malo prvo toga i tam se je bila velika muŕka burka zdignula, ku gore imenuvani ŕŕtvanŕi vu rečene hiŕtorije ŕiroko spisava.“ (Habdelić 1674, citirano po Jembrih 2007: 24)

plemeniti ljudi 'plemići' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *nemesemberek*. „Leto, ada, ono 1573. naglo se bući muŕadija proti gospode i *plemenitem ljude*, ta zrok dajuč, da ju gospoda na tlake i dohotke penezne takve nemilo naganjaju, kakve premagati ne more.“ (Habdelić 1674, citirano po Jembrih 2007: 24)

potomtoga 'zatim' – jednorječna prevedenica, složenica po mađarskom uzorku *annakutána*. „*Potomtoga* znájucsi Jefus, daŕzu dokoncfana vŕza, dabi ŕze zpunilo piŕzmo, récŕe: Sé gyam. (Krajačević 1651: 63)

račun davati 'obračunavati' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *számot ad*. „[...] budi razgovornicza duŕŕe moje, i zagovornicza pred tvoiem dragem Szinom, ono vreme, gda zevŕzega mojega millenia, i chinenia budem *račun daval*, da po tvojem zagovoru, od vekivechnoga zkvarienia ŕentencié oŕzlobogyen, i vu nebfzko vefzelie zapelian budem, [...]“ (Duhovni kinč II: 7)

skupa shađati 'družiti se' – glagolska prevedenica po mađarskom uzorku *összejön*. „Jažzem vřzegdar vucfil vu fynagóge, te vu czirkve, kam vřzi Sidovi *zkupa zhágyaju* : i vu zkrovnom mezte nikay nřlzem govoril.“ (Krajačević 1651: 53)

skupa spravljeni 'sabrani' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *összegyűltek*. „Gdabi vecřer bil on dén pěrvi řzobótni, tebi vráta bila záperta gdeřzu bili Vučeniki *zkupa zprávyleni* pred ztrahom Sidóvzkem: [...]“ (Krajačević 1651: 70)

suproti govoriti 'poricati, osporavati' – glagolska prevedenica po mađarskom uzorku *ellentmond*. „Ar vřzaki on kifze krályem cfiní, *řzuproti govori* Czeřzaru.“ (Krajačević 1651: 59)

svetstvo tarenje 'svetogrđnost, svetogrđe' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *szentségtörés*. „[...] ako rauno vřze druge na zapovedi pové, nego pache vu novi řzmertni greh *řzvecztvo-terenya* upadne.“ (Duhovni kinč II: 20)

vekovečina 'nasljedstvo' – jednorječna prevedenica, složenica po mađarskom uzorku *örökség*. „Ti řzam budi vřzegdar uffanie moje, mir i pokoy moy, pomoch i obramba moja, mudrozť moja, dél moy, *vekovechina* moja, kinch moy, obilie moje, vu kom da ztalno prebiva pamet moja, i řzerdcze moje na vřze veke. (Duhovni kinč II: 54)

vun iziti 'izići, otići' – glagolska prevedenica po mađarskom uzorku *kimegy*. „Da řta gledat jezte *vun izeřli?*“; „A Jefuřdze zkri, te *vun izide* iz Czirkve.“ (Krajačević 1651: 5, 47)

vun peljati 'iznijeti, odnijeti' – glagolska prevedenica po mađarskom uzorku *kivisz*. „Ovoga *vun pelyam* vam, da poznate, kay nijednoga zroka vu nyem ne nahágya.“ (Krajačević 1651: 54)

vun zgovarati 'izreći, izgovoriti' – glagolska prevedenica po mađarskom uzorku *kimond*. „[...] onak, i onemi recřmi, kemije řzveti Piřzmo i Czirkva Katolicsanzka pred nalř dáje; i kak je drugi národi po drugeh Orřzágeh řzvojém vřzvatném řzlovom *vun zgovárajaju*.“ (Krajačević 1651: predgovor)

zdati hvalu 'zahvaliti' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *hálát ad*. „[...] budi blagofřzlovlieno ime tvoie, i *zda-iemti hválu* zevřzega Szercza moiega, dařze tak liublenem, i miloferdnem zakonom proti mene zkfauiies.“ (Duhovni kinč I: 3–4)

zrok dajuć 'davajući razlog' – sintagmatska prevedenica po mađarskom uzorku *okot adván*. „Leto, ada, ono 1573. nagle se

bući mužadija proti gospode i plemenitem ljude, ta *zrok dajuč*, da ju gospoda na tlake i dohotke penezne takve nemilo naganjaju, kakve premagati ne more.“ (Habdelić 1674, citirano po Jembrih 2007: 24)

4. Zaključak

Potvrdilo se da se mađarski jezični utjecaj na hrvatski jezik ne očituje isključivo u preuzimanju leksičkih elemenata, tj. hungarizmima, nego i u prevedenicama koje su nastale po mađarskim uzorcima, a one se u najvećem broju pojavljuju upravo u kajkavskim tekstovima. Razlog tomu jest što je kajkavski imao najaktivnije kontakte s mađarskim jezikom. Mađarske su prevedenice starih kajkavskih tekstova različite, a najviše ima sintagmatskih prevedenica koje se sastoje od najmanje dvaju leksičkih elemenata. Pri tomu najmanje ima jednorječnih prevednica, a nešto više onih glagolskih. Prisutnost takvih prevedenica upućuje na visok stupanj međujezičnih kontakata, dobro znanje mađarskog jezika i kreativnost kajkavskih pisaca. Slične značajke obilježavaju i gradišćanskohrvatske i prekomursko-slovenske tekstove, što nadalje potvrđuje da je u svim tim književnim jezicima kalkiranje po mađarskom uzorku bilo uobičajeno, a čemu u prilog govore i intenzivni jezični dodiri. S osloncem u rečenome valja ustvrditi kako bi svrsishodno bilo usporediti prevedenice u spomenutim tekstovima jer bi se tako mogla dobiti cjelovita slika o kalkiranju kao načinu obogaćivanja leksika.

Interferencijske pojave u mađarskih studenata tijekom učenja hrvatskoga kao inog jezika

1. Uvod

Jezične interferencije najčešće čine predmet sociolingvističkih istraživanja. Sociolingvistika se bavi različitim aspektima odnosa društva i uporabe jezika. Ovamo pripadaju, prije svega, dvojezičnost i višejezičnost te različita područja primijenjenoga jezikoslovja, primjerice nastava stranoga jezika (v. Wardhaugh 1995: 78–101). Ovaj se rad usredotočuje na interferencije koje se pojavljuju u mađarskih studenata tijekom učenja hrvatskoga kao inog jezika. Iako je riječ o zahvalnoj i prilično neistraženoj temi, ona u sklopu tumačenja hrvatsko-mađarskih odnosa nije pobudila veću pozornost u jezikoslovaca, stoga se smatra pionirskim pokušajem. Iznesene i opisane interferencijske pojave potvrđene su tijekom nastave hrvatskoga kao inog jezika na jezičnim vježbama na Katedri za slavensku filologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta Loránd Eötvös u Budimpešti. Pojedine interferencijske pojave potvrđuju konkretni primjeri zabilježeni na nastavi.¹

2. Pojam jezične interferencije

Jezični utjecaji mogu biti različiti i mogu se pojavljivati na svim jezičnim razinama (Kiss 2002: 202). Ti se utjecaji po sociolingvističkoj literaturi smatraju jezičnim interferencijama. Sam termin interferencija prvi je put uporabljen u djelu Uriela Weinsreicha (*Languages in Contact*, 1953.). Njegova je definicija otada, naravno, izmijenjena i dopunjena. Tumači se dvojako: kao utjecaj određenog jezika ili dijalekta na drugi jezik ili dijalekt (Kiss 2002: 202) ili kao netipična obilježja određenog jezika koja se pojavljuju pod utjecajem nekoga drugog jezika (Kiss 2002: 203). Interferencija će u nastavku rada biti raščlanjena u okvirima drugoga značenja.

---

¹ Iskreno zahvaljujem bivšoj studentici Kamilli Szakáts, koja je sa mnom podijelila svoja iskustva.

Jezične se interferencije ne mogu razumjeti bez vanjskojezičnih čimbenika, društvenoga konteksta (Thomason–Kaufman 1991: 35), koji su čak i važniji nego gramatička struktura određenih jezika u kontaktu. Međutim, u ovom je slučaju, kada se govori o kontaktu materinskog i stranog jezika, ipak važnija gramatička struktura jer razlike između mađarske i hrvatske jezične strukture mogu uzrokovati interferencije i utjecati na učenje stranog jezika.

3. Kontrastivno istraživanje hrvatskoga i mađarskog jezika

Sveobuhvatnog kontrastivnog opisnog rada hrvatskoga i mađarskoga jezika još nema, ali svakako treba spomenuti kontrastivnu hrvatsko-mađarsku sintaksu Lászlóa Dezsóa (Dezső 1986). Riječ o sintaksi koja je posebno zanimljiva zbog poglavlja posvećenoga nastavi hrvatskosrpskog jezika, suvremenim terminima, nastavi hrvatskoga i srpskoga jezika za učenike čiji je materinski jezik upravo mađarski (v. Dezső 1986: 148–152). Dezső navodi i neke konkretne sintaktičke interferencije iako one u njegovoj knjizi nisu najvažnije. Ipak, vrijedno ih je spomenuti jer se potvrđuju i u našim istraživanjima.

Nadalje kontrastivni je prikaz hrvatskoga i mađarskoga jezika posebno zanimljiv jer se radi o dvama genetski i tipološki različitim jezicima. Hrvatski je južnoslavenski i flektivni jezik koji je pripadnikom indoeuropske jezične porodice. Mađarski je pak ugrofinski i aglutinativni jezik koji pripada uralskoj jezičnoj porodici.

Pri usporedbi gramatičkih struktura jezika ključna je tipološka pripadnost određenih jezika. Aglutinativni jezici, dakle i mađarski, imaju bogat sustav sufikasa kojima se izražavaju gramatički odnosi. Jednako tako nemaju rodove i prijedloge, ali se ističu bogatim padežnim sustavom. Za razliku od njih flektivni jezici imaju rodove te bogat sustav prijedloga koji se spajaju s padežima, a gramatičke odnose izražavaju promjenama sufikasa.

Ta tipološka razlika nije zamjetna isključivo u morfologiji, nego i na drugim jezičnim razinama, primjerice u tvorbi riječi ili sintaksi. Jezična je činjenica naime da mađarski jezik s lakoćom tvori složenice spajanjem dviju riječi. Međutim u hrvatskome se jeziku umjesto složenica upotrebljavaju pridjevske ili prijedlož-

ne sintagme te genitivni oblici, npr. mađ. *gyermekbetegség* – hrv. *dječja bolest*, mađ. *hajszárító* – hrv. *sušilo za kosu*, mađ. *szórend* – hrv. *red riječi*.

Bitne tipološke razlike između dvaju jezika očituju se i u sintaksi, i to u redu riječi. Točnije, slavenskim je jezicima, dakle i hrvatskomu, svojstven SVO² red riječi (Dezső 1986: 132), npr. *Darko čita knjigu*. Mađarskomu jeziku pak na raspolaganju stoje različita rješenja, tj. uobičajen je red riječi SVO, SOV i OVS te OSV (Dezső 1986: 132–133), npr. *Darko olvas könyvet.*, *Darko könyvet olvas.*, *Könyvet olvas Darko.*, *A könyvet Darko olvassa*. Pritom svako rješenje zapravo podrazumijeva promjenu naglašenoga dijela rečenice, a tako se mijenja i red riječi u rečenici. Bitan dio pak reda riječi u hrvatskome jeziku jest mjesto enklitika i proklitika u rečenici, što za Mađare koji uče hrvatski kao ini jezik predstavlja veliku poteškoću jer ih u mađarskome jeziku nema.

Nadalje bitna je razlika da hrvatski jezika ima rodove, a mađarski ih nema. Padežni se sustavi dvaju jezika potpuno razlikuju, no te razlike za Mađare nisu najproblematičnije tijekom učenja hrvatskog jezika. Veći je problem glagolska rekcija, koja se često razlikuje od mađarske rekcije, stoga su u tom gramatičkom području interferencije prilično česte.

4. Jezične interferencije u mađarskih studenata tijekom učenja hrvatskoga kao inog jezika

4.1. Opća pitanja

U mađarskih studenata nalazimo niz interferencija tijekom učenja hrvatskoga kao inog jezika. To je sasvim razumljivo jer se uvijek oslanjamo na svoje jezične kompetencije kada učimo strani jezik, odnosno uz njihovu pomoć pokušavamo usvojiti jezične kompetencije stranog jezika. Do interferencija između hrvatskoga i mađarskoga jezika često dolazi zbog značajnih tipoloških razlika.

Sociolingvistička literatura razloge interferencija objašnjava terminima prebacivanje kodova ili miješanje kodova. Prebacivanje kodova znači svjesnu upotrebu dvaju jezika, ali se njihova upotreba jasno razlikuje u govornim činovima i ne dolazi do njihova miješanja (Wardhaugh 1995: 92–93). Miješanje je kodova

2 S = subjekt, V = predikat, O = objekt

pak pojava kada se miješaju jezici unutar određenoga govornog čina (Wardhaugh 1995: 93). Miješanje kodova također može biti svjesno i namjerno jednako kao i prebacivanje kodova. Upravo prebacivanje i miješanje kodova pogoduje pojavi jezičnih interferencija.

Prebacivanje kodova tijekom učenja stranog jezika odvija se svjesno. No učenici/studenti su često pod utjecajem jezične kompetencije materinskog jezika zato što pojedina gramatička pitanja stranog jezika najčešće nastoje razumjeti s pomoću jezične kompetencije materinskog jezika. Zbog toga i već spomenutih bitnih tipoloških razlika događa se da učenici/studenti upotrijebe pogrešno jezično rješenje.

U nastavku rada bit će prikazane pojedine interferencije potvrđene tijekom učenja hrvatskoga jezika u Mađara. Riječ je o interferencijama koje se uglavnom pojavljuju u gramatičkim segmentima koji su govornicima mađarskoga jezika osobito izazovni, primjerice rekcija i red riječi. O tome detaljnije u (Dudás 2018: 38–40).

4.2. Zamjenice

Zamjenice su u hrvatskome jeziku promjenljive vrste riječi, što znači da se sklanjanju, odnosno mijenjaju svoj oblik u kosim padežima, tj. u genitivu, dativu, akuzativu, lokativu i instrumentalu (Barić–Lončarić–Malić–Pavešić–Peti–Zečević–Znika 2005: 208–210). Osobne se zamjenice sklanjaju i u mađarskom jeziku, ali se ne upotrebljavaju u nenaglašenoj poziciji. U tim se slučajevima u hrvatskome jeziku upotrebljavaju nenaglašeni oblici ličnih zamjenica. Često se događa da početnici ne upotrebljavaju nenaglašene oblike ličnih zamjenica pod utjecajem mađarskoga jezika. Na primjer: mađ. *Ismered Pétert? Ismerem.* – hrv. *Poznajesh li Petra? Poznajem³.* Jedan od očekivanih odgovora je *Poznajem ga.* To se smatra mađarskom interferencijom jer se ne upotrebljava nenaglašeni oblik lične zamjenice *on* u akuzativu. Slične se interferencije pojavljuju i u mađarskoj-slovenskoj relaciji (v. Bernjak 2011: 30–41).

Zamjenički pridjev *sav* u množini muškog roda ima oblik *svi* koji se upotrebljava s glagolima trećeg lica množine. U mađar-
3 Može se tako reći i na hrvatskom, dakle bez enklitika, jer je objekt poznat.

skome se upotrebljava s glagolom trećeg lica jednine, npr. mađ. *Mindenki gratulál neki.* – hrv. *Svi mu čestitaju.* Mađarski učenici često upotrebljavaju glagol u jednini zbog mađarske interferencije, tj. *Svi mu čestita.*

4.3. Prijedlozi

Mađari razmjerno uspješno usvoje hrvatske prijedloge iako ih u mađarskome jeziku nema. Razlog je tomu vjerojatno što semantički odgovaraju pojedinim mađarskim sufiksima, a što, dakako, olakšava i njihovo razumijevanje i učenje. Baš se zbog toga, ili usprkos tomu, pojavljuju i interferencije pri uporabi određenih prijedloga.

Hrvatski prijedlog *u* odgovara mađarskim sufiksima *-ban/-ben* ili *-ba/-be*. Studentima/učenicima predlažemo da rabe prijedlog *u* u lokativu kada se u mađarskome jeziku rabe sufiksi *-ban/-ben*. Ali kada u mađarskome jeziku uporabljujemo sufikse *-on/-en/-ön*, tada valja rabiti hrvatski prijedlog *na*. Međutim, može se dogoditi da mađarski sufiksi ne odgovaraju lokativnim prijedlozima u hrvatskome jeziku, na primjer: mađ. *Budapesten élek.* – hrv. *Živim u Budimpešti*, što u prijevodu na mađarski jezik glasi *Budapestben élek*. Studenti/učenici često uporebe prijedlog *na* zbog mađarskog utjecaja: *Živim na Budimpešti*. Slični su i primjeri mađ. *Magyarországban élek* – hrv. *Živim na Mađarskoj* umjesto *Živim u Mađarskoj*; mađ. *A munkában vagyok* – hrv. *U poslu sam* umjesto *Na poslu sam*.

Prijedlog *blizu* u hrvatskom je jeziku genitivni, a u mađarskom se izražava sufiksima *-hoz/-hez*, koji odgovaraju značenju hrvatskoga dativa. Stoga se zbog utjecaja mađarskoga jezika taj prijedlog uporabluje s dativom umjesto genitiva: mađ. *A park az iskolához közel van.* – hrv. *Park se nalazi blizu školi* umjesto *Park se nalazi blizu škole*.

Prijedlog *s(a)* u instrumentalu odgovara mađarskim sufiksima *-val/-vel*. Bitna razlika između hrvatskoga i mađarskoga jezika jest da se on u hrvatskome jeziku upotrebljava uglavnom radi izražavanja odnosa sa živim bićima, dok se odnosi s predmetima izražavaju besprijedložnim instrumentalom, primjerice: hrv. *Idem u kino s prijateljima.* – mađ. *Moziba megyek a barátokkal.*; hrv. *Idem u park sa psom.* – mađ. *A parkba megyek a kutyával*; ali hrv. *Vla-*

kom putujem u Zagreb. – mađ. *Vonattal utazok ZÁgrábba*. Međutim česta je interferencija da u takvim situacijama studenti upotrebljavaju prijedlog, dakle *S vlakom putujem u Zagreb*. Međutim ima brojne potvrde uporabe prijedloga *s/sa* u sličnim konstrukcijama, tj. instrumental sredstva, i u izvornih govornika. To obilježava razgovorni stil i smatra se odstupanjem od standardne norme (Stolac 2018: 35).

Jednako tako mađarski se utjecaj može odražavati i u uporabi neodgovarajućega prijedloga, recimo: mađ. *Az új hallgatók száma 200 felett van.* – hrv. *Broj novih studenata je nad 200.*, umjesto *Broj novih studenata je preko 200*. U prvoj hrvatskoj rečenici nalazimo prijedlog *nad* koji potvrđuje mađarsku interferenciju umjesto pravilnoga prijedloga *preko*. U svakodnevnom se govoru izvorni govornici često upotrebljavaju prijedlog *iznad* umjesto *preko*, što se isto smatra odstupanjem od standardne norme.

4.4. Padeži

Padeži studentima ne predstavljaju veliku poteškoću, zato do interferencija dolazi tek rijetko. Ipak, često se pojavljuje interferencija u izrazima tipa *u slobodno vrijeme, u ono doba*. Odgovarajući su mađarski izrazi *a szabadidőben, abban a korban*. Mađarski izrazi imaju sufiks *-ban/-ben*, koji upućuje na lokativ, zato studenti često uporabljaju lokativ umjesto pravilnog akuzativa, npr. *u slobodnom vremenu, u onom dobu*. Razlog tomu jest da studenti točno znaju da mađarskom *-ban/ben* u hrvatskome odgovara lokativ, ali je u navedenim izrazima pravilan akuzativ. Treba naglasiti i to da je imenica *doba* sama po sebi nesklonjiva, pa se zbog toga ne sklanjaju ni zamjenice/pridjevi/zamjenički pridjevi što se na nju odnose.

4.5. Rekcije

Mađarske su interferencije najčešće u rekcijama, i to zato što se po njima hrvatski i mađarski jezik znatno razlikuju. Te se interferencije pojavljuju i u iskusnijih studenata koji uče hrvatski jezik čak godinama, te su stekli relativno čvrstu jezičnu kompetenciju, no ipak su, dakako, češće u početnoj fazi učenja hrvatskoga jezika.

Hrvatski glagol *bojati se* odgovara na pitanje *koga/čega?*, dakle upotrebljava se s besprijedložnim genitivom. Mađarski ekviva-

lent *fél* odgovara na pitanje *kitől/mitől?*, što na hrvatskome glasi *od koga/čega?*, zbog čega se od studenata često čuju ove rečenice: hrv. *Bojim se od psa* – mađ. *Félek a kutyától*, umjesto *Bojim se psa*.

Hrvatski glagol *ovisiti* odgovara na pitanje *o kome/čemu*, što je prijedložni lokativ. Mađarski ekvivalent *függ* odgovara na pitanje *kitől/mitől?* Doslovni je ekvivalent *od koga/čega*. Zbog toga često dolazi do interferencije u studenata: hrv. *Od tebe ovisi, kada ručamo.* – mađ. *Tőled függ, mikor ebédelünk*, umjesto *O tebi ovisi, kada ručamo*. Ova se pogreška također pojavljuje u izvornih govornika. U hrvatskom je jeziku normativno istovrijedan i glagol *zavisiti* koji ima dopunu *od koga/čega*. Glede toga da su glagoli *ovisiti* i *zavisiti* značenjski isti, a razlikuju se po dopuni, često dolazi do miješanja dopuna.

Mađarska je interferencija česta i u rekciji glagola *smijati se*, koji ima dopunu u dativu, i to besprijedložnom. Mađarski ekvivalent *nevetni* odgovara na pitanje *vkin/vmin*, što doslovno znači *na kome/čemu*, dakle lokativ. Na primjer: hrv. *Na šali se smijemo.* – mađ. *A viccen nevetünk*, umjesto *Smijemo se šali*.

Ti primjeri potvrđuju pretpostavku da su rekcije iznimno pogodne za pojavu interferencija jer zahtijevaju dosta čvrstu jezičnu kompetenciju, koju studenti mogu stjecati godinama.

4.6. Pluralia tantum

Pluralia tantum jesu imenice i imena koja se upotrebljavaju samo u množini. U indoeuropskim jezicima postoje mnogi primjeri, a u ugrofinskim jezicima, znači i u mađarskom, to je rijetka kategorija sa svega nekoliko potvrda (H. Varga 2015: 187–189). Mađarske se gramatike njima uopće ne bave. Unatoč tomu postoji nekoliko primjera za pluralia tantum i u mađarskome jeziku: *eddigiek, gázművek* 'plinara', *Magyar Államvasutak* 'Mađarske željeznice', *Vadálló kövek* 'mikrotoponim u blizini Visegráda'. S druge strane hrvatski jezik ima znatno više takvih imenica, npr. *hlače, škare, vrata, Vinkovci, Duhovi*. Navedene opće imenice u mađarskome su jeziku u jednini. Kada ih studenti upotrebljavaju, često sprežu glagol u trećem licu jednine, npr. mađ. *Az ajtó barna.* – hrv. *Vrata je smeđa*, umjesto *Vrata su smeđa.*; mađ. *A nadrág új.* – hrv. *Hlače je novo*, umjesto *Hlače su nove*. U tome primjeru vidimo i to da se imenica *hlače* smatra imenicom srednjeg roda, dakle

u srednjem rodu stoji i pridjev koji ju opisuje. Ta je interferencija posebice česta u početnika. S vremenom se pak razvije automatizam uporabe glagola u trećem licu množine.

4.7. Sintaktičke interferencije

Sintaktičke se interferencije obično odražavaju u redu riječi. Jedna od glavnih interferencija jest mjesto predikata u rečenici, što je prikazano po kontrastivnoj sintaksi Lászla Dezsóa, v. 3. točku. No sintaktičke se interferencije mogu iskazivati i na drugi način.

Razlike hrvatskoga i mađarskoga reda riječi nalazimo i u redu riječi u sintagmama, u čemu studenti ponekad pogriješe zbog utjecaja materinskoga mađarskog jezika. Na mađarskom je uobičajen red riječi *tanár úr, Kovács doktor, igazgató asszony*, a na hrvatskom je red riječi pravilno kao *gospodin profesor, doktor Kovač, gospođa ravnateljica*, drugim riječima apozicija prethodi imenici na koju se odnosi. Studenti, uglavnom početnici, katkad uporbaju sintagme *profesor gospodin, Kovač doktor, ravnateljica gospođa*, čime se odražava mađarska interferencija. Slična je interferencija poznata i u slovensko-mađarskoj relaciji (Bernjak 2011: 39).

4.8. Semantičke interferencije

Semantičke se interferencije pretežno pojavljuju na razini vrsta riječi. To se podrazumijeva u biranju semantički neodgovarajućega mađarskog ekvivalenta hrvatske riječi. Mađarski se glagol *tanul* upotrebljava u slučajevima *matematikát tanul* 'uči matematiku' i *matematikát tanul az egyetemen* 'studira matematiku na fakultetu'. Na hrvatskom se ta dva značenja izražavaju dvama glagolima. Glagol *učiti* odnosi se na bilo koje učenje, a glagol *studirati* odnosi se isključivo na studij na fakultetu. Zbog mađarske se interferencije ponekad miješaju ta dva glagol, pa se umjesto pravilne rečenice *Studira matematiku na fakultetu* čuje nepravilna *Uči matematiku na fakultetu*.

Tipična se mađarska interferencija očituje i u pogrešnoj uporabi imenica *sveučilište* i *fakultet*. Mađarski ekvivalent imenice *sveučilište* jest *egyetem*, imenice *fakultet* pak *egyetemi kar*. Pravilan hrvatski prijevod mađarskih izraza *az egyetemen tanuló, megyek az egyetemre* jest *studiram na fakultetu, idem na fakultet*. U tim se slučajevima upotrebljava imenica *fakultet*, no često se pojavljuje

imenica *sveučilište* umjesto fakulteta kao rezultat mađarske interferencije, npr. *studiram na sveučilištu, idem na sveučilište*.

Nepravilna uporaba veznika *nego* i *kao* također se može pripisati mađarskoj interferenciji. Mađarski ekvivalent obaju veznika jest *mint*, ali se njihova uporaba semantički bitno razlikuje u hrvatskome jeziku. Na primjer: mađ. *Kemény, mint a kő*. – hrv. *Tvrd kao kamen.*; mađ. *A te házad szebb, mint az enyém*. – hrv. *Tvoja kuća je ljepša nego/no moja*. Studenti bi često uporabili veznik *kao* i u drugoj rečenici, tj. *Tvoja kuća je ljepša kao moja*. pod utjecajem mađarskoga jezika.

Semantička se interferencija pojavljuje i u studenata koji su dosegнули veću razinu jezične kompetencije, ali nije tako uobičajena kao interferencije u uporabi glagolske rekcije.

4.9. Pravopisne interferencije

Mađarske interferencije mogu se pojavljivati i u pravopisu, ali nisu tako tipične. Pravopisne se interferencije uglavnom očitavaju u bilježenju vlastitih imena, čija se pravila bilježenja bitno razlikuju od onih u mađarskome pravopisu.

Po pravilima mađarskoga pravopisa velikim se početnim slovom pišu svi toponimi u kojima se pridjevska sastavnica nalazi ispred imeničke, npr. *Észak-Magyarország, Nyugat-Európa*. Po hrvatskome se pravopisu pak pridjevska sastavnica piše malim početnim slovom, a imenička velikim: *sjeverna Mađarska, zapadna Europa*. Zbog utjecaja mađarskog jezika studenti ih ponajviše pišu velikim početnim slovima: *Sjeverna Mađarska, Zapadna Europa*. Takav način pisanja potvrđuje mađarsku pravopisnu interferenciju. Ovo je također vrlo čest pravopisni prijemor i u izvornih govornika jer ni pravopisi nisu (bili) dosljedni.

Pravopisne razlike postoje i u pisanju imena ustanova i zavođa. Naime po mađarskome pravopisnom pravilu sve se sastavnice takvih imena pišu velikim početnim slovom: *Magyar Tudományos Akadémia, Budapesti Elektromos Művek*. Međutim po pravilima hrvatskoga pravopisa velikim se slovom piše samo njihova prva sastavnica: *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Hrvatska elektroprivreda*. Iznimkom su tek imena koja sadrže drugo vlastito ime, npr. *Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Leksikografski zavod Miroslava Krleže*. Tipična je mađarska interfe-

rencija kada se sve sastavnice pišu velikim početnim slovom, što se uočava i u sljedećim primjerima: *Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Hrvatska Elektroprivreda*.

Izuzev tipična je pravopisna interferencija nebilježenje hijatskoga *j* u riječima *biologija, ideologija, psihologija*. U tim riječima se riječima u mađarskome on ne bilježi, što je uzrokom nepravilnoga (ne)bilježenja i u hrvatskome, primjerice: *biologia, ideologia, psihologia*.

5. Zaključak

Studenti se tijekom učenja hrvatskoga jezika oslanjaju na jezičnu kompetenciju svoga materinskog jezika. Bitne tipološke razlike između mađarskoga i hrvatskog jezika mogu uzrokovati poteškoće koje se pojavljuju u vidu interferencija, jezičnih fenomena koji nastaju zbog utjecaja materinskoga (mađarskog) jezika. Interferencije mogu biti različite te se pojavljivati na različitim jezičnim razinama. Najčešće su pak one gramatičke, koje nastaju zbog tipoloških razlika dvaju jezika. Dolazi međutim i do pojave semantičkih te pravopisnih interferencija, a njih, za razliku od gramatičkih, ne možemo pripisati tipološkim razlikama. Interferencije se ne pojavljuju u svakoga studenta i s jednakim intenzitetom, ali se svakako može ustvrditi da se poglavito pojavljuju u početnoj fazi učenja jezika. Jezična kompetencija više razine dakako podrazumijeva manje interferencija, no one se ipak pojavljuju i u (iskusnijih) studenata s čvrstom ovladanošću hrvatskim jezikom. Zadatak profesora jest ispraviti i objasniti pogreške uzrokovane interferencijama te uputiti na pravilno rješenje.

**

U ovome se poglavlju obrađuju tri teme. U radu *Mađarska riječ varoš u srednjojužnoslavenskim jezicima* prikazan je hungarizam *varoš/varaš*, koji je jasno dokumentiran te proširen na cijelome srednjojužnoslavenskom području. Osim etimologije same imenice navedeni su podatci o statusu i proširenosti toga hungarizma u suvremenim srednjojužnoslavenskim jezicima. Hungarizam *varoš/varaš* pojavljuje se i u južnoslavenskoj toponomastici. Podatci za srednjojužnoslavenske jezike uspoređeni su s podacima za slovenski jezik, tako da je riječ *varoš/varaš* zapravo postavljena u nešto širi južnoslavenski kontekst.

Druga je tema tog poglavlja posvećena mađarskim prevedenicama u starim kajkavskim tekstovima. Nakon kratkog terminološkog uvoda dâan je pregled istraživanja prevedenica, posebice mađarskih, u hrvatskome jeziku. Unatoč bogatoj terminologiji prikazana je nova podjela prevedenica koja se temelji na njihovim tvorbenim značajkama. Prema toj se podjeli svaka prevedenica može svrstati u određenu kategoriju i može biti univerzalnija nego druge podjele koje su svakako preciznije, ali istodobno teško prilagodljive i većinom namijenjene njemačkome jeziku. Mađarske prevedenice što se pojavljuju u starim kajkavskim tekstovima najčešće pripadaju kršćanskoj ili pravnoj terminologiji. Ovdje su prikazane prevedenice kršćanske terminologije po novoj, preporučenoj podjeli s konkretnim uzorcima iz tekstova.

Treća tema poglavlja prikazuje i tumači interferencijske pojave koje nastaju u mađarskih studenata tijekom učenja hrvatskoga kao inoga jezika. Jezične su interferencije uvjetovane tipološkim razlikama između hrvatskoga i mađarskoga jezika te se pojavljuju na gotovo svim jezičnim razinama. Sve su opisane interferencijske pojave potvrđene konkretnim primjerima s fakultetske nastave jezičnih vježba hrvatskoga jezika. Obrada teme zasniva se dakle na primjerima preuzetima iz nastavne prakse, a potkrijepljena je odgovarajućom suvremenom sociolingvističkom literaturom.

JEZIČNA POLITIKA

Srednjojužnoslavenski jezici u povijesnom i suvremenom kontekstu

1. Uvod

Jezik je, uz druge čimbenike kao što su povijest, vjera i nacionalni simboli, jedan od temeljnih čimbenika nacionalnog identiteta, zato je razumljivo da suvremene nacionalne države označava i nacionalni jezik u ulozi službenog jezika (Mikolić 2009: 77). Status službenog jezika potvrđen je u ustavu i zakonima mnogobrojnih zemalja i najčešće se poklapa s jezikom većine pripadnika nacionalne državne zajednice. Nositelji uloge službenog jezika jesu standardni jezici.

Južnoslavenski se standardni jezici mogu podijeliti na jezične skupine koje se temelje na novoštokavskom dijasistemu te na one čiji je temelj drugi južnoslavenski jezični dijasistem. Na novoštokavskom se dijasistemu temelje suvremeni bosanski¹, crnogorski, hrvatski i srpski standardni jezik. Drugi južnoslavenski standardni jezici jesu bugarski, makedonski i slovenski jezik. Ako se uzmu u obzir i povijesni kriteriji, onda naravno valja spomenuti i jezik Solunske braće, to jest staroslavenski jezik, koji je prvi dokumentirani slavenski jezik uopće.

Novoštokavski se dijasistem smatra temeljem svih suvremenih srednjojužnoslavenskih standardnih jezika, iz čega slijedi da u genetskom smislu među tim jezicima, ili sustavima, nema razlike, već se radi o zajedničkom općem modelu standardnoga jezika u Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca (Brozović 2008: 18). Međutim to, naravno, ne znači da nema razlike među njima iz sociolingvističkoga i standardološkoga aspekta. Razlog tomu jest da se njihova nadgradnja odvijala zasebno, tj. u različitim razdobljima, uvjetima i procesima (Brozović 2008: 29), pa sva-

---

1 U hrvatskoj i srpskoj stručnoj literaturi često se pojavljuje izraz *bošnjački jezik* umjesto *bosanski jezik*. Time se nastoji naglasiti da je riječ o standardu koji je standard Bošnjaka, a ne svih Bosanaca. O tome iscrpnije u radu Senada Halilovića (Halilović 2016: 5). Ipak, u ovom će se radu upotrebljavati naziv *bosanski jezik*, zato što je njime registriran kao standardni jezik, a tako se pojavljuje i u stranim jezicima (engl. *Bosnian*, njem. *bosnisch*, fr. *bosnien*).

ki novoštokavski standard ima sve uvjete za samostalnost (Silić 2006: 33).

U nastavku će nakon kratkog terminološkog uvoda biti opisan povijesni razvoj bosanskoga, crnogorskoga, hrvatskoga i srpskoga jezika. S obzirom na to da su se spomenuti jezici gotovo 150 godina tumačili kao jedan standard, nužno je dati pregled o njihovom razvoju. Pritom će se dati i prikaz suvremenog stanja navedenih južnoslavenskih standardnih jezika, a na kraju rada pak poredbeni prikaz njihova trenutačnog stanja.

2. Terminološki pregled

Standardologija kao samostalna jezikoslovna grana formirala se na nekadašnjem jugoslavenskom području poslije Drugog svjetskog rata, a njezin je utemeljitelj i najistaknutiji predstavnik bio Dalibor Brozović. Umjesto izraza *jezik* uveo je opći i neutralan termin *idiom*. Po njegovu se mišljenju idiomi mogu podijeliti na *organske*, *neorganske* i *konkretne idiome* (Brozović 1970: 10–12). Organski su se idiomi razvili unutar određene zajednice i zadovoljavaju samo njezine komunikacijske potrebe (Brozović, 1970: 10), dok su neorganski idiomi zapravo standardni jezici sa svojim hijerarhijski nižim fenomenima (Brozović 1970: 12). Konkretni idiomi mogu biti bilo koji mjesni govori ali i standardni jezici. U Brozovićevoj je terminologiji primjetna bitna razlika između organskoga i neorganskog idioma², pri čemu je organski idiom rezultat prirodnog razvoja jezika, a neorganski se idiom ne smatra rezultatom prirodnog razvoja jezika, nego onim koji je nastao pod različitim uvjetima (npr. političkim, geopolitičkim, nacionalnim itd.). Standardni je jezik autonoman vid jezika koji ima svoju normu i funkcionalno je polivalentan (Brozović 1970: 28). Uvijek je nadregionalan, što znači da se prirodno ne govori ni u jednom kraju (Znika 2018: 10), i to zato što služi potrebama čitave nacije (Mayer 1999: 82, cit. po. Znika 2018: 10). Iz toga pak proizlazi da standardni jezik nikome nije materinski jezik, već se

---

2 Brozovićevi termini *organski* i *neorganski idiom* bliski su terminima *jezik kao sustav* i *jezik kao standard* (Silić 2006: 20). Jezik kao sustav podliježe isključivo lingvističkim zakonitostima, a jezik kao standard sociolingvističkim zakonitostima, koje su također jezične i društvene (Silić 2006: 23). Ta podjela jezika potječe od čuvenog romanista, rumunjskog jezikoslovca Eugenia Coseriu. Opširnije o tome u (Silić 2006: 17–22).

njime, odnosno njegovim pravilima, mora ovladati za osnovnoškolskoga i srednjoškolskoga obrazovanja.

Proces tijekom kojeg nastaje standardni jezik zove se standardizacija, a koja znači upravo normiranje, drugim riječima kodificiranje odabranog idioma. Svaki standardni jezik ima svoju ortografsku/pravopisnu, gramatičku i leksičku normu propisanu normativnim priručnicima (pravopis, gramatika i jednojezični rječnik). Norma u lingvističkom smislu znači „*skup pravila ili uopće osobina po kojima se uređuje jezik kakve manje ili više homogene govorne zajednice, koje pripadnici te zajednice smatraju obvezatnim i kojih se pridržavaju u govorenju i pisanju, posebno javnom*“ (Znika 2018: 11).

Standardizacijom odnosno normiranjem bave se jezična politika i planiranje jezika (v. Granić 2009: 23). Planiranje se jezika može smatrati sredstvom jezične politike; sastoji se od planiranja statusa i korpusa te usvajanja jezika, a dijeli se na sljedeće postupke: status – korpus – tekstovi – škola (Pogorelec 1996: 43). To je pojednostavljena Haugenova interpretacija planiranja jezika (Haugen 1987), koju predstavljamo po Bredi Pogorelec (Pogorelec 1996: 42–43). Status je izbor određenog idioma za standardni jezik i njegovo kodificiranje/normiranje, dok korpus označava sâm standardni jezik te njegovu normu, tj. pravila (pravopisna, gramatička i leksička norma) potvrđena u priručnicima kao što su pravopis, gramatika i rječnik. No, svaki se standardni jezik mora osloniti i na tekstove u kojima se očituju njegova polifunkcionalnost i varijabilnost, stoga je bitnim nositeljem planiranja jezika škola kao mjesto gdje se usvajaju norme i pravila, gdje se oblikuje jezično znanje i jezična kultura. Dakako, u procesu oblikovanja jezične kulture važna uloga pripada i medijima (Pogorelec 1996: 43).

3. Srpskohrvatski/hrvatskosrpski, srpsko-hrvatski, hrvatsko-srpski, srpski ili hrvatski, hrvatski ili srpski

3.1. Uvodne napomene

Sâm naslov poglavlja odražava terminološko bogatstvo nazivâ zajedničkog jezika, koji je gotovo 150 godina služio kao standardni jezik Srba, Hrvata, Crnogoraca i Muslimana odnosno, u skladu sa suvremenom terminologijom, Bošnjaka. Srpskohrvatska/

hrvatskosrpska nacija međutim nikada nije postojala. Oblikovala se dakle nadnacionalna ideja o zajedničkom jeziku koji je bio nametnut novoj jugoslavenskoj naciji (Balažić Bulc-Požgaj Hadži 2021: 46). Iako, to nije bio jedini problem povezan sa zajedničkim jezikom. Problematičan je naime bio i sâm naziv jer je isključivao Bošnjake i Crnogorce, koji većinom također govore novoštokavštinom uz neke staroštokavske ostatke u Bosni i Hercegovini te Crnoj Gori. U nastavku se daje kratak pregled povijesti zajedničkog jezika, a čiju sudbinu pratimo od Bečkog dogovora (1850.) do lipnja 1991., kada su Slovenija i Hrvatska proglasile svoju samostalnost.

3.2. Bečki dogovor (1850.)

Početak srpskohrvatskoga ili zajedničkoga standardnog jezika obilježen je potpisivanjem Bečkog dogovora 28. ožujka 1850. godine. Potpisivači su izrazili želju da Hrvati i Srbi imaju jedan zajednički jezik s dvjema varijantama i s dvjema pismima (ćirilica i latinica), a koji će se temeljiti na tzv. južnom, odnosno novoštokavskom narječju. Među potpisivačima bili su Ivan Kukuljević, Ivan Mažuranić, Dimitrija Demeter, Vuk Stefanović Karadžić, Đuro Daničić te Fran Miklošič, najveći onodobni slavist. Nakon potpisivanja Bečkog dogovora započela je standardizacija toga zajedničkog jezika, koja je trajala do kraja 19. stoljeća.

3.3. Druga polovica 19. stoljeća

Potpunu je standardnost i normiranost donijela pobjeda škole hrvatskih vukovaca (Katičić 1978: 169), čiji su najvažniji predstavnici bili Đuro Daničić, Tomo Maretić, Ivan Broz i Franjo Iveković. Vukovci su bili svjesni da Karadžićeva ijekavska novoštokavština mora biti norma za kodifikaciju standardnog jezika (Samardžija 2004: 141). Smatrali su nadalje da na štokavskom jeziku samo Karadžić piše „dobro i pravilno“, a što potvrđuje i ovaj citat iz Maretićeve gramatike i stilistike: „*Svi ljudi, koji o toj stvari mogu pravo suditi, slažu se u tome, da je Vuk Stefanović Karadžić do danas prvi naš pisac, što se tiče pravilna i dobra jezika, da je on za književni naš jezik ono, što je Ciceron bio i jest za književni latinski jezik.*“ (citirano prema Samardžija 2004: 146). Do kraja 19. stoljeća izlazili su najvažniji normativni priručnici hrvatskog standarda: pravopis

(Ivan Broz: *Hrvatski pravopis*, Zagreb, ¹1892., ²1893.), gramatika i stilistika (Tomo Maretić: *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb, 1899.), školska gramatika (Tomo Maretić: *Gramatika hrvatskoga jezika za niže razrede srednjih škola. Glasovi-oblici-rečenica-sintaksa*, Zagreb, ¹1899., ²1901.) i dvotomni rječnik (Franjo Iveković–Ivan Broz: *Rječnik hrvatskoga jezika I–II.*, Zagreb, 1901.). Spomena je, dakako, vrijedan i veliki projekt Akademijina rječnika *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, koji je izlazio od 1880. godine, a dovršen je gotovo sto godina poslije.

Tu valja istaknuti da Bečki dogovor ni u Srba nije bio prihvaćen u prvi mah i s velikim oduševljenjem. Konzervativna se sredina naime protivila Karadžićevim idejama i ćiriličnim reformama (Požgaj Hadži–Balažić Bulc 2022: 31), a neriješeno je bilo i pitanje odraza praslavenskog jata. Karadžićev je književnojezični koncept davao prednost ijekavici, a vojvođanski intelektualci nisu govorili ijekavicom, nego ekavicom; upravo je zato već Karadžić dopustio mogućnost stvaranja ekavske varijante književnoga jezika (Požgaj Hadži–Balažić Bulc 2022: 33), koja je naposljetku i uvedena. Pitanje je na koncu riješeno davanjem ravnopravnoga statusa objema izgovornim varijantama.

3.4. Prva desetljeća 20. stoljeća

Valja podsjetiti da su kodifikacijske priručnike napisali i sastavili ponajviše hrvatski vukovci. Unatoč tomu postalo je jasno da su razlika između ekavskog i ijekavskog izgovora te upotreba različitog pisma najveći izazovi u težnji za ujedinjenje Južnih Slavena. Najpoznatiji primjer pokušaja ujedinjenja jest Skerlićevo predavanje 1913. godine s naslovom *Istočno ili južno narečje?* Godinu dana poslije u *Srpskom književnom glasniku* o spomenutom je pitanju objavljena i anketa (Požgaj Hadži–Balažić Bulc 2022: 38). Prema Skerlićevu viđenju Hrvati i Srbi čine jedan narod koji bi stoga morao imati i zajednički jezik, što bi se ostvarilo tako da Hrvati napuste ijekavicu i preuzmu ekavicu, a Srbi napuste ćirilicu i preuzmu latinicu (Samardžija 2004: 164). Ta je ideja svoje zagovornike našla među mlađim književnicima iz Hrvatske koji su za kraće ili duže vrijeme napustili ijekavicu te započeli pisati na ekavici. Zanos idejom o jednoj zemlji, jednoj jugoslavenskoj naciji i jednom jeziku trajao je pak vrlo kratko.

3.5. Prva Jugoslavija – Kraljevina SHS, Kraljevina Jugoslavija

Dana 1. prosinca 1918. proglašena je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, prva samostalna država Južnih Slavena. Najvažnijim se jezičnopolitičkim događajem nove jugoslavenske države svakako smatra *Vidovdanski ustav* iz 1921. godine, u kojem je službenim jezikom Kraljevine SHS proglašen srpsko-hrvatsko-slovenački jezik. Sve to je uz centralizaciju političke vlasti u Beogradu pogodovalo širenju srpskog jezika na sva područja života kao što su vojska, državna uprava, sudstvo i novinarstvo (Samarđžija 2004: 166). Književnici koji su poduprli Skerlićev jezični program zajedničkog standarda, iako u prvi mah oduševljeni, uvidjeli su kako su se samo oni voljni prilagoditi novim okolnostima.

Počeo je rad na novom pravopisu, koji je u Srba sastavio Aleksandar Belić, istaknuti filolog, jezikoslovac i beogradski sveučilišni profesor. Belićev je pravopis izašao 1923. pod naslovom *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*. Riječ je o pravopisu koji se po mnogočemu razlikovao od hrvatske pravopisne norme koju je u svom djelu (*Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1921.) položio Dragutin Boranić, što je rezultiralo težnjom za ujedinjenje pravopisne norme. Na zahtjev srpskog ministarstva 1929. je godine objavljen „oktroirani“ pravopis, koji slijedi upravo Belićeva rješenja iz 1923., i to po strogom fonološkom načelu (Požgaj Hadži-Balažić Bulc 2022: 39). Unitaristička je jezična politika počela jačati nakon uvođenja tzv. šestojanuarske diktature.

Godine 1932. u Beogradu je pokrenut časopis *Naš jezik*, čiji je glavni urednik također bio Aleksandar Belić. Nakon atentata na kralja Aleksandra Karađorđevića stanje u Kraljevini Jugoslaviji počelo se mijenjati, pa unitarizam više nije bio toliko očit (Požgaj Hadži-Balažić Bulc 2022: 40); promjene su uzele maha u drugoj polovici tridesetih godina 20. stoljeća. Godine 1936. osnovano je Društvo „Hrvatski jezik“, a koje je pokrenulo i časopis naslova *Hrvatski jezik „list za jezična pitanja“* (Samarđžija 2004: 179). Godine je 1940. pak objelodanjen i priručnik *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika* Petra Guberine i Krune Krstića (Zagreb, 1940.). To su, naime, bili prvi znakovi osamostaljivanja hrvatske jezične politike nakon dugo vremena.

3.6. Drugi svjetski rat

Tijekom Drugoga svjetskog rata pojavile su se zamisli o nepostojanju mogućnosti povezivanja, tj. ujedinjenja hrvatskoga i srpskoga jezika (Požgaj Hadži-Balažić Bulc 2022: 44). Hrvatska je jezična politika nove pobude dobila u sklopu Nezavisne Države Hrvatske. S tim je pobudama dana 28. travnja 1941. osnovan *Hrvatski državni ured za jezik*, koji je za zadatak imao nadziranje svih segmenata jezične i kulturne djelatnosti, a čijem je djelokrugu stoga pripadalo i sastavljanje udžbenika i jezičnih priručnika, jezično savjetovanje, kontrola tiska te jezična promidžba. Vladin cilj bilo je očuvanje čistog hrvatskoga književnog jezika te njegovo udaljšavanje od srpskog jezika, a radi ostvarenja toga cilja na raspolaganju su joj stajale različite metode. O jezičnoj politici NDH iscrpnije u djelima (Samardžija 1993a, 1993b, 2008).

Tu valja naglasiti da jezičnopolitički nazori Komunističke partije Jugoslavije odražavaju stariju tradiciju, prema kojoj se hrvatski i srpski smatraju posebnim jezicima, a ne jednim jezikom (Pranjeković 2006: 29, citirano po Požgaj Hadži-Balažić Bulc 2022: 44).

3.7. Druga Jugoslavija - DFJ, FNRJ, SFRJ

Nakon Drugoga svjetskog rata formirana je nova, višejezična i višenacionalna (Srbi, Hrvati, Muslimani, Crnogorci, Makedonci, Slovenci) jugoslavenska država s mnogim manjinskim zajednicama (npr. Albanci, Mađari, Slovaci, Bugari, Rusini) te s nekoliko etničkih skupina (Romi, Vlasi, Židovi). Ime države mijenjalo se više puta. Najprije se zvala *Demokratska Federativna Jugoslavija* (DFJ), zatim je u studenome 1945. proglašena *Federativna Narodna Republika Jugoslavija* (FNRJ), a ustavom od 7. travnja 1963. preimenovana je u *Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju* (SFRJ). Jezična se politika novonastale južnoslavenske države temeljila na ideji „bratstva i jedinstva“ te jezičnoj ravnopravnosti jezika svih naroda Jugoslavije (Balažić Bulc-Požgaj Hadži 2021: 46). U svjetlu toga očekivano je da su slovenski i makedonski u Jugoslaviji uživali status ravnopravnih jezika. No prestižni je jezik Jugoslavije ipak bio srpskohrvatski/hrvatskosrpski; bio je službeni jezik saveznih organa, diplomacije, vojske, beogradske savezne skupštine, što ne čudi jer je bilo govora o materinskom

jeziku gotovo dvotrećinskoga stanovništva Jugoslavije (Balažić Bulc–Požgaj Hadži 2021: 46).

U siječnju 1946. objavljen je prvi ustav, kojim su sva četiri jezika Federacije proglašena službenima na njezinu čitavom području (Babić 1990: 14). U takvom „slobodnom“ duhu 1952. je godine osnovano *Hrvatsko filološko društvo*, pa i njegov časopis *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* (Brozović 1998: 20). Stanje se pak uskoro pogoršalo, te je na inicijativu Matice srpske u Novom Sadu dogovoren sastanak pojedinih predstavnika srpske, hrvatske i bosanske filologije i kulture. Kao plod toga sastanka nastao je *Novosadski dogovor*, potpisan u prosincu 1954. godine, a obuhvatio je deset donesenih zaključaka. Novosadski dogovor izriče da je jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan jezik koji se razvio oko dvaju glavnih središta, Zagreba i Beograda, a oba pisma i oba izgovora uređuje kao ravnopravna. Sudionici su tako donijeli i odluku o izradi zajedničkog rječnika, pravopisa i terminologije. Novosadski je dogovor bio dokaz unitarističke jugoslavenske jezične politike.

Nakon potpisivanja Novosadskog dogovora hrvatski je jezik zadesilo teško razdoblje (Brozović 1998: 21). S vremenom je naime postalo očigledno da praksa ne potvrđuje proglašeno zajedništvo (Halilović 2014: 124). Politička je vlast na znakove nesuglasja reagirala tako što je iz novog ustava (1963.) izbrisala naziv službenog jezika; to je ostalo nepromijenjeno sve do postanka SFRJ-a. Godine 1965. održan je slavistički kongres u Sarajevu, na kojem je već bilo razvidno da postoje sukobi među hrvatskim i srpskim jezikoslovcima (Halilović 2014: 124). Prvi je veći otpor protiv Novosadskoga dogovora i aktualne jezične politike države označila *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, objavljena u tjedniku *Telegram* 17. ožujka 1967. godine. Deklaraciju su potpisale institucije JAZU-a u Zagrebu te pojedine katedre Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a vodstvu su države time upućena dva zahtjeva: 1. da se u ustavu promijeni naziv srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski i da se propisom utvrdi ravnopravnost četiriju književnih jezika: hrvatskoga, srpskoga, slovenskoga i makedonskoga; 2. da se propisom osigura upotreba hrvatskoga književnog jezika u školama, državnim ustanovama, novinama, na radiju i televiziji te u jav-

nom i političnom životu na području Socijalističke Republike Hrvatske. Komunistička je vlast Deklaraciju smatrala dokazom hrvatskog nacionalizma i djelovanjem protiv građenja „bratstva i jedinstva“ (Brozović 1998: 26). To je nadalje bilo doba hrvatskog proljeća, koje je obilježilo i iduće razdoblje. Reakcije na događaje u Hrvatskoj pojavile su se i u Bosni i Hercegovini: sarajevski je časopis *Život* objavljivao tekstove skupina književnika koji su se protivili jezičnom nasilju iz Srbije (Halilović 2014: 124).

Godine 1971. na stranicama časopisa *Jezik* bile su objavljene izjave Matice hrvatske, Hrvatskoga filološkog društva i Instituta za jezik JAZU-a, u kojima se Novosadski dogovor opisivao kao bespredmetan i nevažeći, znanstveno neosnovan (usp. *Jezik* br. 18/5 [1970/71], str. 138–139). Novim je ustavom iz 1974. reguliran status hrvatskoga kao službenog jezika unutar granica Socijalističke Republike Hrvatske, a osigurano je i da se svi službeni dokumenti moraju objaviti na hrvatskom jeziku i latiničnom pismu. U posljednjem je ustavu SR Hrvatske hrvatski priznat kao službeni jezik, zahvaljujući čemu nijedan unitaristički pokret nije polučio uspjeh (Brozović 1998: 32).

Odustajanje od rada na rječniku te izjave hrvatskih filologa o bespredmetnosti Novosadskog dogovora bosanskohercegovački su jezikoslovci smatrali dokazom normiranja (hrvatske) varijante, ne pak zajedničkog jezika (Halilović 2014: 124). Početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća bosanskohercegovački su jezikoslovci također pokrenuli borbu za status svog jezika, odnosno bosanske varijante, a nositelj je bosanske jezične politike bio novoosnovani Institut za jezik (od 1973.) u Sarajevu (Halilović 2014: 125). Bosanska je varijanta najčešće obilježavana izrazom bosanskohercegovački standardnojezični izraz (Halilović 2014: 125), koji se dosljedno pronalazi u jugoslavenskim službenim dokumentima.

3.8. Raspad države – rastakanje jezika

Osamdesete su godine 20. stoljeća za Jugoslaviju bile veoma izazovne. Dana 4. svibnja 1980. u Ljubljani je umro Josip Broz Tito; sa smrću prvog čovjeka Jugoslavije na stanovit je način umrla i misao o „bratstvu i jedinstvu“. Posljednje je desetljeće Jugoslavije pak obilježeno raspravama o pitanju odnosa nacije, politi-

ke i jezika (Požgaj Hadži-Balažić Bulc 2022: 67). Jezična politika toga razdoblja bila je razdvojena: s jedne je strane djelovala skupina stručnjaka koji su se zalagali za dokinuće varijanata te za jedinstveno planiranje korpusa, a s druge strane pak stručnjaci divergentnih nastojanja koji su varijante željeli planirati odvojeno te ih proglasiti kao samostalne jezike (Požgaj Hadži-Balažić Bulc 2022: 67).

Različiti su interesi urodili plodom. Brojne probleme nisu uzrokovali samo politički razlozi već i društveni. Pokazalo se naime da je utjecaj društva i politike na jezik mnogo jači i izravniji nego obrnuto (Požgaj Hadži-Balažić Bulc 2022: 72). Temeljni nacionalni simbol postao je jezik (jezici), što je osobito značaja dobilo u devedesetim godinama 20. stoljeća. Raspad SFRJ-a označio je i kraj zajedničkoga standardnog jezika, koji je trebao združiti različite nacije i kulture. Gotovo stopedesetgodišnja priča o zajedničkom jeziku donijela je brojne pouke ali i pozitivne i negativne posljedice. Ovo važno razdoblje povijesnoga razvoja srednjojužnoslavenskih standardnih jezika vjerojatno će još dugo biti predmetom istraživanja mnogih jezikoslovaca.

4. Hrvatski jezik

4.1. Povijesni kontekst

Hrvatsku su jezičnu situaciju u povijesti obilježavale dvije važne činjenice. Prva je bila tronarječnost, drugim riječima jezična činjenica da hrvatski dijalekti i govori pripadaju trima narječjima (čakavskom, kajkavskom, štokavskom). Druga je činjenica pak podrazumijevala da hrvatski štokavski dijalekti i govori pripadaju istom dijasistemu kojemu pripadaju i dijalekti i govori Bosanaca, Crnogoraca i Srba (Brozović 1998: 4). Ovaj genetskolingvistički aspekt nipošto se ne smije zaboraviti kada se raspravlja o povijesnom razvoju hrvatskog jezika, i to stoga što je riječ o činjenicama koje su odredile njegov čitav, višestoljetni razvoj.

Prema Daliboru Brozoviću (Brozović 1998: 8) povijest se hrvatskog jezika može podijeliti na šest razdoblja, i to na tri predstandardna i tri standardnojezična. Predstandardno razdoblje traje do druge polovice 18. stoljeća, a standardnojezično od druge polovice 18. stoljeća do suvremenosti. Ta podjela nikako ne znači da se prije standardnojezičnog razdoblja ne može

govoriti o razvoju jezika pismenosti i književnosti, stoga se u nastavku donose podatci o ključnim zbivanjima predstandardnog razdoblja.

U 11. stoljeću oblikovale su se barem dvije jezične tradicije s ulogom književnog jezika u Hrvata. Jedna je tradicija staroslavenskog jezika, odnosno njegova hrvatska redakcija s glagoljicom kao obrednim jezikom, koji je poslije dospio u upotrebu i izvan strogo liturgijske sfere (Katičić 1998: 43), a druga je tradicija uporište imala u narodnom čakavskom govoru te su ju, uz hrvatsku redakciju crkvenoslavenskoga, njegovali popovi glagoljaši (Katičić 1998: 43). Srednjovjekovni tekstovi koji su nastali na tlu tadašnje Hrvatske mogu se podijeliti na tri tipa: 1. hrvatskostaroslavenski tekstovi (hrvatska redakcija staroslavenskog jezika) – najčešće liturgijski tekstovi; 2. hrvatski tekstovi (čakavski, kajkavski, štokavski) – najčešće pravni tekstovi; 3. hrvatsko-staroslavenski tekstovi – pretežito beletristički tekstovi koji su nastali miješanjem hrvatskih i staroslavenskih jezičnih značajki (Damjanović 2009: 351).

U 16. stoljeću započinje sasvim novo razdoblje u povijesti hrvatskoga jezika koje obilježava bogata književna tradicija na jugoistoku (Moguš 1993: 52) ali i tronarječnost (Oczkova 2010: 155). Bogata književna tradicija jugoistoka zastupljena je i djelima hrvatske renesansne književnosti, koja doseže razinu suvremene europske renesansne književnosti; renesansna se književnost formirala u čakavskim središtima (Split, Zadar, Hvar) i štokavskom Dubrovniku, a jezični kod počivao je na organskim narječjima (Moguš 1993: 52). Ipak, s jedne se strane zapaža i upotreba određenih čakavizama u dubrovačkoj petrarkističkoj poeziji, a s druge strane prodor štokavskih elemenata u djela Petra Hektorovića i Hanibala Lucića, tj. čakavskih stvaratelja (usp. Moguš 1993: 54–56). U vezi s rečenim kao zaključak mogu poslužiti ove riječi Milana Moguša: „*stvaran je malo, pomalo, zajednički književni izraz, književna koine na hrvatskom jugoistočnom kompleksu koja je postala jezikom hrvatske petrarkističke poezije*“ (Moguš 1993: 56). Vrhunac pak razvoja u kulturnom životu i umjetnosti hrvatskoga juga označilo je 16. stoljeće.

Tijekom 16. stoljeća pojačala se važnost hrvatskog sjevera i njegova središta, Zagreba, koji je od hrvatskoga juga polako pre-

uzimao vodeću ulogu u području književnosti, kulture i jezika. U drugoj su polovici toga stoljeća bile objavljene i prve tiskane kajkavske knjige, tako da su istodobno bila prisutna tri književna jezika (čakavski, štokavski i kajkavski), koja su u uporabnom smislu bila povezana s točno određenim područjem i narječjem. Mjesto i vrijednost kajkavskoga književnog jezika nedvosmisleno potvrđuju sljedeće riječi Lászla Hadrovicsa: „*Međutim kajkavski dijalekat nije samo lingvistički fenomen u užem smislu riječi, nije samo jedan isječak iz južnoslavenskog jezičnog područja nego je i književni jezik koji je od druge polovice 16. stoljeća organski razvio svoje izražajne vrednote pa je bio baš u momentu kad je bio napušten najrazvijeniji, najhomogeniji i najmoderniji hrvatski književni jezik.*“ (Hadrovics 1982: 169).

Naravno, taj razvojni put hrvatskog jezika ne isključuje pokušaje za jezično ujedinjenje, pa ni unatoč činjenici što su oni prije 19. stoljeća bili izolirani i/ili neuspješni. Takvi su, primjerice, bili pokušaji protestanata (u 16. stoljeću) te pripadnika ozaljskoga književno-jezičnog kruga (u 17. stoljeću). Također u predstandardnom su razdoblju objavljeni prvi hrvatski rječnici i gramatike. Prvi je hrvatski rječnik Vrančićev petojezični rječnik iz 1595. (Vrančić 1595.), a prva gramatika hrvatskog jezika, pisana na latinskom jeziku, jest ona Pažanina Bartola Kašića (1604.), objavljena u Rimu. Svakako treba istaknuti i hrvatsko-latinske rječnike Jurja Habelića (1670.) i Ivana Belostenca (1740.), latinsko-hrvatsko-njemačko-mađarski rječnik Andrije Jambrešića (1742.) i talijansko-latinsko-hrvatski rječnik Ardelia Delle Belle (1728.) te na koncu gramatike Delle Belle (1728.) i Relkovića (1767.). Svi su navedeni rječnici i gramatike važni prethodnici kasnijih rječnika i gramatika hrvatskoga standardnog jezika.

4.2. Hrvatski standardni jezik – definicija i suvremeni kontekst

Hrvatski je standardni jezik, slično srpskomu, izgrađen na novoštokavskom dijasistemu, što znači da nije riječ o dvjema varijantama jednog standardnog jezika (Babić 1970/71: 135), kao što se to desetljećima naglašavalo u vrijeme srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika.³ Iz povijesnog gledišta počeci hrvat-

³ Babićevu tvrdnju još valja dopuniti time da je u suvremenom kontekstu riječ i o samostalnom bosanskom i crnogorskom standardu, o kojima će detaljnije biti govora u nastavku.

skog standardnog jezika sežu u drugu polovicu 18. te u prva desetljeća 19. stoljeća (Brozović 1998: 9). Prema klasičnom filološkom tumačenju hrvatski je standardni jezik plod ilirizma i reformatorskog djelovanja Ljudevita Gaja (Katičić 1978: 166), no to tumačenje nije dokraja utemeljeno jer se ilirski (tj. hrvatski) novoštokavski standard bitno razlikuje od kasnijeg hrvatskoga standardnog jezika, a ne poklapa se ni s novoštokavskim standardom Vuka Stefanovića Karadžića (Katičić 1978: 168). Ilirski je novoštokavski standard nje govala tzv. zagrebačka filološka škola sve do kraja 19. stoljeća (Katičić 1978: 168).

Normiranje i povijesni razvoj hrvatskoga standardnog jezika podrobno su opisani u poglavlju 3.

Nakon raspada Jugoslavije hrvatski se standardni jezik suočio s novim izazovima. Poslije 1991. valjalo je ne samo ustrojiti novu državu nego i definirati novi status hrvatskog jezika. Ustav Republike Hrvatske jasno izriče da „*U Republici Hrvatskoj u službenoj je uporabi hrvatski jezik i latinično pismo.*“ (cit. prema Samaradžija 2004: 226). Novi je status hrvatskog jezika dakako zahtijevao i drugačiju jezičnu politiku te su najveće promjene unesene u leksik i pravopisnu normu. Na snazi je dobio i jezični purizam, čiji je najvažniji zadatak bilo iskorjenjivanje srbizama i anglizama (Samaradžija 2004: 227–228), a objelodanjeni su i razlikovni rječnici hrvatskog i srpskog jezika (najopsežniji je Vladimir Brodnjak: *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*, Zagreb: Školske novine, 1991). Hrvatskom su standardnom jeziku bili potrebni i novi normativni priručnici: pravopis, gramatika i jednojezični rječnik, koji su izdani u devedesetim godinama prošloga stoljeća. Hrvatski je jezik s ISO kodom međunarodno prihvaćen tek 2008., a 2013. prihvaćen je kao jedan od službenih jezika Europske unije (Požgaj Hadži-Balažić Bulc 2022: 88).

O događajima devedesetih godina često se govori kao o restandardizaciji jer hrvatski je jezik i prije u određenoj mjeri imao standardiziranu normu, stoga je zbog društveno-političkih promjena i promjene statusa jezika zapravo bila potrebna svojevrsna restandardizacija (Badurina 2015: 57–58), koja ipak nije bila obuhvatna, već je ponajviše bilo govora o razlikama u odnosu na srpski jezik.

Najvažnija su obilježja ideologije hrvatskoga standardnog jezika bili nacionalizam i purizam (Greenberg 2021: 27). Purizam je bio sastavnica i hrvatske jezične povijesti; njegovi korijeni vidljivi su već u drugoj polovici 19. stoljeća. Nacionalizam se pak kao ideološka sastavnica pojavio u jezičnoj politici NDH, zatim u *Deklaraciji* iz 1967. te u devedesetim godinama prošloga stoljeća. Postao je trn u oku jezikoslovcima, stručnjacima i laicima koji također zagovaraju zajednički novoštokavski standardni jezik s manjim ili većim naglašavanjem njegovih varijanata (zapadne i istočne ili jezičnih izraza). O toj temi iscrpno u knjizi *Jezik i nacionalizam* (Kordić 2010).

I hrvatski se jezik dakako suočava s novim izazovima u globaliziranom svijetu ali i u Europskoj uniji; hrvatska jezična politika mora pronaći odgovore na otvorena pitanja, ali se ipak može ustvrditi da hrvatski jezik ima siguran položaj među standardnim jezicima svijeta.

5. Srpski jezik

5.1. Povijesni kontekst

Povijest se srpskoga književnog jezika može podijeliti na dva velika razdoblja, tj. na predvukovsko razdoblje i razdoblje suvremenoga srpskoga književnog jezika, od kojih je prvo trajalo čak stoljećima. Zadatak ovoga poglavlja jest pružiti ključne spoznaje o predvukovskom razdoblju.

Razvoj jezika i njegovi uvjeti u srednjovjekovnoj Srbiji bili su posve drukčiji nego u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Naime u Srba se također pojavio staroslavenski jezik, ali nije doživio takav razvoj kao u Hrvata, znači nije se pomiješao s narodnim jezikom. Pravoslavlje kao religija, pa i način života, odigralo je bitnu ulogu u razvitku srpskog naroda (Hadrovics 2000: 33), a zbog čega je s njim tijesno bio povezan i jezik. Službeni je jezik Srpske pravoslavne Crkve (autokefalna od 1219.) bio srpskoslavenski, koji je ustvari srpska redakcija staroslavenskoga, poslije crkvenoslavenskog jezika; taj je jezik stoljećima bio osnovno oruđe kulture pravoslavni Srba (Ивић 1986: 111). Srpskoslavenski jezik poprimao je značajke narodnog jezika (Brozović-Ivić 1988: 100) premda se pojavljuje gotovo isključivo u crkvenoj pismenosti. Zahvaljujući Crkvi postao je kanonizirani jezik koji se zbog litur-

gijske funkcije i vjerske simbolike što ju je nosio nije smio propitivati (Požgaj Hadži-Balažić Bulc 2022: 22). Jezikom je ujedno riješeno i pitanje pisma: jedino je srpsko pismo postala ćirilica jer je bila u liturgijskoj upotrebi, što pak znači da je glagoljica napuštena. Međutim zbog posebnog statusa jezika nisu objelodanjeni jezični priručnici kao što su gramatike i rječnici (Požgaj Hadži-Balažić Bulc 2022: 22), već su djelovale samo pravopisne škole, gdje se vodilo računa o obrazovanju na srpskoslavenskom jeziku (Ивић 1986: 112–114). Bez obzira na turska osvajanja te višestoljetni suživot s muslimanskim stanovništvom u Srba nije došlo do masovnog prelaska na islam (Hadrovics 2000: 19). Crkva je dakle ostala čuvar srpskoslavenskog jezika, čije je razdoblje trajalo sve do kraja 17. stoljeća.

Godina 1690. obilježena je kao godina velike seobe Srba, kada se velik val pravoslavaca preselio u Habsburšku Monarhiju, odnosno Ugarsku, i to pod vodstvom partijarha Arsenija III. Crnojevića (Čarnojevića). Seobi se priključilo najviše ljudi iz krajeva u kojima se govorilo ekavicom, a nekoliko obitelji potjecalo je iz Crne Gore i Hercegovine (Степановић 2000: 12), dakle iz ije-kavskih krajeva. Naseljavali su područje današnje Vojvodine, tj. Bačku i Banat, a uz Dunav su stigli sve do Đura (mađ. Győr) i Komorana (mađ. Komárom). Najvažnija su srpska središta bila Budim, Pešta i Senandreja (mađ. Szentendre). Vladar Leopold Srbima je izdao više povelja, zajamčivši im tako slobodnu vjeroispovijest (Hadrovics 2000: 111–113), ali oni na tlu Ugarske nisu htjeli ostati dugoročno, nego su se htjeli vratiti u svoje krajeve na Balkanu. Karlovačkim su mirom iz 1699. međutim potvrđene granice s Osmanskom Carstvom, stoga su Srbi ostali na području kamo su bili pobjegli za velike seobe (Hadrovics 2000: 115).

Usred novih društveno-političkih okolnosti Srbi su se povezali s Ruskom pravoslavnom Crkvom; ruski je utjecaj tako postajao sve jači te se, očekivano, proširio i na jezik. Naime Srpska je pravoslavna Crkva prihvatila rusku redakciju staroslavenskog/crkvenoslavenskog jezika, pa se umjesto srpskoslavenskog jezika počeo upotrebljavati ruskoslavenski. Pavle Ivić smjenu jezika oko 1730. opisuje kao jedan od najkrupnijih zaokreta u povijesti srpskog jezika (Ивић 1986: 163). Riječ je pritom o promjeni potaknutoj dvama razlozima. Prvi jest taj da ruskoslavenski nije bio

povezan s mjesnim dijalektima, te je mogao prevladati jezičnu raznolikost (Požgaj Hadži-Balažić Bulc 2022: 23). Drugi je razlog zapravo prestižnost, tj. uloga Rusije kao zaštitnice pravoslavlja i slavenstva (Požgaj Hadži-Balažić Bulc 2022: 23). Godine 1783. svoje je spise počeo objavljivati Dositej Obradović, koji je smatrao da jezik književnosti mora biti temeljen na narodnom jeziku, a ne ruskoslavenskom (Ивић 1986: 167). Krajem 18. stoljeća srpsku su jezičnu stvarnost obilježavale tri jezične varijante: jedna je varijanta bila ruskocrkvenoslavenski koji se upotrebljavao u liturgiji i crkvenoj pismenosti; druga je varijanta bila tzv. slavenosrpski jezik, koji se smatra jezikom građana (Ивић 1986: 171), obrazovane srpske elite na ugarskom tlu, te je u biti mješavina crkvenoga ruskoslavenskog jezika i narodnog jezika prožetog izvornim ruskim značajkama (Ивић 1986: 171); treća je varijanta bio sâm narodni jezik, dakle jezik neobrazovanog puka. Višejezična je situacija bila prilično složena jer je postalo jasno da ni crkveni ni slavenosrpski jezik ne mogu preuzeti ulogu općeknjiževnog jezika. U tom su ozračju „sazrijevali uvjeti za nastupanje narodnog jezika“ (Ивић 1986: 173).

5.2. Srpski standardni jezik - od Vuka Karadžića do suvremenog konteksta

Suvremeni se srpski književni jezik smatra plodom jezičnih reformi Vuka Stefanovića Karadžića. Upravo je Karadžić imao iznimno važnu ulogu u tome što je razvoj srpskoga jezika krenuo novim putovima. Zahvaljujući njegovim reformama srpski se jezik oslobodio utjecaja crkvenih varijanti jezika, kakvi su primjerice bili srpskolavenski, ruskoslavenski i slavenosrpski jezik. Vuk Karadžić zastupao je mišljenje da temeljem suvremenog književnoga jezika mora biti čisti, drevni narodni jezik; jezik bogate južnoslavenske usmene književnosti. Karadžićev je narodni koncept jezika podržao Slovenac Jernej Kopitar, knjižničar i cenzor Bečkog dvora. Na Kopitarovu je inicijativu Karadžić počeo skupljati narodno blago te sastavljati srpsku gramatiku i rječnik. Njegova gramatika objavljena je 1814. te je prva srpska gramatika uopće (Караџић 1814), a 1818. izdao je i prvi srpski rječnik (Караџић 1818). Temelj je Karadžićeva jezika istočnohercegovački ijekavski novoštokavski dijalekt, koji je zapravo njegov

materinski jezik. Reformirao je i pravopis, slično kao i Ljudevit Gaj u Hrvata. Općepoznato je Karadžićevo fonetsko pravopisno načelo: „*Piši kao što govoriš, a govori kao što je napisano*“, no ono ustvari potječe od njemačkog jezikoslovca Johanna Christopha Adelunga (Požgaj Hadži-Balažić Bulc 2022: 27); navedeno se načelo bitno razlikovalo od ilirskoga pravopisnog načela, koje se pak definira kao morfonološko-etimološko.

Povijesni je razvoj srpskoga standarda u sklopu zajedničkog jezika detaljno opisan u poglavlju 3.

Srbija i Crna Gora ujedinile su se u Saveznu Republiku Jugoslaviju (SR Jugoslavija) nakon raspada SFRJ 2003. godine. SR Jugoslaviju zamijenila je državna zajednica Srbija i Crna Gora, a 2006. se godine Crna Gora osamostalila. Ustav SR Jugoslavije iz 1992. potvrdio je da „*u službenoj je upotrebi srpski jezik ekavskog i ijekavskog izgovora i ćiriličko pismo, a latiničko pismo je u službenoj upotrebi u skladu sa ustavom i zakonom*“ (Oczkova 2010: 318). Ustavom Republike Srbije iz 2006. proglašeno je kako su u upotrebi srpski jezik i ćirilično pismo (Požgaj Hadži-Balažić Bulc 2022: 105). Ipak, srpski je jezik osim toga i službeni jezik Republike Srpske, koja je dio Bosne i Hercegovine te čini jedan njezin entitet. U slučaju srpskog jezika u Republici Srpskoj valja istaknuti kako je bila ekavica uvedena u službenu uporabu, a što je trajalo veoma kratko. To pak znači kako je bila izgurana ijekavica, kojom inače govore stanovnici, poglavito Srbi, što nikako nije u skladu s jezičnom stvarnošću u Republici Srpskoj. Najzanimljivija ustavna odredba možda jest ta da latinično pismo više nije u službenoj uporabi iako je također dijelom srpske jezične stvarnosti.

U slučaju hrvatskog jezika do sada je bilo govora o radikalnim promjenama nakon raspada Jugoslavije, a njih u srpskom jeziku nema. Vesna Požgaj Hadži i Tatjana Balažić Bulc to objašnjavaju time da „*za razliku od hrvatskoga, srpski jezik nije trebao svoju samostalnost i nacionalni identitet potvrđivati i dokazivati jer je već ranije imao prestižniji status unutar srpskohrvatskoga jezika*“ (Požgaj Hadži-Balažić Bulc 2022: 103). Srpski jezik ostao je sklon internacionalizmima, kao što je bio i prije, te nema tragova purističkih djelovanja kao u Hrvatskoj, jer je jezik u Srba ipak zauzimao posebno mjesto, i to ponajprije stoga što je smatran „srpskom

nacionalnom svetinjom". Pod tim se podrazumijeva da je nužno obraniti „ugroženi srpski jezik“ od svega tuđega te ga vratiti „duhovnom prostoru srpske nacije“ (Bugarski 2013: 52 po Balažić Bulc–Požgaj Hadži 2021: 50). Rečeno naime upućuje na povratak korijenima Srpske pravoslavne Crkve i tradicije, a od čega se srpski jezik udaljio zbog Karadžićevih reformi te njegova književno-jezičnog koncepta (v. Požgaj Hadži–Balažić Bulc 2022: 106).

Uz vraćanje korijenima Srpske pravoslavne Crkve pojavljuje se i velikosrpski nacionalizam, čiji je najočigledniji rezultat manifest *Slovo o srpskom jeziku*, objavljen 1998. u dnevним novinama *Politika* (Balažić Bulc–Požgaj Hadži 2021: 50). Začetke velikosrpskog nacionalizma postavio je Vuk Karadžić objavivši 1849. knjigu *Kovčezić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, u kojoj se nalazi članak *Srbi svi i svuda*, a u kojem tvrdi da su svi štokavci Srbi, samo su različite vjeroispovijesti, iz čega na koncu proizlazi da Srbi žive svuda. No poslije su nacionalisti otišli korak dalje tvrdeći da je Srbija svuda gdje žive Srbi te da sve Srbe valja združiti u jednu zemlju. Velikosrpski je nacionalizam također postao ideološki temelj standardnog jezika (Greenberg 2021: 27). U manifestu je među ostalim rečeno da su ostali jezici (bosanski, crnogorski, hrvatski) tek varijante srpskog jezika⁴ (Balažić Bulc–Požgaj Hadži 2021: 50). Prema mišljenju Vesne Požgaj Hadži i Tjane Balažić Bulc struka nije reagirala na spomenuti manifest, te je on ubrzo zaboravljen (Požgaj Hadži–Balažić Bulc 2022: 108). Postavlja se, međutim, pitanje kako protumačiti mišljenje Odbora za standardizaciju srpskog jezika iz 2022., a prema kojemu u udžbenicima za osmi razred treba navesti da su južnoslavenski jezici bugarski, makedonski, slovenski i srpski jezik te da u napomeni treba dodati kako ga Hrvati, Bošnjaci i poneki Crnogorci nazivaju hrvatski, bosanski/bošnjački i crnogorski jezik. Pretpostavlja se stoga kako je riječ o istoj ideologiji koja je predstavljena u manifestu *Slovo u srpskom jeziku* iz 1998. godine. Zbog pritužbe

4 Teorije Slova pojavljuju se i u drugim publikacijama. Miloš Kovačević, jedan od potpisnika, ističe da „Srbi nikada nisu branili drugima da se koriste njihovim jezikom, ali to nikad nije znalo niti je moglo znati da je time taj jezik prestao biti srpski ili Vuk je ne samo smatrao nego i dokazao što je prihvatila i sva „učena Europa“ da su svi Srbi štokavci, ali istovremeno i da su svi štokavci Srbi. To znači da je štokavsko narječje svojom cjelinom srpsko, pa je i književni jezik koji je na osnovu tog narječja Vuk kodifikovao takođe etnički samo srpski.“ (Glušica 2010: 26).

hrvatske zajednice u Srbiji spomenuta je direktiva naposljetku odbačena, odnosno srpsko je ministarstvo izdavačima naložilo da sporni dio uklone ili preoblikuju.⁵

6. Bosanski jezik

6.1. Povijesni kontekst

Povijesni se razvoj bosanskog jezika dijeli na pet većih razdoblja. Prvo se razdoblje zove srednjovjekovno razdoblje te traje od kraja 11. do kraja 15. stoljeća (Jahić–Halilović–Palić 2000: 43). Tada nastaju prvi jezični spomenici, pisani glagoljicom ili češće posebnom zapadnom ćirilicom, tj. bosančicom.

Drugo se razdoblje zove tursko doba i traje od kraja 15. stoljeća do 1878. (Jahić–Halilović–Palić 2000: 43), tj. do austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina bila je dio Osmanskog Carstva dugo stoljeća, što je bitno utjecalo i na društveno-kulturni, književni i jezični razvoj. Obilježavale su ga višezjezičnost (domaći štokavski idiomi, arapski, perzijski, turski), višepismenost (bosančica, latinica, arabica) te vjerska raznolikost (islam, katolicizam, pravoslavlje, judaizam); o tome iscrpnije u (Muratović 2020: 158–165). Književni se jezik na tlu Bosne i Hercegovine formirao već u tursko doba, tj. u 17. stoljeću: njegov temelj čini istočnobosanski dijalekt štokavskog narječja, a razvijao se u okviru svake vjerske zajednice posebno. Zanimljiva je sastavnica bosanskohercegovačke književne baštine tzv. alhamijado književnost, koja je pisana arabicom prilagođenom lokalnom srednjojužnoslavenskom jeziku (Požgaj Hadži–Balažić Bulc 2022: 24). Godine 1851. u Bosni se počinju provoditi tanzimatske reforme radi modernizacije društva, a koje neposredno obuhvaćaju i jezična pitanja (Kalajdžija 2016: 42); riječ je o pravu lokalne administracije na uporabu vlastitog jezika u službene svrhe, a zatim i u obrazovanju i medijima (Kalajdžija 2016: 42–43).

Treće je razdoblje austrougarsko (Jahić–Halilović–Palić 2000: 43), koje traje od aneksije do kraja Prvoga svjetskog rata te nastanka nove jugoslavenske države, Kraljevine SHS. Riječ je o raz-

---

⁵ Sažeto prema članku Vesne Andrić – Ranko Bugarski: *Nezameranje ideologiji srpskog nacionalizma je put u kaos*, Danas, 2. 5. 2022 (<https://www.danas.rs/vesti/drustvo/ranko-bugarski-nezameranje-ideologiji-srpskog-nacionalizma-put-u-kaos/> citirano 10. 12. 2022)

doblju koje bosanski istraživači u svojim radovima interpretiraju različito. Pritom se gotovo svi slažu u tvrdnji da je Austro-Ugarska u Bosni i Hercegovinu donijela modernizaciju (Muratović 2020: 166), ali je razvidan i kritički stav bosanskih jezikoslovaca o jezičnoj politici Austro-Ugarske, koja je glavnim zadatkom smatrala reguliranje statusa službenog jezika u Bosni i Hercegovini (Muratović 2020: 166). Stanje je zbog navedenih etničkih i vjerskih razlika bilo prilično složeno, što je Monarhija nastojala riješiti govoreći o bosanskom jeziku te izgrađujući jedinstvenu bosansku naciju (Muratović 2020: 168). Nedvojbeno najvažniji doprinos toga razdoblja jest gramatika bosanskog jezika iz 1890. (Franjo Vuletić, *Gramatika bosanskoga jezika*).

Četvrto je razdoblje poznato kao jugoslavensko doba te obuhvaća razdoblje kada je Bosna i Hercegovina bila članica SFRJ. Jezična situacija tog razdoblja opisana je u poglavlju 3.

6.2. Bosanski standardni jezik – suvremeni kontekst

Peto razdoblje povijesti bosanskoga jezika traje od početka devedesetih godina 20. stoljeća sve do danas. To je vrijeme obrađivanja samostalnoga standardnog jezika, kada se bosanskohercegovački standardnojezični izraz bivšega zajedničkog jezika pretvorio u bosanski jezik. Rat je (1992. – 1995.) prouzrokovao niz društvenih promjena i etničku homogenizaciju, a što se višestruko odrazilo i na jezičnu politiku. Jezik se promatra kao bitna odrednica nacionalnog identiteta (Halilović 2014: 125), što je svojstveno svim zemljama bivše Jugoslavije. Posebnost pak jezične situacije u Bosni i Hercegovini jest što ju obilježava trovarijantnost, odnosno trostandardnost (Halilović 2014: 126). Bosanskohercegovački Hrvati naime slijede stavove hrvatske jezične politike iz Zagreba, dok bosanskohercegovački Srbi slijede stavove srpske jezične politike iz Beograda (Halilović 2016: 3).

Zanimljivo je da u Ustavu Bosne i Hercegovine nema odredbe o jeziku, a pojavljuje se pitanje službenog jezika u ustavima Federacije Bosne i Hercegovine te Republike Srpske (Halilović 2014: 127). Postoje naravno različita rješenja, no ovdje ćemo istaknuti tek to da je Ustavni sud Federacije BiH naziv bošnjački proglasio neustavnim (Halilović 2014: 127).

Najvažniji zadatak bosanskih jezikoslovaca bila je standardizacija bosanskog jezika u devedesetim godinama prošloga stoljeća. Na standardizaciji i normiranju bosanskog jezika poglavito su radili jezikoslovci Bošnjaci, stoga se može reći da oni vode brigu o jezičnoj politici (Halilović 2016: 3–4). Bošnjačka je jezična politika liberalna, obilježavaju ju konjunktivna norma i dopuštanje dubleta (Mønnesland 2005: 500, citirano po Halilović 2014: 129), no uočava se i naglašavanje jezičnih razlika (Greenberg 2021: 27), pojava velikog broja turcizama te poneke bosanske posebnosti, kao što je bilježenje *h*, na primjer u turcizmima (*kahva, sahat*) i u nekim slavenskim oblicima (*lahko, hudovica*).

Bosanski jezik ima sve potrebne normativne, kodifikacijske priručnike. Pravopisna je norma uređena pravopisom Senahida Halilovića (Halilović 1996), a 2018. objelodanjeno je novo, pre-rađeno izdanje (Halilović 2018), koje se može preuzeti čak i na mobilne telefone. Gramatičku normu pak određuje *Gramatika bosanskoga jezika*, djelo trojice autora iz 2000. godine (Jahić-Halilović-Palić 2000), koja sadrži fonetiku i fonologiju, morfologiju, tvorbu riječi i sintaksu bosanskog jezika ali i dragocjena poglavlja o povijesti, dijalektologiji i funkcionalnoj stilistici. Dakle, može se ustvrditi da je riječ o gramatici što nije tek zbornik gramatičkih pravila, nego pravi normativni priručnik bosanskog jezika koji omogućava njegovo temeljitije upoznavanje i u sinkroniji i u dijakroniji. Treći je bitan normativni priručnik bosanskog jezika njegov rječnik, objelodanjen 2010. (Halilović-Palić-Šehović 2010); obuhvaća pedesetak tisuća riječi te nekoliko tisuća frazema i poslovnica (Halilović 2016: 4).

Najspornije je pak ostalo pitanje jezika u školstvu, a koje je u konačnici riješeno tako da školski sustav obavlja segregaciju djece u skladu s njihovom nacionalnom pripadnošću (Halilović 2014: 131). Pojava je poznata kao „dvije škole pod jednim krovom“, što znači da su učenici u jednoj školi, ali se nastava odvija u zasebnim odjeljenjima te na osnovi dvaju standarda iz različitih udžbenika s različitim nastavnim programima (Halilović 2014: 131). Naime „posebno hrvatski političari odbijaju integraciju obrazovanja, ističući „pravo na upotrebu svog jezika“ (Mønnesland 2005: 517, citirano po Halilović 2014: 131).

7. Crnogorski jezik

7.1. Povijesni kontekst

Iako je crnogorski standardni jezik najmlađi standardizirani jezik novoštokavskog dijasistema, njegova je prošlost jednako bogata kao i ona drugih jezika (bosanski, hrvatski, srpski) koji se temelje na istom dijasistemu. Samostalni povijesni razvoj crnogorskog jezika počinjao bi u 9. stoljeću i obično se dijeli na šest razdoblja uključujući i suvremeni standardizirani crnogorski jezik (Čirgić 2011: 24–25). Povijesni razvoj crnogorskog jezika obogaćen je crnogorskom/zetskom redakcijom staro(crkveno)slavenskog jezika, čiji je najupečatljiviji dokaz *Miroslavljevo jevanđelje* (potkraj 12. stoljeća); o crnogorskoj redakciji staroslavenskog jezika (v. Nikčević 2008). Od kraja 15. stoljeća razvijao se pisani jezik temeljen na narodnoj osnovici crnogorskoga mjesnog govora (Čirgić 2011: 34–35), dok se u drugoj polovici stoljeća formirao nekodificirani crnogorski književni jezik, koji je funkcionirao do tridesetih godina 19. stoljeća, kada su se u Crnoj Gori pojavili prvi rezultati Karadžićevih reformi. Od tada je jezik u Crnoj Gori službeno nazivan srpskim te je dolazio i do ukidanja nekih tipičnih crnogorskih jezičnih značajki⁶. Godine je 1863./64. u Crnoj Gori za školsku upotrebu prihvaćen Karadžićev jedinstveni „srpski“ književni jezik, fonološki pravopis i reformirana azbuka, a u sljedećem razdoblju to je učinjeno i u crnogorskoj administraciji (Nikčević 2002: 384–385). Od tog razdoblja pa sve do Drugoga svjetskog rata ne može se govoriti o samostalnoj crnogorskoj jezičnoj politici jer je jezična politika bila vođena iz Beograda ili Novog Sada (Čirgić 2011: 171); bila je to stoga srpska jezična politika u duhu unifikacije i proširenja misli o jednoj naciji i jednom jeziku. Taj je jedan jezik dakako bio srpskohrvatski/hrvatskosrpski, što je u slučaju Crne Gore značilo ekvizaciju umjesto prevladavajuće ijekavice (Čirgić 2011: 180).

Nakon Drugoga svjetskog rata u novoj državi, u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, nastavljala se ista jezična politika, čiji je plod bio *Novosadski dogovor* 1954. godine, a kojim je potvrđena teza da je narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan jezik, što znači da imaju i jedinstven književni jezik s dvama

6 (Čirgić http://dx-doi-org.uaccess.univie.ac.at/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_032126, 17. 3. 2021)

izgovorima (ijekavskim i ekavskim). Poznato je da su dogovor potpisali istaknuti umjetnici i znanstvenici iz Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, iz čega je razvidno da nije bio uključen nijedan intelektualac iz Crne Gore, što zorno prikazuje i u određenom smislu podređenu ulogu Crne Gore u državi, a samim tim i u zajedničkoj jezičnoj politici. Zanimljivo je da na Crnogorce ne upućuje ni nekadašnji naziv jezika premda u Novosadskom dogovoru piše kako je njihov jezik istovjetan jeziku Srba i Hrvata. Crnogorski jezik stoga u srpskohrvatskom jezičnom korpusu zapravo nije imao gotovo nikakvu ulogu. Prvi se jači zahtjevi za uvođenje crnogorskog jezika pojavljuju tek krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošloga stoljeća, a u vezi s time treba istaknuti Radoja Radojevića, Vojislava P. Nikčevića, Danila Radojevića i Radoslava Rotkovića (Čirgić 2011: 181). Prvim se jačim otporom pak može smatrati *Saopštenje uprave Udruženje književnika Crne Gore* iz 1971. g. (Čirgić 2011: 182), u kojem je navedeno da za postojanje crnogorske jezične varijante postoji jednak broj argumenata kao i za druge (Nikčević 2002: 372). To međutim ne znači da se samostalna crnogorska jezična politika doista i formirala. Na temelju riječi Adnana Čirgića (Čirgić 2011: 184) tadašnja se jezična politika može protumačiti kao anticrnogorska; crnogorski se jezik jednostavno smatrao podvarijantom srpske varijante srpskohrvatskog jezika. Nakon raspada SFRJ crnogorski je jezik i u novoj državi imao podređenu ulogu, što potvrđuje ovaj navod: „[...] crnogorski je i dalje zvanično zadržao takvi rang i status, što će reći i u pogledu naziva i kodifikovane književnojezičke norme ostao je u drastičnoj neravnopravnosti, tj. izložen denacionalizaciji i asimilaciji od strane srpskoga kao državnog jezika u nedemokratskoj državi Saveznoj Republici Jugoslaviji“ (Nikčević 2002: 374).

U devedesetim je godinama prošlog stoljeća Crnogorski PEN centar igrao važnu ulogu u jačanju crnogorskog jezika, o čemu vjerno svjedoči Deklaracija o ustavnom položaju crnogorskog jezika⁷ iz 1994. (Čirgić 2011: 190). Objavljeni su i prvi neslužbeni priručnici crnogorskog jezika (Nikčević 1993–1997; 1997; 2001), čime je Vojislav P. Nikčević položio temelje montenegristike te

⁷ Deklaracija je ponovo objavljena u časopisu *Lingua Montenegrina* XI/2, br. 22 (2018), str. 367–368.

tako poduzeo bitan korak u korist buduće standardizacije crnogorskog jezika.

7.2. Crnogorski standardni jezik – suvremeni kontekst

Poslije osamostaljenja Crne Gore 2007. crnogorski je prihvaćen kao službeni jezik potvrđen i Ustavom Crne Gore (Čirgić 2011: 192). S time počinje novo poglavlje u povijesti crnogorskog jezika ali i u jezičnoj politici. Najvažniji je zadatak crnogorske jezične politike bila standardizacija jezika, koja je zahtijevala nove normativne priručnike (pravopis, gramatiku, rječnik). Radi toga je Ministarstvo prosvjete i nauke u veljači 2008. oformilo Savjet za standardizaciju crnogorskoga jezika (Čirgić 2011: 192). Taj je savjet morao pripremati potrebne priručnike, što nije prolazilo bez sukoba (v. Čirgić 2011: 193–196). Konačno je 2009. godine objelodanjen *Pravopis crnogorskog jezika*, a godinu dana poslije i drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje tog važnog priručnika i na latinici i na ćirilici. Godine 2010. objavljena je pak *Gramatika crnogorskoga jezika* u izdanju Ministarstva prosvjete i nauke u Podgorici, a čiji su autori Adnan Čirgić, Ivo Pranjković i Josip Silić (profesori zagrebačkog Filozofskog fakulteta), uz suradnju Jelene Šušanj. Prva službena gramatika crnogorskog jezika obuhvaća fonetiku i fonologiju, morfonologiju, morfologiju, sintaksu, tvorbu riječi i funkcionalnu stilistiku crnogorskoga standardnog jezika. Iste je godine crnogorska vlada utemeljila Institut za crnogorski jezik i književnost, koji se 2014. preselio na Cetinje, gdje je na temelju Instituta formiran Fakultet za crnogorski jezik i književnost, najvažnija institucija suvremene montenegristike. U prosincu 2017. crnogorski je jezik dobio i svoj ISO jezični kod, *cnr*.⁸

Posljednje su godine u povijesti crnogorskog jezika bile odlučujuće: dobio je svoju standardiziranu formu, kodificiranu normu, ali to ne znači da crnogorska jezična politika nema više zadataka, dapače i u budućnosti će se morati suočiti s (novim) izazovima. Kao relativno „nov“ standardni jezik crnogorski zahtijeva više pozornosti, razrađeno jezično planiranje te nove priručnike. Također važno je poticati njegovo priznanje u međunarodnom diskursu, tj. njegovo prihvaćanje u struci, te obrazložiti

8 (Čirgić, http://dx-doi-org.uaccess.univie.ac.at/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_032126, 17.03.2021).

njegovo mjesto u porodici standardnih jezika novoštokavskog dijasistema. To u jednakoj mjeri vrijedi i za montenegristiku, koja se desetljećima nalazila na marginama slavistike, a nakon standardizacije crnogorskog jezika svakako zaslužuje samostalno mjesto. U spomenutom procesu ključnu ulogu imaju Fakultet za crnogorski jezik i književnost na Cetinju, časopis *Lingua Montenegrina*, znanstveni skupovi, kao što su *Cetinjski filološki dan* itd. Dakako, vrlo je važna i međunarodna suradnja, koja zasigurno može doprinijeti boljem upoznavanju crnogorskog jezika i montenegristike.

8. Umjesto zaključka - nekoliko općih napomena

U prethodnim poglavljima opisali smo povijesni razvoj novoštokavskih standardnih jezika. Usmjerali smo pogled u njihovu prošlost te se osvrnuli na zajedničku razvojnu fazu u okviru srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika kao i na njihovo suvremeno stanje. Naglasak je pri tomu bio na predstavljanju jezične politike te rasvjetljavanju odnosa između nacije, politike i jezika, a prikazali smo i poneka zajednička obilježja koja se pojavljuju u svim jezicima nasljednicima srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika. Jasno je, naime, da se o njima ne mogu donositi tvrdnje bez uključivanja politike, odnosno da je politika toga prostora usko povezana s jezičnim pitanjima. Laički i naivni stavovi nerijetko se isprepleću s političkim krajnostima, što nikako ne pogoduje razumijevanju jezikoslovnih činjenica. Razvidno je pak da pojedinci s nostalgичnim patosom pomišljaju na „zajednički jezik“, a što je svoje zagovornike pronašlo i u znanstvenim redovima, dakle među jezikoslovcima. Tema se u konačnici može opisati kao izrazito obilježena predrasudama te političkim, često i vjerskim, manipulacijama, zbog čega je teško zauzeti neutralan stav, a što je nesumnjivo jedini mogući način tumačenja prošlih i sadašnjih događaja.

Norma crnogorskoga standardnog jezika i aktualni izazovi crnogorske jezične politike

1. Standardni jezik, norma, kodifikacija i jezična politika

Na južnoslavenskom se području u posljednjim desetljećima proširio termin standardni jezik. Prvi ga je upotrijebio hrvatski jezikoslovac Dalibor Brozović u svojoj poznatoj monografiji posvećenoj problematici standardnog jezika (Brozović 1970), a prije se umjesto standardnog jezika govorilo o književnom jeziku. Taj je termin u upotrebi i u slavistici (v. rus. *литературный язык*, ukr. *літературна мова*, polj. *język literacki*, slovenski *knjižni jezik*, bug. *книжовен/літературният език*, mak. *литературниот јазнк*), a u zapadnoslavenskom se svijetu upotrebljava termin pisani jezik (v. češ. i slovač. *spisovný jazyk*). U lingvističkoj se terminologiji srednjojužnoslovenskih jezika (bosanski, crnogorski, hrvatski, srpski) termin standardni jezik potpuno udomaćio. Po Brozovićevoj definiciji standardni je jezik autonoman vid jezika koji ima svoju normu i funkcionalno je polivalentan (Brozović 1970: 28). Uvijek je nadregionalan, što znači da se prirodno ne govori ni u jednom kraju (Znika 2018: 10), i to stoga što služi potrebama čitave nacije (Mayer 1999: 82, citirano po Znika 2018: 10). Josip Silić razlikuje jezik kao sustav i jezik kao standard. Jezik kao sustav podliježe isključivo lingvističkim zakonitostima, a jezik kao standard sociolingvističkim, koje pak nisu samo jezične nego i društvene (Silić 2006: 23).

Funkcionalna polivalentnost jezika znači da standardni jezik obuhvaća više funkcija. Naravno najčešće je naglašena njegova komunikacijska funkcija, koja nije nužno najbitnija (Samardžija 2006: 120). Standardni jezik uz komunikacijsku funkciju ima još sljedeće: simboličku ili (etno)identifikacijsku (očituje se u povezivanju nacionalnog identiteta i određenog jezika), ujedinjujuću (zato što je standardni jezik nadregionalan), razgraničujuću (jezične se zajednice međusobno razlikuju po jeziku), prestižnu, emotivnu, kognitivnu, metajezičnu i ludičku funkciju (Samardžija 2006: 121).

Standardni jezici kao sustavi ne nastaju prirodnim razvojem jezika, nego su „umjetne tvorevine“ koje nastaju tijekom standardizacije. Standardizacija znači normiranje, kodificiranje tijekom kojeg nastaju norme (ortografska/pravopisna, gramatička i leksička) standardnoga jezika. Norma tako u lingvističkom smislu označava „*skup pravila ili uopće osobina po kojima se uređuje jezik kakve manje ili više homogene govorne zajednice, koje pripadnici te zajednice smatraju obvezatnim i kojih se pridržavaju u govorenju i pisanju, posebno javnom*“ (Znika 2018: 11).

Svaki standardni jezik zahtijeva priručnike koji propisuju normu. Jezični priručnici jamče kodifikaciju prikazujući normu danoga standardnog jezika (Jonke 1999: 104, citirano po Znika 2018: 11), a temeljni normativni priručnici jesu gramatika, pravopis i jednojezični rječnik.

Gramatika registrira gramatičku normu standardnog jezika koja obuhvaća gramatička pravila; ona pritom određuje temeljna pravila, ali ne može opisati sve slučajeve (Znika 2018: 14). Ortografska/pravopisna norma propisuje pravila bilježenja jezičnih jedinica te određuje glavno pravopisno načelo (primjerice fonološki ili etimološko-morfološki pravopis). Leksičku normu uređuje jednojezični rječnik, koji donosi fond riječi iz jezične uporabe. Budući da je kodifikacija leksika/rječnika znatno teži zadatak zbog njegova neprestanoga proširivanja novim leksemima, najviše se pitanja obično pojavljuje upravo u vezi s leksičkom normom (Znika 2018: 21).

Općepoznata je opozicija jezik : govor, koja potječe od švicarskog jezikoslovca Ferdinanda de Saussurea, a koga smatramo začetnikom suvremene lingvistike. Spomenutoj se opoziciji priključuju i norma i uzus (Stolac 2018: 27). Normu smo već definirali, a uzus pokriva upotrebu jezika; to je termin koji pokazuje kako se obično govori (Stolac 2018: 27, nap. br. 3) te obuhvaća mnoge činjenice koje nisu (nužno) opisane u gramatikama i upravo su one odgovorne za mnoge dvojbe govornikâ koje proizlaze iz spomenutih neopisanih jezičnih značajki (Stolac 2018: 27, nap. br. 3). Iz svega toga slijedi da odstupanja od norme nisu pogrešne, nego prirodne posljedice uporabe jezika jer zapravo svi imamo vlastiti uzus koji se može razlikovati, štoviše razlikuje se i od propisane standardnojezične norme. Na uzus utječu ra-

zličiti sociolingvistički čimbenici: razina obrazovanja, društveni status, društveni spol govornika itd. Na normu svakako utječu i jezični čimbenici kao što su poznavanje dijalekata ili dvojezičnost/višejezičnost. Bitno je dakle razmotriti i utjecaj uzusa, nezamernarivog kada je u pitanju jezična norma.

Standardizacijom odnosno kodifikacijom bave se jezična politika i planiranje jezika, koje se može smatrati lingvističkim sredstvom jezične politike (v. Granić 2009: 23). Planiranje jezika sastoji se od planiranja statusa i korpusa te usvajanja jezika, a može se podijeliti na sljedeće postupke: status – korpus – tekstovi – škola (Pogorelec 1996: 43). Status je izbor određenog idioma za standardni jezik i njegovo kodificiranje/normiranje, dok sâm korpus označava standardni jezik i njegova pravila (pravopisna, gramatička i leksička norma) potvrđena u priručnicima (pravopis, gramatika, rječnik). Nadalje nijedan standardni jezik ne može postojati bez tekstova u kojima se očituju njegova polifunktionalnost i varijabilnost. Škola je pak nositelj planiranja jezika, drugim riječima mjesto gdje se uče sve norme i pravila, mjesto gdje se formira naše znanje o jeziku i naša jezična kultura. I mediji i javnost nositelji su važne i odgovorne uloge u procesu obrazovanja i formiranja jezične kulture (Pogorelec 1996: 43).

2. Standardizacija crnogorskog jezika

2.1. Planiranje statusa – naziv i status jezika

Standardizaciju crnogorskog jezika omogućilo je osamostaljenje Crne Gore 2006. godine. Nova je politička situacija osigurala uvjete za standardizacijski proces, međutim standardizacija je crnogorskog jezika bila glasna od različitih polemika i opterećena političkim predrasudama, najčešće nacionalističkim prijekorima (v. Glušica 2010).

Planiranje statusa dio je jezične politike i smatra se prvim važnim korakom standardizacijskog procesa, a pretežito ovisi o izvanjezičnim čimbenicima. Prvi je korak značio status i ime jezika u Ustavu Crne Gore. Ustav je objavljen u listopadu 2007. godine. Službeni jezik i pismo definira članak 13., kojim je potvrđeno da je crnogorski službeni jezik u Crnoj Gori, a ćirilčno i latinično pismo ravnopravno je.¹ U službenoj su upotrebi i srpski,

¹ <https://www.paragraf.me/propisi-crnegore/ustav-crne-gore.html> (citirano 10.05.2022)

bosanski, albanski i hrvatski jezik. Riječ je o povijesnom trenutku zato što se prvi put pojavio crnogorski kao naziv jezika (Lakić 2009: 85).

2.2. Planiranje korpusa – prvi koraci

Nakon potvrđivanja službenog statusa jezika crnogorska je vlada imenovala Savjet za standardizaciju crnogorskog jezika, čiji su članovi bili jezikoslovci, ugledni akademici, književnici. Zadatak je Savjeta bio izrazito zahtjevan – kodifikacija norme crnogorskoga jezika. No već je na prvoj sjednici Savjeta (u veljači 2008.) postalo jasno da su njegovi članovi podijeljeni glede standardizacije, odnosno definiranja osnovice standarda i glavne smjernice samoga procesa (Lakić 2009: 90). Jedna skupina članova smatrala je da crnogorski treba vratiti njegovim korijenima, tj. Njegoševu jeziku (Lakić 2009: 90), a što naravno podrazumijeva i djelomičnu arhaizaciju jezika, tj. oživljavanje arhaičnih leksema. Druga je skupina pak držala da suvremeni crnogorski jezik valja graditi na osnovi srpskohrvatskog jezika (Lakić 2009: 90). Igor Lakić prvu skupinu zove književnom, a drugu lingvističkom (Lakić 2009: 90), upućujući pritom na to da prvu skupinu čine laici (osim jednog jezikoslovca), a drugu jezikoslovci kao predstavnici struke. U nastavku će se podrobnije opisati koncept prve skupine, koji je bio prihvaćen, dok se u svrhu ilustracije načelâ druge skupine donosi citat Rajke Glušice, također članice Savjeta, u kojem iznosi vlastiti stav.

„Pošto bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski jezik predstavljaju standardne varijante policentričnog srpskohrvatskog jezika čiji je proces standardizacije započet još u XIX. vijeku, daleko odmakao i pošto oni baštine skoro stopedesetogodišnju tradiciju standardnog jezika dogovorom nominovanog kao srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik, u nekim svojim radovima iznosila sam mišljenje da pri standardizaciji tih jezika treba ići samo na posljednju fazu, fazu rekonstrukcije ili prepravljanja norme. Ova faza, inače, nastaje ukoliko postoji potreba za izvojesnom promjenom norme [...]. U ovoj fazi sasvim izuzetno može doći i do promjene u izboru osnovice za normiranje što u slučaju restandardizacije bosanskog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog jezika nije učinjeno pri izradi novih standarda. Dakle, faza rekonstrukcije mogla je praktično pokriti sve promjene

u jezicima nakon nestanka srpskohrvatskog, osim promjene imena jezika i njihovih statusa." (Glušica 2011: 12).

Razlike između dvaju koncepata standardizacije postale su očite odmah na početku rada Savjeta. Podijeljenost članova otežala je kodifikaciju crnogorske standardnojezične norme, a ona pak svakako zahtijeva suglasnost u struci i široj javnosti jer njezina prihvaćenost ovisi o struci ali i o samim govornicima. Naposljetku je bio prihvaćen koncept prve skupine, čiji su članovi zagovarali tezu da temelj suvremenoga crnogorskog standarda mora biti jezik klasikâ crnogorske književnosti iz 19. stoljeća². Ta zamisao međutim sama po sebi nije bila novina zato što je sličan koncept u svojim djelima prikazao i Vojislav P. Nikčević (v. Nikčević 1997, 2001), koji se smatra utemeljiteljem montenegrizike.

2.3. Put prema pravopisu

Odbor za standardizaciju najnužnijim je zadatkom smatrao izradu pravopisa. Glavna su načela budućega crnogorskog pravopisa bila ova:

- prihvaćenje ijekavskog refleksa praslavenskog jata, što je tradicionalno te obilježava suvremeno stanje
- uvođenje /š/ i /ž/, dvaju novih fonema koji će imati svoje ćirilične i latinične grafeme
- dio crnogorske standardnojezične norme čine /ć/ i /đ/, koji su, slično kao i /š/ i /ž/, nastali jekavskom jotacijom
- kodifikacija četveronaglasnoga sustava s dužinama
- novim pravopisom neće se normirati arhaizmi, lokalizmi i provincijalizmi
- pravopis neće odstupati od pravopisa srpskohrvatskog jezika koji je dotle bio u upotrebi u Crnoj Gori (Bonjkovski 2021: 100–101).

Unatoč svemu ipak se činilo da su se članovi uspjeli dogovoriti o najvažnijim pitanjima, no ustvari nije bilo tako, te se počelo

---

² Podijeljenost crnogorskog društva pojavljuje se i unutar struke. To traje otkako je postalo jasno da politika podupire radikalniju jezičnu politiku, koja važnim smatra naglašavanje razlika među pojedinim standardnim jezicima. Predstavnici usmjerene, tradicionalističke jezične politike to pak smatraju protivnim struci te da vodi izoliranosti crnogorskog jezika. O tome detaljnije u (Glušica 2010, 2019, 2020).

raspravljati o određenim načelima. Jedan dio članova najproblematičnijim je smatrao fonem /ž/, pozivajući se na to da se pojavljuje isključivo u nekoliko slučajeva te u pojedinim govorima. S druge se strane inzistiralo na normiranju dubleta u bilježenju riječi tipa *šekira-sjekira*, *šever-sjever*, *podšetiti-podsjetiti*, *đe-gdje*, *đeca-djeca*, *međed-medojed*, *tjerati-čerati*, *letjeti-lećeti* i sl. (Glušica 2011: 17–18). Zagovaralo se pak i to da osnovica crnogorskoga standardnog jezika mora biti nekadašnja srpskohrvatska norma (Bonjkovski 2021: 101).

U tom je duhu došlo do formiranja stručne skupine sa zadatkom izrade crnogorskog pravopisa. Članovi skupine bili su dr. sc. Josip Silić, red. prof., kroatist (FF Zagreb), dr. sc. Ljudmila Vasiljeva, red. prof., kroatistica (FF Lavov), dr. sc. Milenko A. Perović, red. prof., profesor filozofije (FF Novi Sad). Na koncu je u ljeto 2009. tadašnji ministar prosvjete i znanosti odobrio pravopis crnogorskog jezika s rječnikom (Bonjkovski 2021: 101). Nezadovoljni su članovi Savjeta za standardizaciju to smatrali političkim aktom, odnosno znanstveno neutemeljenim, politički motiviranim činom (Glušica 2010: 39–40).

2.4. Pravopis crnogorskoga jezika

Pravopis crnogorskoga jezika i rječnik crnogorskoga jezika (pravopisni rječnik) iz 2009. godine bio je prvi kodifikacijski priručnik crnogorskoga standardnog jezika kao i prvi službeni crnogorski pravopis. Izdalo ga je Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, a njegovi su priređivači Milenko A. Perović, Josip Silić i Ljudmila Vasiljeva. Glavna pravopisna načela prikazana su u devet točaka na šestoj stranici, a najvažnije među njima jest sljedeće: „*Piši kao što zboriš, a čitaj kako je napisano*“. To je ujedno i glavno načelo neslužbenoga crnogorskog pravopisa Vojislava Nikčevića iz 1997., a slično je načelo bilo i ono u Karadžića.

Pravopis je podijeljen na dva dijela: pravopisna pravila i pravopisni rječnik. U prvom se dijelu donesena pravopisna pravila crnogorskog standardnog jezika (Perović–Silić–Vasiljeva 2009: 7–85), a u drugom se dijelu nalaze crnogorski leksemi po abecednome redu (Perović–Silić–Vasiljeva 2009: 87–296).

U dijelu o pravopisnim pravilima prikazana su pisma (latinica i ćirilica) s novim grafemima za obilježavanje fonema /š/ i /ž/ te su obrazložena pravila o bilježenju velikog i malog početnog slova, rastavljanja te sastavljenoga i rastavljenoga pisanja (Perović-Silić-Vasiljeva 2009: 8–24). Posebne su točke posvećene skraćenicama, bilježenju riječi stranog podrijetla, crnogorskoj (i)jekavici, fonemima /ć/, /đ/, /š/, /ž/, jednačenju suglasnika po zvučnosti i mjestu tvorbe, gubljenju suglasnika, vokalizaciji, alternacijama suglasnika *k, g, h*, nepostojanom *a*, jotaciji te rečeničnim i pravopisnim znakovima (Perović-Silić-Vasiljeva 2009: 25–85).

Normiran je (i)jekavski izgovor praslavenskog jata, koji je obilježje suvremenoga crnogorskog jezika kao i tradicionalno crnogorsko jezično obilježje, stoga se ekavizmi smatraju dijalektalnim, tj. lokalizmima. Crnogorska se ijekavica pojavljuje u nižećnim oblicima glagola *biti*: *nijesam, nijesi, nije, nijesmo, nijeste, nijesu*; to autori smatraju „markantnim obilježjem“ suvremenoga crnogorskog jezika (Perović-Silić-Vasiljeva 2009: 37). Unatoč tomu nisu normirani oblici pridjevsko-zamjeničke deklinacije *-ijeh, -ijem, -ijema* u instrumentalu jednine i genitivu, dativu, lokativu, instrumentalu množine, što se objašnjava činjenicom da je višedesetljetna nametnuta zajednička standardnojezična norma rezultirala nestajanjem tih oblika iz crnogorske pisane prakse (Perović-Silić-Vasiljeva 2009: 37). Izneseno navodi na zaključak da nisu standardizirani svi arhaični oblici, nego tek oni koji zaista obilježavaju suvremenu crnogorsku jezičnu stvarnost.

Pravopisom su nadalje normirani općecrnogorski fonemi /š/, /ž/, /ć/, /đ/, koji su nastali jekavskom jotacijom, npr. *šekira, šenica, šever, šutra; izesti, izelica, koži, ženica; ćerati, lećeti, počerina, vrćeti; đe, nedelja, šeđeti, viđeti*; detaljnije o jekavskoj jotaciji (v. Orlandić 2011). Dopuštena je pritom i upotreba oblika *sjekira, sjever, kozji, zjenica, letjeti, tjerati, nedjelja, vidjeti*. Ti dubleti postali su predmet sporova nakon objelodanjenja Pravopisa. Ali, u skupu *slj* ne dolazi do jotacije, zbog čega su normirani samo oblici *sljedeći, nasljednik, posljednji* umjesto *šljedeći, našljednik, pošljednji*. Fonemi /ć/ i /đ/, koji su nastali kao rezultat jekavske jotacije, upotrebljavali su se u crnogorskoj književnosti sve do tridesetih godina 20. stoljeća, a često su obilježje i suvremenoga razgovor-

nog jezika (Perović–Silić–Vasiljeva 2009: 38), što potvrđuje i onomastička građa, tj. toponimi i antroponimi, npr. *Četko, Četković, Četni do, Četno polje* itd. Po mišljenju autorâ fonemi /š/ i /ž/ također su markantno obilježje suvremenoga crnogorskog jezika, što više smatraju ga glavnim obilježjem crnogorskoga jezika u odnosu na ostala tri štokavska standardna jezika, tj. bosanski, hrvatski i srpski (Perović–Silić–Vasiljeva 2009: 39); o fonemima /š/ i /ž/ detaljnije u (Čirgić, 2011: 143–169). Ipak, autori navode i nekoliko primjera, prije svega antroponime i toponime, u kojima /š/ i /ž/ nisu nastali jotacijom, npr. *Daško, Maša, Senica, Koža pećina, Žagora, Žajo* itd. (Perović–Silić–Vasiljeva 2009: 39).

Drugi dio, pravopisni rječnik, čini najveći dio Pravopisa. Kako nema uvoda, nisu dostupni podatci o odabiru leksema, pa ni o gramatičkim oznakama koje se nalaze uz pojedine lekseme. Nedostaje i popis skraćenica iako ih je u rječniku mnogo, a mahom se odnose na gramatičke oznake, npr. *odr. vid, gen. mn., instr. jed., gl. pril. sad.*, no ima i onih kojima se upućuje na negramatičke podatke, npr. *prazn., top., geogr., istor.* itd. Može se ustvrditi da su sve te skraćenice općepoznate, ali budući da se pravopisom ne služe isključivo stručnjaci, jezikoslovci, nego svi koje zanima crnogorski jezik, nije ni nužno donositi značenje svih skraćenica.

U rječniku se dubleti nalaze ispod obaju grafema, stoga primjerice imenicu *ded* nalazimo i ispod *d* kao *djed* (*Ďed*) i ispod *đ* kao *Ďed* (*đjed*). To vrijedi za sve dubletne oblike s fonemima /ć/, /đ/, /š/ i /ž/ koji su nastali jekavskom jotacijom. U pravopisnom se rječniku naravno nalaze i vlastite imenice, npr. *Boka Kotorska, Cetinjski manastir, Crveni krst, Dan državnosti, Đurđevdan, Holanđanin, Holanđanka, Istočno Rimsko Carstvo, Kineski zid, Kući, Sejšelska ostrva, Stara varoš, Škotska, Tihi okean, Ujedinjeni Arapski Emirati, Vasilije, Zakonik knjaza Danila* itd. U rječniku ima i skraćenica, npr. *CANU* (*skr. Crnogorska akademija nauka i umjetnosti*), *CNP* (*skr. Crnogorsko narodno pozorište*), *EKG* (*skr. elektrokariogram, elektrokardiografija*), *FNRJ* (*skr. Federativna Narodna Republika Jugoslavija*), *GUP* (*skr. generalni urbanistički plan*), *He* (*helijum*), *Pt* (*skr. platina*), *s. r.* (*skr. srednji rod*) itd.

Pravopis crnogorskoga jezika prvi je normativni priručnik crnogorskoga standardnog jezika. Dakako, može se raspravljati o prednostima i nedostacima toga kapitalnog djela. Svakako

je pak isticanja vrijedno da su se njime nastojali položiti temelji standardizacije, što je na koncu uspješno ostvareno. Pravopis³ je sljedio drugi važan priručnik, tj. gramatika.

2.5. Gramatika crnogorskog jezika

Crnogorski standardni jezik uz pravopis je dobio i drugi normativni priručnik, gramatiku. *Gramatika crnogorskoga jezika* objavljena je 2010. godine u Podgorici u izdanju Ministarstva prosvjete i nauke Crne Gore. Autori su gramatike dr. sc. Adnan Čirgić (Institut za crnogorski jezik i književnost, Cetinje), montenegrist, dr. sc. Ivo Pranjković, red. prof., kroatist (FF Zagreb), dr. sc. Josip Silić, red. prof., kroatist (FF Zagreb). Urednica gramatike bila je Jelena Šušanj, sadašnja predavačica na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju.

Gramatika pokriva sve jezične razine te se dijeli na sljedeća veća poglavlja: *Fonetika i fonologija* (Čirgić-Pranjković-Silić 2010: 17-29), *Morfologija* (Čirgić-Pranjković-Silić 2010: 31-61), *Morfologija* (Čirgić-Pranjković-Silić 2010: 63-135), *Tvorba riječi* (Čirgić-Pranjković-Silić 2010: 137-160), *Sintaksa* (Čirgić-Pranjković-Silić 2010: 161-342), *Funkcionalni stilovi crnogorskoga standardnog jezika* (Čirgić-Pranjković-Silić 2010: 343-356).

U predgovoru autori ističu sve novosti koje donosi prva službena gramatika crnogorskoga jezika⁴. Crnogorski je fonološki sustav obogaćen dvama fonemima, tj. sa /š/ i /ž/. „*Time se ističe da su se u crnogorskom standardnom jeziku, za razliku od ostala tri štokavska standardna jezika, realizovala 33 od 36 potencijalnih fonema štokavskog jezičkog sistema*“ (Čirgić-Pranjković-Silić 2010:

3 Godinu je dana nakon izdavanja prvoga službenog pravopisa Josip Silić, suautor Pravopisa, objavio knjižicu pod naslovom *Crnogorski jezik. Naučno metodološke osnove standardizacije crnogorskoga jezika* (Silić 2010). U njoj raspravlja o normi i standardizaciji, definira crnogorski jezik i objašnjava pojedina pravopisna pravila. Naglašava da crnogorski jezik kao sustav nije poseban jer je štokavski. Međutim tvrdi da kao standard ipak jest poseban, zato što njegova osnovica nije istovjetna osnovicama drugih standardnih jezika štokavskog dijastema (Silić 2010: 8-9). Kao odgovor na tvrdnje prema kojima su pravopis i norma crnogorskog standarda političko pitanje odnosno odluka, iznosi da je norma crnogorskoga standardnog jezika podržana od (crnogorske) politike. Odabir osnovice standardnoga jezika i njegova imena u prvome je redu politički čin (Silić 2010: 10).

4 Prvu je gramatiku crnogorskoga jezika napisao Vojislav P. Nikčević. Njegova je gramatika objavljena 2001., ali nikada nije bila u službenoj upotrebi.

15). U stanovitom je smislu drukčiji i pristup morfonologiji, i to u prvom redu stoga što su određene glasovne promjene ocijenjene kao morfološki uvjetovane (npr. treća palatalizacija ispred sufiksalnog morfema *-a-*). Umjesto tradicionalnoga crnogorskog termina *jotovanje* nalazimo termin *jotacija*, što autori objašnjavaju zamjenom termina po analogiji *palatalizacija* i *sibilarizacija* (Ćirgić–Pranjковиć–Silić 2010: 15). U morfologiji i tvorbi riječi također su zamjetne poneke novine, npr. podjela glagola na vrste i klase, definicija imenica tipa *kost*, *čast*, termin *derivacija* umjesto tradicionalnog termina *izvođenje*. O tome opširnije u (Bonjkovski 2021: 105). U sintaksi, najvećem gramatičkom poglavlju, nova je kategorija kondicional imperfekta (npr. *hoćah videti*), a kojim se označava neostvarena mogućnost, želja ili uvjet (Ćirgić–Pranjковиć–Silić 2010: 16). U terminologiji je pak nov termin *sintagmem* umjesto *sintagma*.

Gramatika je, kao i prvi službeni crnogorski pravopis, bila predmet mnogih kritika. Najglasniji su, dakako, bili srpski jezikoslovci koji su gramatiku definirali kao „umjetnu tvorevinu“, „političku odluku“ (Požgaj Hadži–Balažić Bulc 2022: 145) jer po njihovu tumačenju ne postoji samostalni crnogorski jezik, odnosno standard. Gramatika se nadalje opisivala kao priručnik koji je ustvari prerađena *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta* autora Ive Pranjковиća i Josipa Silića. Kritike su se na koncu dotaknule i kroatizirane gramatičke terminologije (v. Požgaj Hadži–Balažić Bulc 2022: 145–146). Vjerojatno je u prvom redu riječ o terminima *jotacija* i *sintagmem* jer se ponajviše pronalaze termini svojstveni staroj srpskohrvatskoj, odnosno srpskoj gramatikografiji, npr. *akcenat*, *lične zamjenice*, *prisvojne zamjenice*, *komparacija pridjeva*, *imperfekat*, *perfekat*, *pluskvamperfekat*, *potencijal*, *subjekat*, *objekat* itd.

Izdavanjem gramatike crnogorskoga standardnog jezika kodificirana je i gramatička norma standardnog jezika te je tako učinjen i sljedeći bitan prema standardizaciji.

2.6. Rječnik crnogorskog jezika

Osim pravopisne i gramatičke crnogorskom je jeziku bila potrebna i leksička norma, koja je uvijek uređena jednojezičnim rječnikom. Vijesti o radu na rječniku crnogorskog jezika mogu

se pratiti od 2013. godine. Rad na rječniku započeo je na Crnogorskoj akademiji znanosti i umjetnosti (CANU)⁵ 2011., a dvije godine poslije o pripremama i tijeku rada najprije je obaviještena javnost. Na Akademiji se formirao Savjet rječničkog projekta od 17 članova, koji je za početak pripremio registar koji je obuhvatio oko 40 000 riječi. Godine 2016. izdan je prvi rječnički svezak pod naslovom *Рјечник црногорског народног и књижевног језика I*; obrađuje riječi od A do B, a njegove su urednice bile Jelena Bašanova-Cečović, Rajka Glušica, Danijela Radojević (Ristić) i Sanja Šubarić. Nakon objelodanjenja rječnika i o njemu je počela teći rasprava, u koju su se uključili čak i političari. Sve to dokumentirano je u 66. broju *Matice*, časopisu Matice crnogorske, gdje se može pratiti cijela rasprava, i to od prve objavljene rasprave pa sve do posljednje. Predsjedništvo CANU naposljetku je donijelo odluku o povlačenju rječnika iz prodaje.

Tako je okončan rad na Akademijinu rječniku, a novi(ji) se pokušaj(i) stvaranja crnogorskog rječnika još uvijek ne nazire.

2.7. Transkripcijska pravila i transkripcijski rječnik

Ćirilica i latinica ravnopravna su pisma prema Ustavu Crne Gore, stoga naravno zahtijevaju i točna transkripcijska pravila. Priručnik transkripcijskih pravila s transkripcijskim rječnikom objavljen je 2020. u izdanju Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju (Perović-Šušanj 2020). Glavni je urednik priručnika Milenko A. Perović, a urednica knjige jest prof. Jelena Šušanj, predavačica na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju. Priručnik se sastoji od dvaju velikih dijelova, a to su *Transkripcijska pravila u crnogorskom jeziku* (Perović-Šušanj 2020: 15–248) i *Transkripcijski rječnik* (Perović-Šušanj 2020: 249–422). Na samom početku dana je *Riječ urednika*, u kojoj se iznose različiti važni podatci o priručniku. Urednici transkripciju tumače kao „*zapisivanje riječi iz stranih jezika u skladu s karakteristikama crnogorskoga fonološkoga sistema i crnogorskih pisama*“ (Perović-Šušanj 2020: 7). Priručnik sadrži transkripcijska pravila za 33 jezika; od latinskog i starogrčkoga preko islandskog i kineskoga do švedskoga i turskoga. Pritom su o svakom jeziku dani zanimljivi

5 <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/271693/canu-sprema-rjecnik-crnogorskog-jezika> (citirano 15. 1. 2022)

podatci o broju govornika, povijesnom razvoju i fonološkom stavu. Bitno je naglasiti da, naravno, ne valja transkribirati toponime koji su u crnogorskom jeziku udomaćeni, npr. *Beč* (ne *Vien*), *Budimpešta* (ne *Budapešt*), *Prag* (ne *Praha*), *Trst* (ne *Trieste*). Svrha priručnika jest da nepoznavateljima tih jezika pruži što točnije smjernice glede transkripcije i izgovora (Perović–Šušanj 2020: 9). Rječnički dio izdanja upravo je rječnik transkribiranih imena iz 33 opisana jezika. Abecednim su redom navedena najčešća imena i prezimena u danim jezicima, imena i/ili prezimena znamenitih umjetnika, pisaca, političara, sportaša i određeni toponimi. Premda transkripcijska pravila i transkripcijski rječnik nisu strogo normativnog karaktera, ipak se mogu smatrati važnim korakom na standardizacijskom putu crnogorskog jezika.

2.8. Aktualni izazovi crnogorske jezične politike

Crnogorski se standardni jezik suočava s mnogobrojnim izazovima koji su ponajprije povezani s njegovim kodificiranim normama. To se uočava u svih mladih standardnih jezika, stoga se radi o sasvim prirodnoj pojavi. Najvažniji zadatak jezične politike jest dati odgovarajuće odgovore na moguća pitanja što se odnose na jezičnu normu crnogorskoga standardnog jezika.

Jasno je, naravno, da jezična norma ne može nastati „preko noći“, već je za prihvaćanje normativnih rješenja potrebno mnogo više vremena. S vremenom valja dopuniti i ispraviti sve normativne priručnike kako bi bili još točniji i dosljedniji, a što je osobito važno u slučaju mladih standardnih jezika, kakav je i crnogorski. Crnogorski standardolozi pritom moraju dati odgovore na pitanja znanstvenikâ ali i govornikâ/korisnikâ. Spoznaje o crnogorskom jeziku ključno je prenositi na svaki mogući način: radijskim i televizijskim emisijama o jeziku, savjetima za svakodnevnu upotrebu jezika na internetskim stranicama itd. U okviru toga svakako bi valjalo iskoristiti i mogućnosti koje pružaju novi mediji, tj. društvene mreže. Drugim riječima valja razvijati crnogorsku jezičnu kulturu te jačati svijest o crnogorskom jeziku, koji mora postati sastavnica obrazovnoga procesa od predškolskog odgoja preko osnovne i srednje škole pa sve do visokoga obrazovanja.

Crnogorski standardni jezik već ima svoju pravopisnu i gramatičku normu, ali njegova leksička norma još nije kodificira-

na, a uvjet za kodifikaciju upravo je jednojezični rječnik, nužan iz više razloga. Naime njegovo bi stvaranje najprije označilo uspješan završetak kodifikacije crnogorskoga standardnog jezika, a standardni bi jezik tako dobio sve potrebne normativne priručnike (pravopis, gramatiku i rječnik). Izuzev toga jednojezični rječnik može poslužiti kao osnova za razvoj budućih rječnika. Sastavljanje rječnika velik je pothvat koji zahtijeva pomno planiranje i organizaciju te je u tom pogledu, dakako, izrazito važna i stručna i financijska potpora. Idealno bi stoga bilo kada bi se izradi rječnika posvetila skupina leksikografa koji poznaju metode suvremene leksikografije, a neizostavna je i suradnja s nakladnikom zaduženim za objavljivanje rječnika, koji bi pak osigurao potrebne tehničke uvjete. Ne smije se nadalje zaboraviti ni na stručnjake iz drugih područja, koji mogu pomoći pri usustavljanju terminologije vlastitih struka. S obzirom na to da bitnu sastavnicu naših života čini i virtualni svijet, planirani bi jednojezični rječnik trebao imati i mrežnu inačicu, možda čak i aplikaciju kojom se korisnici mogu služiti na svojim mobilnim uređajima. Radi se o zadatku koji ne zahtijeva previše napora jer se podatci iz programa za leksikografsku obradu mogu prenijeti prilično jednostavno. Jednojezičnim bi se rječnikom naposljetku, ali ne i manje važno, zrcalilo bogatstvo jezika te se potaknulo registriranje crnogorske jezične baštine.

Osim leksikografskoga projekta veoma je važna i obrada korpusa crnogorskoga jezika, što je naglasio i Robert Bońkowski (Bonjkovski 2021: 109). Prema njegovu sudu korpus bi koristio ne samo Crnogorcima već i stranim studentima, profesorima te svima zainteresiranima za crnogorski jezik (Bonjkovski 2021: 109). Valja podsjetiti kako su korpusi idealni izvori za tiskane i mrežne rječnike. Naravno, leksikografija i korpusna lingvistika imaju mnoštvo dodirnih točaka; u suvremenoj se leksikografiji rabe metode slične onima u korpusnoj lingvistici (Urkom 2017: 117–119).

Dana 8. prosinca 2017. crnogorskom je jeziku dodijeljen međunarodni kod u okviru ISO 639 međunarodnog standarda, a na temelju odluke Ujedinjenoga savjetodavnog odbora za kodifikaciju jezika sa sjedištem u Washingtonu. Riječ je o odluci koja je iznimno bitna jer se njome potvrđuje da crnogorski nije

varijanta srpskog jezika, nego samostalan standardni jezik, najmlađi među srednjojužnoslavenskim standardnim jezicima. Međunarodnim prihvaćenjem i priznanjem crnogorskog jezika povećalo se i zanimanje za njega. U svrhu podjele spoznaja o crnogorskom jeziku sa širokom javnosti Fakultet za crnogorski jezik i književnost na Cetinju na svojoj je mrežnoj stranici organizirao tečaj crnogorskog jezika. Poslije je na Cetinju organizirana i prva ljetna škola crnogorskog jezika, književnosti i kulture. Sve su to bitni i hvalevrijedni koraci, ali za uspješnu promociju svakako su potrebni i udžbenici crnogorskog jezika za strance, zatim lektorati crnogorskog jezika na inozemnim obrazovanim ustanovama i slično. Hrvati su to prilično uspješno učinili u devedesetim godinama prošlog stoljeća, odnosno relativno su se brzo otvorili prvi lektorati hrvatskog jezika te se marljivo radilo na tome da što više ljudi upozna hrvatski jezik umjesto srpskohrvatskog/hrvatsko-srpskog jezika. Postavlja se, naravno, i pitanje financiranja, ali sve bi rečeno trebao biti jasan interes Crne Gore, stoga bi sve to trebala financirati crnogorska vlada, odnosno Ministarstvo prosvjete i kulture.

Prije nekoliko je godina Novica Vujović, profesor s Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju iznio da

„[...] nam je hitno potreban savjet/odbor/komisija za standardizaciju crnogorskog jezika, a takav bi savjet brinuo o jeziku, imao savjetodavnu i konsultativnu ulogu i bio u tom smisla na raspolaganju ministarstvima, naučnim i obrazovnim ustanovama, izdavačkim kućama, medijima, itd. Usljed nepostojanja ovakvog tijela javnost ostaje zbunjena velikim brojem poruka s različitih adresa, zbunjena izdanjima nerijetko problematičnoga sadržaja, uskraćena za popularne jezičkopravopisne priručnike, pravovremeno obavješćavanje i konkretno djelovanje, a uskraćeni smo i za podsticanje promovisanja kulture govora, onoga što nadilazi puko pridržavanje standardnojezičkih pravila.“⁶

Vujovićeve su riječi svakako utemeljene, a slično tvrdi i (Bonjkovski 2021: 109). Takvo je službeno tijelo itekako potrebno, ali valja donijeti i zakon o crnogorskom jeziku te izgraditi postojanu, institucionaliziranu jezičnu politiku. Tek će se tada moći

6 <https://www.portalanalitika.me/clanak/341498--vujovic-neprijmjen-odnos-prema-udzbenicima-crnogorskoga-jezika> (citirano 10. 1. 2023)

zajamčiti dosljedno jezično planiranje i tek će se tada jezična kultura moći okarakterizirati kao razvijena.

3. Zaključak

Crnogorski je najmlađi standardni jezik među srednjojužnoslavenskim standardnim jezicima. Odlukom Ustava Crne Gore iz 2007. crnogorski je potvrđen kao službeni jezik Crne Gore, čime je omogućena njegova standardizacija, što pak nije proteklo bez sporova i nesuglasnosti. Norma je crnogorskoga standardnog jezika naime podijelila crnogorsku struku, pa i samo crnogorsko društvo, tj. govornike crnogorskog standarda. Zato je najspornija upravo podijeljenost crnogorske struke glede prihvaćenosti jezične norme. Crnogorski se standardni jezik suočava s mnoštvom različitih izazova, pa zadatkom filologa, znanstvenika i standardologa jest razvijati jezičnu svijest te dati odgovore na pitanja u vezi s jezičnom normom. Pritom svakako valja poći od kodificiranja leksičke norme, tj. stvaranja jednojezičnog rječnika crnogorskoga standardnog jezika; to je jamstvom kodifikacije na svim normativnim razinama (pravopis, gramatika, leksik). Pitanje o statusu crnogorskog jezika ne smije se držati spornim jer je riječ o jeziku koji je 2017. dobio međunarodno priznanje.

Bosanski jezik i bosnistika u Mađarskoj

1. Uvod

Premda je prošlo više desetljeća otkako je bosanski standard potvrđen kao samostalan, u mađarskoj se javnosti izraz *bosanski jezik* još uvijek rijetko nalazi. To se ne razlikuje ni u akademskom svijetu, u znanosti, jer se o „mlađim“ novoštokavskim standardima, tj. o bosanskome i crnogorskome, još uvijek gotovo i ne govori. Cilj rada stoga jest dati pregled o početcima pojavljivanja bosanskoga jezika u mađarskom diskursu te upozoriti na suvremene okolnosti koje određuju prisutnost odnosno neprisutnost bosanskoga jezika u mađarskoj znanstvenoj i neznanstvenoj javnosti.

2. Riječ *bosnyák* – ‘bošnjački, Bošnjak’

Mađarska riječ *bosnyák* pojavljuje se kao pridjev ili imenica. Prema definiciji Velikog rječnika mađarskoga jezika (MnyN IV: 645) pridjev *bosnyák* ‘bošnjački, bosanski’ i imenica *bosnyák* ‘Bošnjak, Bošnjakinja, Bosanac, Bosanka’ označava pripadnike južnoslavenske nacije koja je postala islamske vjeroispovijesti u vrijeme turske okupacije, a živi pretežito u Bosni [te Hercegovini]. Prvi podatak o riječi nalazimo 1508., kada se pojavljuje kao prezime (TESz 1: 351), a prvi podatci o pridjevu i etnonimu potječu iz 1693. (TESz 1: 351).

Leksem *bosnyák* dobio je vlastitu natuknicu u kapitalnom višetomnom rječniku mađarskoga jezika iz 1862. (Czuczor–Fogarasi 1862: 765). Taj rječnik ima izuzetno važno mjesto u mađarskoj leksikografiji, i to zato što se smatra prvim velikim jednojezičnim rječnikom mađarskoga jezika. Natuknicu nalazimo u njegovu prvom svesku, a pridruženi gramatički podatci daju na znanje da se radi o imenici, tj. etnonimu koji se odnosi na stanovnike Bosne i Hercegovine. Autori na kraju natuknice donose i poslovice: *Rá-rá kezdi, mint bosnyák a tánczot*, u značenju ‘Neprestance iznova težiti uspješnom obavljanju kakve radnje, a bez obzira na prethodni neuspjeh’ (Czuczor–Fogarasi 1862: 765). Ispod te na-

tuknice nalazi se i natuknica *Bosnyákország* 'Bosna'. Ta se vlastita imenica više ne upotrebljava, štoviše u novijim rječnicima nema ni traga njezinoj upotrebi.

U etimološkome je rječniku mađarskog jezika navedeno da je mađarska riječ *bosnyák* srpskohrvatskog podrijetla (TESz 1: 351). Naravno, etnonim *Bošnjak* nastao je sufikslnom tvorbom od toponima *Bosna* i potvrđuje se od 15. stoljeća (Skok 1971: 191). Ta je riječ tada bila proširena na mađarskom prostoru, a ili zahvaljujući turskim okupacijama – jer su ju preuzeli i Turci – ili dolasku slavenskog stanovništva. Južni Slaveni od 16. su stoljeća masovno naseljavali razne dijelove Ugarske, a njihovi su migracijski valovi tekli sve do druge polovice 18. stoljeća. Na mađarskome dijelu Baranje živi i mala etnička skupina južnoslavenskog podrijetla koja sebe naziva Bošnjacima ili bošnjačkim/bosanskim Hrvatima. Njihovi predci uglavnom su se doselili u 17–18. stoljeću iz Bosne i žive u sljedećim naseljima: Salanta (mađ. Szalánta), Nijemet (mađ. Németi), Pogan (mađ. Pogány), Suka (mađ. Szóke), Udvar (mađ. Pécsudvard), Kujin (mađ. Kökény), Semelj (mađ. Szemely) (Barić 2005: 26). Ti Bošnjaci, koji žive južno od Pečuha, govore istočnobosanski, šćakavski dijalekt štokavskog narječja s jekavskim refleksom jata (Barić 2005: 26). Smatraju se Hrvatima, za što potvrdu nalazimo u njihovoj katoličkoj vjeri, čime se razlikuju od pravoslavnoga življa mađarskog dijela Baranje, čiji pak pripadnici sebe smatraju Srbima. Na jugu Mađarske rasprostranjeno je i prezime *Bosnyák*, koje upućuje na bosansko podrijetlo nositelja. Međutim ne nalazimo ga među najčešćim mađarskim prezimenima, odnosno među onima koja nosi više od 1000 osoba u Mađarskoj (usp. Hajdú 2010: 8).

3. Leksem *bosnyák nyelv* „bosanski jezik“ – prvi podaci

Autori Velikog rječnika mađarskoga jezika (MnyN IV: 645) bosanski jezik definiraju kao južnoslavenski jezik čiji su srodni jezici hrvatski i srpski. No u zagradama stoji i podatak *nyelvjárásnak tartott* „smatra se dijalektom“ (MnyN IV: 645). Riječ je o dopuni koja izravno zrcali neznanje o jezičnoj stvarnosti na južnoslavenskome prostoru i neznanje o jezičnoj stvarnosti u Bosni i Hercegovini. Nažalost, takvo je stanje u Mađarskoj s jedne strane opće, a s druge je posve neshvatljivo stoga što je riječ o jezicima

iz okolnih zemalja. Slika o tome još je jasnija ako se doda kako se još uvijek događa da, primjerice, kakvo poduzeće traži radnika koji govori srpskohrvatski jezik. Sve to potvrđuje da je jezična politika zajedničke južnoslavenske države, tj. Jugoslavije, imala i još uvijek ima dugoročne negativne posljedice. Zanimljivo je to i u smislu da rječnik navodi prve podatke o bosanskom jeziku, koji potječu iz 19. stoljeća i prvih godina 20. stoljeća. To pak potvrđuje da upotreba naziva *bosnyák nyelv* ‘bosanski jezik’ ipak ima oslonac i u mađarskoj tradiciji. Prvi podatak o bosanskom jeziku nalazimo u velikom djelu istaknutog geografa Jánoša Hunfalvyja iz 1884. godine. U knjizi *Egyetemes Földrajz „Opća geografija“* također piše o slavenskim jezicima. Utvrđuje da se slavenski jezici dijele na tri velike skupine: istočnu, zapadnu i južnu. Južnoslavenski su jezici, po njegovu mišljenju, bugarski, srpski, hrvatski, slovenski i bosanski, za koji naravno rabi oblik *bosnyák* (MnyN IV: 645).

Rječnik navodi sljedeći podatak iz 1901. koji se pojavljuje u ogromnom izdanju *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből „Austro-Ugarska u pismu i slici“*, koje opisuje geografiju, kulturu, umjetnost, književnost, entografiju, povijest čitave Austro-Ugarske, odnosno svih njezinih zemalja. Poseban svezak namijenjen je i Bosni i Hercegovini te sadrži kratko poglavlje i o jeziku¹. Autor je tog dijela Davorin Nemanić, nekadašnji ravnatelj Prve gimnazije u Sarajevu (Sokol 2014: 127). Antal Hodinka, slavist i povjesničar rusinskoga podrijetla, preveo je Nemanićev tekst na mađarski. U njemu se naziv jezika dosljedno upotrebljava kao *bosnyák* ‘bošnjački/bosanski’, što odgovara službenoj jezičnoj politici Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini (autor skreće pozornost na to da upravo muslimani svoj jezik zovu bošnjačkim/bosanskim, a taj naziv ukorijenjen je i u višestoljetnoj bosanskoj pismenosti). Čitatelji tako mogu steći uvid u suvremeno jezično stanje u Bosni i Hercegovini, odnosno doznati da se ondje govori štokavsko narječje. U pogledu refleksa jata govori su različiti, no prevladavaju ikavski i jekavski govori. Nakon

---

1 <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/OMMonarchia-az-osztrak-magyar-monarchia-irasban-es-kepben-1/bosznia-es-hercegovina-80E9/bosznia-es-hercegovina-nepe-83EB/a-nyelv-nemanic-davorintol-forditotta-hodinka-antal-854B/> (citirano 8. 9. 2022.)

uvoda slijedi kratak pregled jezične povijesti, ali to naravno nije povijesni pregled razvoja sustava, nego vanjska jezična povijest. Davorin Nemanić pak piše o prvim jezičnim spomenicima koji su nastali na tlu Bosne i Hercegovine, o bogumilima, od bosanskim krstjanima i književnom stvaralaštvu bosanskih franjevaca, kao što je Matija Divković. Na kraju toga kratkog teksta donosi se nekoliko napomena o bosanskome jeziku koje se odnose na poneke suvremene jezične pojave. Najzanimljivijom se može držati ta da se vokativ u bosanskome jeziku gubi.

Kratak osvrt o bosanskom jeziku Davorina Nemanića iz 1901. na razini je tadašnje lingvistike. Vrijednost toga osvrta krije se u činjenici da je to prvi opsežniji tekst o bosanskome jeziku, a pisan na mađarskome. Nemanićev tekst vjerno odražava stav austro-ugarske jezične politike, tj. sud o samostalnom bosanskom jeziku kao službenome u Bosni i Hercegovini. No Austro-Ugarska se jezična politika oslonila na tradiciju koja se formirala u drugoj polovici 19. stoljeća. Admir Muratović predstavlja jezičnu politiku 19. stoljeća (Muratović 2020), a službenom se nominacijom bosanskoga jezika bavi rad Edine Solak (2013).

4. Bosanski jezik u Mađarskoj do devedesetih godina 20. stoljeća

Nakon Prvoga svjetskog rata na južnoslavenskom prostoru uslijedile su značajne promjene čiji se utjecaj nije zapažao samo na političkoj nego i na jezičnoj razini. Na ruševinama Austro-Ugarske osnovana je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je pritom obuhvatila i Bosnu i Hercegovinu. Službeni je jezik nove države postao srpsko-hrvatsko-slovenački, a poslije srpskohrvatski ili srpsko-hrvatski, srpski ili hrvatski. Ta je jezična politika obilježavala i Kraljevinu Jugoslaviju (od 1929.). Drugi svjetski rat donio je niz političkih i društvenih promjena koje su umnogome utjecale i na razvoj jezika na našim prostorima. Rečeno je, daka-ko, traga ostavilo i na razmišljanje o jeziku, što nedvosmisleno potvrđuju objavljeni znanstveni te znanstvenopopularni radovi i djela.

Poslije Drugog svjetskog rata i u Mađarskoj je bilo govora o srpskohrvatskom jeziku te o jednom narodu, tj. Jugoslavenima, a takvo je stanje dodatno otežao sukob Staljina i Tita. Prema

mađarskoj propagandi Jugoslavija je bila „neprijateljska“ zemlja koja je bila u rukama imperijalista. Upravo su zato veze između tadašnje Mađarske i Jugoslavije bile loše, a što je samim tim negativno utjecalo i na njihove kulturne veze. S vremenom je međutim došlo i do nekih pozitivnih promjena. U tom je smislu osobitoga isticanja vrijedno razdoblje nakon revolucije u Budimpešti 1956. godine. Osim toga povećao se broj objavljenih prijevoda djela jugoslavenskih književnika, a objelodanjena je i prva povijest jugoslavenske književnosti (Csuka 1963). U spomenutoj je knjizi ukratko prikazana južnoslavenska jezična porodica te srpskohrvatski dijalekti. Po autorovu tumačenju stanovnici Bosne i Hercegovine jesu Srbi i Hrvati čiji jezik svjedoči jači utjecaj turskog jezika (Csuka 1963: 12). Okosnica cijele knjige upravo je jugoslavenska misao, a naglasak je ipak na prikazu srpske kulture i književnosti. O Bosni i Hercegovini pak progovara svega jedno kratko poglavlje o bosanskim franjevcima i Matiji Divkoviću (Csuka 1963: 79).

Slično poimanje uočava se i u udžbeniku srpskohrvatskog jezika za Mađare (Tomić-Kapitánffy 1980). Na početku udžbenika nalazi se poglavlje *Opće informacije o srpskohrvatskom jeziku*, gdje se iznosi da „Kao materinski ga jezik [tj. srpskohrvatski, E.D.] govori većina stanovništva u četirima savezним republikama Jugoslavije: u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Crnoj Gori“² (Tomić-Kapitánffy, 1980: 7).

Navedena dva primjera nedvomisleno potvrđuju da do devedesetih godina prošloga stoljeća o bosanskom jeziku u mađarskom kontekstu uopće nije bilo riječi. Zanimljivo je, naime, da nije uočljivo nijedno upućivanje na zbivanja povezana sa standardizacijom bosanskoga jezika koja su započela u Bosni i Hercegovini tijekom sedamdesetih godina prošloga stoljeća.

5. O bosanskom jeziku poslije raspada Jugoslavije

Raspad Jugoslavije donio je niz društvenih i političkih no i jezičnih promjena. Doba srpskohrvatskog jezika završilo je s raspadom bivše zajedničke južnoslavenske države. Nastalo je novo

2 Anyanyelveként beszéli a lakosság többsége a Jugoszláviát alkotó szövetségi köztársaságok közül négyben: Szerbiában, Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában és Crna Gorában [...]“ (Tomić-Kapitánffy 1980: 7).

okružje u kojemu se s jedne strane govorilo o samostalnom hrvatskom i srpskom jeziku, s druge strane kudikamo rjeđe o bosanskom, ako je o njemu uopće i bilo spomena.

Mađarska je javnost pratila događaje u susjeda i brzo je prihvatila i promjene nekadašnjeg zajedničkog standardnog jezika. Hrvati i Srbi, koji u Mađarskoj čine autohtonu nacionalnu manjinu, smjesta su, umjesto prijašnjih južnoslavenskih, osnovali vlastita društva. U manjinskim školama nastavni je jezik postao ili hrvatski ili srpski, a umjesto srpskohrvatskoga. Akademski svijet također je slijedio promjene, stoga su se na filozofskim i pedagoškim fakultetima pojavili novi studiji hrvatskog jezika i književnosti te srpskog jezika i književnosti. To je bitan korak, i to ponajprije zato što još uvijek postoje zemlje gdje ne postoje zasebni studiji³ tih jezika i književnosti. U Mađarskoj pak nema studija bosanskoga jezika i književnosti.

István Nyomárkay (1937. – 2020.) imao je ključnu ulogu u pojavljivanju bosanskoga jezika u znanstvenome diskursu u Mađarskoj. Ugledni i istaknuti slavist, akademik (HAZU, Mađarska akademija znanosti), redoviti profesor i predstojnik Katedre za slavistiku na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Loránda Eötvösa u Budimpešti, bio je jedini koji je pisao o bosanskom jeziku nakon raspada Jugoslavije.

Nyomárkay je 2001. godine u časopisu Mađarskog lingvističkog društva *Magyar Nyelv* objavio rad o jezičnoj stvarnosti u zemljama bivše Jugoslavije. Rad je kasnije objavljen i u njegovoj knjizi *Nyelveink múltja és jelene* „Prošlost i sadašnjost naših jezika“ (Nyomárkay 2004: 22–39). U uvodu rada navodi: „*Danas, dobrih deset godina nakon raspada Jugoslavije i gotovo sedam godina poslije krvavoga rata govorimo već o trima standardnim jezicima: o hrvatskom, srpskom, bosanskom, štoviše i o četortom, o crnogorskom.*“⁴ (Nyomárkay 2004: 22). Deseto je poglavlje njegova rada posvećeno upravo bosanskom jeziku. Uz mađarski leksem *bosnyák* piše (*bosanski*

3 Primjerice u Austriji i Njemačkoj izvodi se studij BKS (bosnisch-kroatisch-serbisch = bosanski-hrvatski-srpski), što odražava da se štokavski dijasistem još uvijek smatra jednim jezikom premda se u znanstvenim okvirima već desetljećima govori o samostalnim standardnim jezicima temeljenima na štokavskom dijasistemu.

4 „Ma már, jó tíz esztendővel Jugoszlávia felbomlása és közel hét évvel a véres belháború után három irodalmi nyelvről beszélünk: a horvátról, a szerbről és a bosnyákról, sőt talán már egy negyedikről, a Crna Gora-iról is.“ (Nyomárkay 2004: 22)

jezik). Jedini je to primjer u mađarskoj stručnoj literaturi kada se navodi bosanski naziv jezika uz mađarsku istoznačnicu *bosnyák*. Već prvom rečenicom autor potvrđuje da je bosanski bio službeni jezik u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro-Ugarske (Nyomárkay 2004: 37). Upućuje na višestoljetnu tradiciju upotrebe bosanskog jezika te navodi prvu gramatiku iz 1880. godine⁵ (Nyomárkay 2004: 38), a najznakovitijim obilježjima bosanskog jezika smatra sljedeća:

- a) približavanje hrvatskom leksiku, npr. *povijest* umjesto *istorije*, *slušatelj* umjesto *slušaoca*
- b) unatoč približavanju u nekim se riječima ipak očituje bosanska tradicija, npr. *hirurg*, *hemija*, *okean*
- c) standardizacija nekih dijalektalnih obilježja, npr. pisanje etimološkog i sekundarnog *h*: *hrđa*, *hudovica*, *lahak*
- d) turcizmi, npr. *fildžan*, *mejdan*, *šehid*

(Nyomárkay 2004: 38).

Na kraju poglavlja o bosanskom jeziku izlučen je zaključak da je bosanski jezik muslimana u Bosni koji još nema čvrst standard (Nyomárkay 2004: 38).

Nadalje, nekoliko godina kasnije Nyomárkay je objavio knjigu *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet „Kratka povijest hrvatskoga i srpskog jezika“* (Nyomárkay 2007). To je jedino djelo na mađarskom jeziku koje prikazuje povijesni razvoj dvaju spomenutih jezika. U uvodnome poglavlju knjige Nyomárkay (2007: 9–24) piše o jezičnoj politici i sociolingvističkom stanju novoštokavskog dijastema. U vezi s bosanskim jezikom donosi se podatak da je međunarodno prihvaćen s donošenjem Dejtonskoga sporazuma 1995. godine (Nyomárkay 2007: 19).

Svakako treba istaknuti da je Nyomárkay bio jedini mađarski slavist koji se bavio bosnistikom i složenim pitanjem standardnih jezika novoštokavskog dijastema. Mađarsku je znanstvenu javnost obavještavao o suvremenim događajima, ali njegove riječi na koncu nisu imale znatnijega odjeka.

6. Bosanski jezik u suvremenoj mađarskoj javnosti

Iz rečenoga je očito da su podatci o bosanskome jeziku u mađarskome znanstvenom diskursu veoma rijetki. Slično je i u neznan-

⁵ Pogrešna je godina objelodanjenja zato što prva gramatika potječe iz 1890. godine.

stvenoj javnosti. Pritom se može navesti da na mađarskoj inačici Wikipedije postoji zasebna natuknica⁶ *bosnyák nyelv* „bosanski jezik“. Dakako, podatci s Wikipedije ne mogu se uvijek smatrati točnima i korektnima, ali u ovome slučaju teže pogreške nisu razvidne.

Dana 9. prosinca 2009. objavljen je kratak članak o bosanskom jeziku⁷ pod naslovom *Mit tudunk a bosnyákról?* „Što znamo o bosanskom jeziku?“ na stranici nyest.hu. Riječ je o mrežnoj stranici posvećenoj razlaganju različitih jezikoslovnih i jezičnih pitanja, a iznesenih na znanstvenopopularan i razumljiv način. U tom se članku ponavljaju podatci koje nalazimo na Wikipediji, ali se istodobno naglašava obilježje da se Hrvati, Srbi i Bosanci razumiju bez poteškoća. Pojavljuju se i turcizmi, koje autorica članka, Katalin Tóth-Bogár, smatra glavnim identifikacijskim obilježjima bosanskoga jezika.

7. Zaključak

Mađarska riječ *bosnyák* „bošnjački, bosanski; Bošnjak, Bošnjakinja, Bosanac, Bosanka“ u mađarskome jeziku ima dugu, višestoljetnu tradiciju. Izraz *bosnyák nyelv* „bosanski jezik“ u mađarskome se jeziku prvi put pojavljuje u 19. stoljeću. Ta sintagma nastala je u vrijeme kada je Austro-Ugarska došla u doticaj s Bosnom. Nakon nastanka Kraljevine SHS i za Jugoslavije i mađarska je javnost pratila jezičnopolitičke promjene, odnosno bilo je govora o srpskohrvatskome jeziku i njegovim dijalektima. Pritom jezična stvarnost Jugoslavije zapravo nije bila predmet nijednog rada. Hrvatsko proljeće te standardizacijski procesi bosanskog jezika u mađarskoj javnosti i znanosti nisu imali nikakva odjeka. Dvedesete su godine 20. stoljeća pak bile uzrokom niza političkih, društvenih, pa i jezičnih promjena. U pogledu jezičnih pitanja najvažnijima je naravno pripadalo i ono o raspadu zajedničkoga srpskohrvatskog jezika na samostalne standardne jezike, tj. na bosanski, hrvatski i srpski, a poslije čak i na crnogorski jezik. Početkom novog tisućljeća István Nyomárkay bavio se pitanjem

6 https://hu.wikipedia.org/wiki/Bosny%C3%A1k_nyelv (citirano 8. 9. 2022.)

7 <https://m.nyest.hu/hirek/haboruk-nyelve-mit-tudunk-a-bosnyakrol> (citirano 8. 9. 2022.)

jezika novoštokavskog dijasistema. Ipak, podatci o bosanskome jeziku u mađarskim izvorima i dalje su gotovo nedostupni, iz čega pak slijedi da se u Mađarskoj ne može govoriti o postojanju bosnistike. Stoga je najvažniji zadatak upravo jačanje svijesti o bosanskome jeziku. Dobrodošlo bi bilo kada bi se bosanski jezik učinio sastavnicom slavističkih studijskih programa, barem u sklopu uvoda u slavistiku. Tomu bi, dakako, u znakovitoj mjeri doprinijela i suradnja s bosanskim znanstvenim ali i visokoobrazovnim ustanovama. Spoznaje pak o bosanskome jeziku proširile bi se (i) objavljivanjem bosnističkih publikacija na mađarskome jeziku. Dakle, mnogo je toga što se može učiniti kako bi se bosnisti u Mađarskoj prostor ustupio i u znanstvenom i u neznantvenom vidu. Naime samo se tako ona može učvrstiti kao samostalna jezična disciplina.

**

U ovom poglavlju bilo je govora o različitim aspektima jezične politike. Definiran je sâm pojam, a rastumačeno je i planiranje jezika, teorija standardnog jezika, norma i kodifikacija. Usredotočili smo se pritom na srednjojužnoslavenske jezike, čiju je povijest u znatnoj mjeri odredio Bečki dogovor 1850. godine. Nakon toga započelo je razdoblje izgradnje zajedničkog jezika, koje je potrajalo gotovo 150 godina, tj. sve do početka devedesetih godina 20. stoljeća. Prikazan je i povijesni razvoj srednjojužnoslavenskih jezika prije Bečkog dogovora i poslije političkih promjena devedesetih godina prošlog stoljeća. Upravo su te političke promjene rezultirale i mnogobrojnim jezičnim promjenama: jezik je postao sredstvo političkog diskursa, glavno obilježje nacionalnog identiteta, sredstvo manipulacije i predmet nacionalnih mitova, a u čemu su zamjetne razlike među svim uspoređenim zemljama. U Hrvatskoj i Srbiji standardizacija je nakon raspada srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika bila ponešto brža jer su postojali normativni priručnici u kojima je mogla pronaći oslonac. Znatno je pak teže bilo u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, gdje su bili prisutni tek pokušaji za standardizaciju, a koja je okončana tek nakon političkih promjena. Razlog tomu jest da tadašnji uvjeti nisu bili prikladni za standardizaciju, odno-

sno standardizacijske pokušaje; nisu bili objavljeni normativni priručnici bosanskoga i/ili crnogorskog jezika, a nije bio uređen ni sâm status službenog jezika u tim dvjema zemljama. Naravno, u svim su četirima zemljama razvidni poneki slični događaji i problemi. Pregled povijesnog razvoja i suvremenog stanja uputio je i na zajednička obilježja i razlike, također vrijedne predmete budućih istraživanja.

U drugom smo se tekstu usmjerili na standardizaciju crnogorskog jezika nakon osamostaljenja Crne Gore, a iscrpno opisavši put standardizacije; od reguliranja statusa crnogorskog jezika kao službenoga u Crnoj Gori do formiranja Savjeta za standardizaciju. Predstavljani su glavni normativni priručnici (pravopis, gramatika, rječnik), objelodanjeni u prošlom desetljeću u Crnoj Gori. Težište je ponajprije bilo na opisu glavnih razlikovnih obilježja crnogorskog jezika, po kojima se najviše razlikuje od drugih novoštokavskih standarda. Na kraju se navodi nekoliko ključnih aktualnih zadataka crnogorske jezične politike.

Treći tekst progovara o bosanskom jeziku i bosnistiци u Mađarskoj. Prikazuje se etimologija i semantičko polje riječi *bosnyák*, pri čemu se ističe kako je u mađarskome jeziku ta riječ neutralna, nema nikakvu negativnu konotaciju, a za razliku od nekih drugih jezika u kojima ima negativan prizvuk, odnosno pejorativnu obojenost. Istaknuto je da se leksem *bosnyák nyelv* pojavljuje od 19. stoljeća, kada je Austro-Ugarska anektirala Bosnu i Hercegovinu, a potom je bilo govora o srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku. Bosanski je jezik na mađarskom jeziku prvi put prikazan u kratkom preglednom radu Istvána Nyomárkayja. Kako su podatci o bosanskom jeziku u mađarskim izvorima gotovo nedostupni, u Mađarskoj se ne može govoriti o postojanju bosnistike.

Jezična je politika postala čest predmet sociolingvističkih istraživanja u prošlim desetljećima. I to poglavito stoga što su velike političke i društvene promjene uzrokovale i velike jezične promjene; jezik je postao političko sredstvo, glavno razlikovno obilježje na području bivše Jugoslavije. Za razumijevanje suvremene jezične politike treba upoznati jezičnopovijesnu pozadinu, razvoj društva te političku povijest jer je samo tako moguće ra-

zumjeti određene događaje. Svakako je pak nužno naglasiti kako svaka nacija ima pravo na vlastiti jezik. Upravo je pitanje jezika čest uzrok podijeljenosti unutar struke, pa i u javnosti, te se pojavljuju različiti stavovi. Neutralan je stav pak teško zauzeti, a što čak i prikaz jezičnoga stanja čini kudikamo težim. U sklopu rečenoga nastojali smo se osvrnuti tek na ključna pitanja povezana s ovom temom.

ÖSSZEFOGLALÁS

A *Nyelvtörténettől a nyelvpolitikáig (Od povijesti jezika do jezične politike)* című kötet az elmúlt, mintegy bő tíz év kroatisztikai vonatkozású kutatásaim lezárásának is tekinthető. Elsődleges célom az volt, hogy a jelzett időszakban végzett kutatásaim eredményeképp horvátul és magyarul megjelent különféle témákat egy önálló kötetbe fűzzem. Ugyanakkor nem egyszerűen a korábban megjelent írások összefűzéséről van szó, hanem igyekeztem azokat bővíteni, egységesíteni és az időközben megjelent újabb szakirodalom segítségével aktuálisabbá is tenni.

Maga a kötet három nagy fejezetre tagolódik. Az első, a *Nyelvtörténet (Povijest jezika)* összesen hat, a horvát nyelv történetének egy meghatározott korszakával foglalkozó írást tartalmaz. Közös pont mindegyikben, hogy amennyiben ez lehetséges, úgy magyar szempontból közelítem meg az adott témát, azaz igyekszem rámutatni annak esetleges magyar vonatkozására. Tehát ez a szándék kapcsolja össze a témákat, amelyek a középkortól egészen a 19. századig dolgozzák fel a horvát nyelvtörténet egy-egy érdekes, ám eddig talán kevesebb figyelmet kapó fejezetét.

A fejezet első része a középkori vallásos szövegek helyesírási-hagyományát mutatja be. A horvát középkor legfontosabb jellemzője a háromnyelvűség (latin – egyházi szláv – horvát [ča-horvát népryelv]), valamint a három írásrendszer használata (glagolita – cirill betűs – latin betűs), amely döntően befolyásolta a horvát nyelv fejlődését. A hangsúly a latin betűs hagyományon van, így részletesen szó esik annak kezdeteiről, valamint kettős hagyományáról. A horvát latin betűs írásbeliséget évszázadokon át a kettős hagyomány, azaz déli és északi típusú latin betűs helyesírás jellemezte. Ez a rész alapos áttekintést nyújt a két hagyományban használatban lévő grafémákról és azok eredetéről is. Tekintettel arra, hogy a horvát latin betűs írásbeliség kezdetei a déli hagyományhoz köthetők, így három igen jelentős középkori horvát nyelvemlék (*Red i zakon*, *Šibenska molitva*, *Cantilena pro Sabatho*) graféma-használatát szemléltetjük. Megerősített nyert, hogy az első latin betűs horvát nyelvemlék (*Red i zakon*)

a korabeli itáliai helyesírási-hagyomány alapos ismeretéről árulkodik, amelyet mindennek előtt az itáliai/olasz eredetű grafémák használata tükröz. Ugyanakkor a *Šibeniki ima* és a *Cantilena pro Sabbatho* helyesírási szempontból összetettebbnek és grafémáit tekintve kevésbé következetesnek tűnnek, valamint hiányoznak belőlük az olasz grafémák is.

A nyelvtörténeti fejezet második és harmadik része a kitűnő kaj-horvát író, Antun Vrame világkrónikájával foglalkozik, bemutatva ennek a jelentős 16. századi kaj-horvát nyelvű mű keletkezésének történetét. A második rész a múlt idők használatát elemzi, amely különösen érdekes lehet Vramec művének krónika-jellege miatt. A négyféle múlt idő közül leggyakrabban az egyszerű múltat (perfekt) és az aorisztoszt (aorist) használja Vramec a szövegben, bár számos példa akad a régmúlt időre is (pluskvamperfekt). Ugyanakkor igen kevés példa van az imperfectumra (imperfekt). A mai kaj-horvát dialektusokból teljesen hiányzik az aorisztosz és az imperfectum, sőt a régmúlt idő is igen ritkán fordul elő. Ezzel szemben a kaj-horvát irodalmi nyelvben megvolt mind a négy múlt idő, amely feltételezhetően valamilyen hatásra utalhat. Megkockáztathatjuk, hogy a kevert ča-horvát – kaj-horvát hagyomány hatott az aorisztosz és imperfectum kaj dialektusterület felé való terjedésére. Ennek a vegyes hagyománynak a nyomait a glagolita kódexek (*Vinodolski, Petrisov, Kolunićev, Žgombićev* és *Grškovićevo zbornik*) őrzik, amelyek egyféle híd szerepét is betölthették a kaj-horvát felé, így segítve az aorisztosz és imperfectum terjedését.

A folytatásban Vramec krónikájának magyar helynevei kerülnek bemutatásra, különös tekintettel a magyar királyok évszázados koronázóvárosára, Székesfehérvárra. Vramec művében számos magyar történelmi eseményt örökít meg, amely teljes joggal érthető, hiszen a horvátok és magyarok történelme Könyves Kálmán király horvát királlyá koronázásától kezdődően több mint 800 évig szoros kapcsolatban alakult, amelynek kereteit a magyar-horvát perszonálunió szolgáltatta. Éppen ezért nem meglepő, hogy számos magyar helynév is felbukkan a krónika lapjain, maga Székesfehérvár, vagyis annak kaj-horvát tükörfordítása *Stolni Belgrad* többször is előkerül. Emellett további 27 magyar földrajzi név etimológiai magyarozatát tartalmazza ez

a rész. A vizsgált földrajzi nevek legnagyobb része helynév. Az etimológiai adatok mellett a vizsgált földrajzi nevek fonológiai adaptációját is megvizsgáltuk. Elmondható, hogy Vramec a legtöbb esetben szó szerint átvette a magyar földrajzi neveket, de három esetben tükörfordítással élt. Az elemzett névanyagban néhány jellemző kaj-horvát vonás is feltűnik (az összsláv *ě helyén a kaj-horvátban /e/ áll, j-protézis).

A nyelvtörténeti témák sorában a negyedik a nyugat-magyarországi reformációt mutatja be a 16. században. A hangsúly a magyar-horvát kontextuson van. A 16. század folyamán nagy számban jelentek meg a török elől menekülő horvát telepesek a korábbi nagy járványok miatt szinte teljesen elnéptelenedő nyugat-magyarországi területeken. Az újonnan érkezők a kor szokásainak megfelelően felvették földesuraik vallását, akik Luther új tanait követték. Bár a reformáció a horvát nyelv történetében nem volt olyan jelentős korszak, mint például a szomszédos szlovénoknál, ahol az irodalmi nyelv kezdetei a reformációhoz köthetők, mégis fontos fejezet a horvát nyelv történetében. A horvát reformáció fontos alakja Stipan Konzul évekig működött a nyugat-magyarországi (gradišcei/burgenlandi) horvátok között. Ugyanakkor a nyugat-magyarországi horvátok szempontjából sokkal jelentősebb az egykori sopronkeresztúri evangélikus lelkész Grgur Mekinić munkássága, aki két protestáns énekeskönyv kiadásával járult hozzá a Nyugat-Magyarországon kibontakozó regionális horvát irodalmi hagyományhoz. Mekinić énekeskönyvei az egyedüli nyomtatásban ránk maradt 17. századi nyugat-magyarországi horvát kiadványok. Mekinićet méltán nevezhetjük a nyugat-magyarországi (gradišcei/burgenlandi) regionális horvát irodalmi nyelv atyjának. Énekeskönyvei német és magyar nyelvről fordított énekeket tartalmaznak. Nyelvi szempontból Mekinić szövegei ča-horvát alapúnak tekinthetők, amely nyelvjárást a legtöbb nyugat-magyarországi horvát beszélte, ugyanakkor számos kaj-horvát nyelvi jellegzetesség is felfedezhető bennük. Habár a protestantizmus csak rövid időszak volt a nyugat-magyarországi regionális horvát irodalom és irodalmi nyelv történetében, hatása és szerepe megkérdőjelezhetetlen a 18. század során kialakult irodalom és irodalmi nyelv norma vonatkozásában.

Az ötödik téma szintén a gradišcei/burgenlandi horvátokhoz kötődik, hiszen a ma Szlovákiában található Oroszvárról (horvátul Rosvar, szlovákul Rusovce) származó kéziratos prédikációk nyelvi elemzését tartalmazza. A nevezett kéziratos prédikációkat a pannonthalmi bencés apátság kézirattára őrzi. 2005-ben Nyomárkay István és Vig István válogatásában és szerkesztésében jelent meg egy válogatás a kéziratokból, lehetővé téve így a szélesebb szakmai közösség számára, hogy a szövegekbe némi bepillantást nyerjenek. Mindennek ellenére a nevezett kiadás kissé elszigetelt maradt, ami jelentős motivációt nyújtott a jelen elemzés megszületésére, ezáltal is ráirányítva a figyelmet erre a gazdag nyelvemléksoporra. A szövegek nyelvi elemzése fonológiai, morfológiai és lexikális sajátosságokra terjed ki, amely megerősíti, hogy azok tipikus gradišcei/burgenlandi horvát sajátosságokat tükröznek. Az Oroszvárról származó kéziratos prédikációk kiemelt fontossággal bírnak a gradišcei/burgenlandi horvát irodalmi nyelv történeti fejlődésében. A szövegek a 19. század elején keletkeztek, amikor ez a regionális irodalmi nyelv fejlődése csúcspontján volt. Maga a prédikáció, mint műfaj, pedig fontos része a gradišcei/burgenlandi horvát irodalomnak, hiszen azt mutatja, hogy ez a nyelv gazdag stilisztikai eszköztárral bírt. Továbbá azt is bizonyítja, hogy a nyelv megfelelt a magas színvonalú retorikai stílus követelményeinek. A szövegek kiváló kiindulópontjai, forrásai lehetnek további mondattani, szövegteni és pragmatikai vizsgálatoknak is.

A nyelvtörténeti fejezet utolsó témája a bunyevácokkal, jobban mondva Észak-Bácskából származó, bunyevác nyelvjárásban írott urbáriumok elemzésével foglalkozik. A bevezetésben szó esik az urbáriumok keletkezési idejének és körülményeinek részletesebb bemutatásáról, azaz Mária Teréziáról és az úrbéri rendezésről. Ezt követi a bunyevácok eredetének, nevének, nyelvjárásának és Észak-Bácskába való költözésük körülményeinek rövid ismertetése. Az urbáriumok nyelvi elemzése a hangtanra, alaktanra, illetve a szókincsre terjed ki. Az elemzés során összevető módszert alkalmaztunk, azaz a történeti adatokat a szinkrón dialaktológiai kutatások eredményeivel vetettük össze. Az összehasonlítás során bebizonyosodott, hogy a diakrón adatok sokszor eltérnek a szinkrón dialektológiai kutatá-

sok eredményeitől. Külön érdekesség, hogy az urbáriumokban nincsen nyoma az úgynevezett újšto alaktani innovációknak, holott azok elterjedtségét a szinkrón kutatások egyértelműen alátámasztják. A szókincs területén megjelennek magyar és török jövevényszavak, továbbá magyar tükörszavak is. Érdekes, hogy teljesen hiányoznak a szövegekből a német eredetű szavak, amely azért is furcsa, mivel Észak-Bácskában jelentős számú német anyanyelvű lakosság is meglepedett, nem ritkán éppen a bunyevácok által is lakott településeken.

A nyelvtörténeti fejezet fő célja a horvát-magyar viszonylatban az érintkezési pontokra való rámutatás, amelyek konkrét eredménye a magyar jövevényszavak vagy tükörfordítások megjelenése. Ez a gondolatmenet köt át a könyv második nagy fejezetre, a *Nyelvi kapcsolatok (Jezici u kontaktu)* címűre, amely három témát dolgoz fel a magyar-horvát nyelvi kapcsolatok köréből.

A nyelvi kapcsolatokról szóló fejezet első részében a magyar eredetű *varoš/varaš* szó kerül alaposabb történeti-szemantikai bemutatásra.

A nyelvek közötti kapcsolatok leggyakrabban jövevényszavak formájában valósulnak meg. A magyar-déli szláv nyelvi kapcsolatok konkrét eredményei a bosnyák, horvát, montenegrói és szerb nyelvben élő magyar jövevényszavak. A legintenzívebb kapcsolatok a magyarok és horvátok között voltak, éppen ezért a legtöbb magyar eredetű szót is a horvát nyelvben találjuk. A többi déli szláv nyelvben kevesebb magyar eredetű szó él, ugyanakkor vannak olyanok, amelyek mind a négy középső déli szláv nyelvben megtalálhatók. Ilyen a *varoš* főnév is. A magyar eredetű főnév a középkortól kezdve jól adatolt és elterjedt a középső déli szláv (bosnyák, horvát, montenegrói, szerb) nyelvterületen. A *varoš/varaš* főnév etimológiája mellett, a főnév szinkrón nyelvi státuszáról és a középső déli szláv nyelvekben való elterjedtségéről olvashatunk. A *varoš/varaš* főnév nem csupán köznévként él a középső déli szláv nyelvterületen, hanem tulajdonnévként is, hiszen egyes déli szláv helynevekben is előfordul. A középső déli szláv nyelvekre vonatkozó névtani adatok a szlovén nyelvre vonatkozó információkkal lettek kiegészítve, így elmondható, hogy szélesebb déli szláv nyelvi kontextusba került a *varoš/varaš* helynév. A *varoš* főnév a több évszázados ma-

gyar nyelvi hatás egyik legjellegzetesebb jövevénytiszta, amely rámutat arra, a sokszor szövevényes kultúrtörténeti kontextusra is, amelynek keretén belül térségünkben rokon és nem rokon nyelvek évszázadokon át fejlődtek.

A fejezet második része a régi kaj-horvát szövegekben előforduló magyar tükörszavakkal foglalkozik. Rövid terminológiai bevezetőt követően a tükörszavak kutatásáról, főként a horvát nyelvben lévő magyar tükörszavak kutatásáról olvashatunk. A gazdag terminológia ellenére a tükörszavak egy újfajta felosztási lehetőségének javaslata fogalmazódik meg, amely a szóképzési jellegzetességeken alapul. E szerint a felosztás szerint minden egyes tükörszó besorolható egy-egy kategóriába, amely talán univerzálisabbnak is bizonyulhat a korábbiakhoz képest, amelyek bár aprólékosabbak, ám nehezen alkalmazhatónak is bizonyultak, hiszen többnyire a német nyelv jellegzetességeihez igazodtak. A régi kaj-horvát szövegekben előforduló magyar jövevénytiszta leginkább a keresztény és a jogi terminológiába tartoznak. E helyen a keresztény terminológiában előforduló magyar tükörszavak kerülnek bemutatásra, mégpedig az újonnan javasolt szempontokon nyugvó felosztás szerint, konkrét forrásszövegekkel alátámasztva a felsorolt példákat. A magyar tükörszavak változatosak, ugyanakkor a legtöbb a szintagma-típusú tükörszavak körébe tartozik, amelyek legalább két lexémából állnak. A legkevesebb az egy lexémából álló tükörszavak száma, valamivel több viszont az igei tükörszavak száma. Éppen ez utóbbiak jelenléte utal a nyelvek közötti kapcsolatok magas fokára, a kaj-horvát írók jó magyar nyelvtudására és kreativitásukra is, amely a szóképzés területén így módon nyilvánult meg. Hasonló jelenség figyelhető meg a burgenlandi/gradišcei horvát és a muravidéki szlovén esetében is, azaz, hogy ezekben a regionális irodalmi nyelvekben is bevett volt a magyar mintára alkotott tükörszóképzés, amelyet természetesen az intenzív nyelvi kapcsolatok tettek lehetővé. Bebizonyosodott tehát, hogy a magyar jövevénytiszta mellett jelentős számú magyar mintára keletkezett tükörszóval is számolni kell a magyar-horvát nyelvi kapcsolatokra vonatkozóan. Legtöbb természetesen a kaj-horvát irodalmi nyelvben jelenik meg, hiszen ezzel a nyelvváltozattal volt a magyaroknak a legközvetlenebb kapcsolata.

A fejezet harmadik, egyben utolsó része a horvátul tanuló magyar anyanyelvű hallgatóknál megfigyelhető interferencia jelenségekkel foglalkozik. A nyelvi interferenciák nyelvtanulás során elsősorban az anyanyelv és idegen nyelv közötti jelentős tipológiai különbségek miatt jelennek meg. A nyelvtanuló az idegen nyelv tanulása során saját anyanyelvi kompetenciáira támaszkodva igyekszik elsajátítani az idegen nyelvi kompetenciákat. Ez a magyar anyanyelv és a horvát idegen nyelv közötti tipológiai különbségek miatt interferenciákhoz vezet. Interferencia alatt a domináns nyelv – jelen esetben anyanyelv – hatására a másik – ebben az esetben idegen nyelvben – megjelenő nyelvi jelenségeket értjük. Interferenciák valamennyi nyelvi szinten megjelenhetnek, ám leggyakoribbak a nyelvtanban előfordulók, ugyanakkor a jelen vizsgálat is megerősítette, hogy szemantikai és helyesírási interferenciákkal is számolnunk kell. A szemantikai és helyesírási interferenciák megjelenésének hátterében viszont nem a két nyelv közötti tipológiai különbségek állnak, hanem azok a nyelvhasználatban megfigyelhető különbségek alapulnak. Minden vizsgált nyelvi interferenciát konkrét, gyakorlati példák illusztrálnak, továbbá a vonatkozó szociolingvisztikai szakirodalom megfelelő részei erősítenek meg. Interferenciák nem minden nyelvtanulónál fordulnak elős, sőt nem is azonos intenzitással, ráadásul elsősorban a nyelvtanulás kezdeti szakaszában jellemző. Ez persze nem zárja ki, hogy magasabb nyelvi kompetenciával rendelkező nyelvtanuló esetében egyáltalán nem fordul elő, ám inkább alkalomszerűnek tekinthetők. Minden ilyen esetben a nyelvtanár feladata a helytelen használat megmagyarázása, valamint a helyes használatra való rámutatás, így segíthetjük a nyelvtanulót a helyes használat és megfelelő idegen nyelvi kompetencia elsajátításában.

A nyelvi kapcsolatokról szóló fejezet mindhárom témája egy-egy speciális problémát dolgoz fel a magyar–horvát nyelvi kapcsolatok köréből. Az első kettő erősen diakrón, nyelvtörténeti-kontaktológiai téma, míg a nyelvi interferenciák már a szinkroniába és a szociolingvisztikába, illetve az alkalmazott nyelvészet körébe tartozó kutatási téma. Ez a szociolingvisztikai vonatkozású rész köt át a könyv harmadik nagy fejezetére, a teljesen szociolingvisztika témák, azaz a nyelvpolitika és standardizáció problémájára.

A könyv harmadik fejezete a *Nyelvpolitika (Jezična politika)* címet viseli, és a nyelvi kapcsolatokról szóló fejezethez hasonlóan szintén három témát dolgoz fel.

A fejezet első részében a nyelvpolitikai alapfogalmak, a nyelvi tervezés, a standard nyelvről szóló elmélet, valamint a norma és kodifikáció kérdései kerülnek bemutatásra. Ezt követően a középső déli szláv nyelvek (bosnyák, horvát, montenegrói, szerb) fejlődésén van a hangsúly, amelyek történetére jelentős hatással volt az 1850-ben aláírt Bécsi Egyezmény. Az egyezmény aláírása után kezdődött meg a közös standard nyelv korszaka, amely majdnem 150 éven keresztül, azaz az 1990-es évek elejéig tartott. A Bécsi Egyezmény előtti és az 1990-es évekbeli nagy politikai változások utáni korszak nyelvtörténeti eseményeiről is szó esik. Valójában az 1990-es évek politikai változásai számos nyelvi változást is eredményeztek: a nyelv a politikai diskurzus eszközüvé, a nemzeti identitás egyik alappilléreivé, manipuláció és különféle nemzeti mítoszok tárgyává vált. Ezek a jelenségek azonban nem voltak jelen igyanolyan intenzitással és ugyanazzal az eszköztárral a volt Jugoszlávia utódállamaiban. Egyrészt Horvátországban és Szerbiában a szerbhorvát/horvátszerb korszakot követően a standardizáció relatíve gyorsabban zajlott, hiszen voltak olyan normatív kézikönyvek, amelyek alapjául szolgálhattak az új standard normának. Másrészt viszont sokkal nehezebb volt a helyzet Bosznia és Hercegovinában, továbbá Montenegróban, ahol korábban csupán standardizációs kísérletek voltak, s a valódi standardizáció épp ezek után a nagy politikai változások után következhetett be, járhatott sikerrel. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy korábban nem voltak adottak a sikeres standardizáció feltételei, nem jelentek meg normatív bosnyák és montenegrói kézikönyvek, továbbá maga a nyelv státusza sem volt alkotmányosan rendezve ebben a két országban. Természetesen mind a négy országban hasonló történések és problémák jelentkeznek. A középső déli szláv nyelvek történeti áttekintése és jelenkori állapotuk felvázolása rámutatott arra, hogy számos közös és eltérő vonás figyelhető meg ezen országok nyelvpolitikájában, nyelvi tervezésében, amely kiváló lehetőséget nyújt a további kutatásokra is.

A fejezet második része a montenegrói nyelv standardizációs folyamatát mutatja be az önálló Montenegró létrejöttét követően. Első lépés a montenegrói nyelv hivatalos nyelvként való alkotmányos rögzítése volt, amely után létrejött egy Standardizációs Tanács, amelynek feladata a montenegrói nyelv standardizációjának megtervezése, megvalósítása volt. A nevezett tanács azonban komoly érdekellentétek miatt megszűnt létezni, ám ez egyúttal nem jelentette azt, hogy maga a standardizációs törekvések is elhaltak volna. Elsőként a normatív helyesírás jelent meg, amelyet az első normatív montenegrói nyelvtan követett. E két alapvető kodifikációs kézikönyv mellett kísérlet történt az egynyelvű szótár megalkotására is, amely projekt kurtán-furcsán félbeszakadt. Szó esik a montenegrói standard legfontosabb jellemzőiről, azokról, amelyek a különbséget jelentik a montenegrói és a többi középső déli szláv standard nyelv között. Végül néhány aktuális montenegrói nyelvpolitikai, nyelvi tervezéssel kapcsolatos teendő és kihívás is megfogalmazódik, amelyek a következő évek, évtized legfontosabb feladatát jelentik a montenegrói nyelvészek számára.

A nyelvpolitikai fejezet harmadik, egyben záró része a bosnyák nyelv és a bosznisztika magyarországi jelenlétét tárgyalja. Bevezetésként a *bosnyák* szó etimológiája, első előfordulásának adatai jelennek meg. A magyar nyelvben a szónak nincsen semmilyen negatív konnotációja, teljesen neutrális kifejezésnek számít és magára a boszniai lakosok összességére vonatkozik. Szó esik továbbá arról is, hogy Baranya vármegyében néhány település boszniai eredetű lakossága magát bosnyáknak nevezi, ugyanakkor érdemes hangsúlyozni, hogy katolikus lakosságról van szó, akik elődei a török balkáni hódításai elől menekültek északabbra és telepedtek le mai leköhelyükön. A magyar nyelvben a *bosnyák nyelv* lexéma elsőként a 19. században fordul elő, amikor az Osztrák-Magyar Monarchia annektálta Bosznia és Hercegovinát. Később azonban, a 20. század jelentős részében, a kor szokásainak megfelelően a szerbhorvát nyelv kifejezés fordul elő az esetlegesen Boszniát és Hercegovinát érintő témákban. A bosnyák nyelv lexéma aztán Nyomárkay István egy áttekintő tanulmányában bukkan fel ismét, amely az első modern nyelvészeti szakirodalmi előfordulásként is értelmezhető. Nyomár-

kay néhány alapinformációt oszt meg az érdeklődő olvasókkal, és gondolatai azzal zárja, hogy a bosnyák nyelv a legifjabb déli szláv standard nyelv. Mindazonáltal tekintettel arra, hogy a magyar nyelvű forrásokban a bosnyák nyelvre vonatkozóan szinte semmilyen adatot sem találunk, így kijelenthető, hogy Magyarországon a bosznisztika, mint tudományos diszciplína, teljesen ismeretlen.

A nyelvpolitika az egyik legnépszerűbb és leggyakoribb szociolingvisztikai témává vált az elmúlt évtizedekben a déli szláv nyelvterületen. Ez elsősorban azért lehet így, hiszen az 1990-es évek elejének nagy politikai és társadalmi változásai jelentős nyelvi változásokkal is jártak. A nyelv politikai és elsődleges nemzeti identifikációs eszközzé vált a volt Jugoszlávia területén. A jelenkor nyelvpolitikai eseményeinek megértéséhez nélkülözhetetlen a nyelvtörténeti háttér ismerete, a társadalmi fejlődés és politikátörténet vizsgálata, mert csak ezen ismeretek birtokában lehet átfogó képet alkotni és megérteni az egyes folyamatokat. Ugyanakkor nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy minden nemzetnek joga van a saját nyelvét úgy és annak nevezni, ahogyan akarja. Gyakran éppen a nyelvkérdés a szakmai körök és a nyilvánosság megosztottságának egyik oka, ugyanis sokszor különféle nézetek, vélemények ütköznek egymással. Nagyon nehéz neutrálisnak maradni ebben az indulatoktól fűtött témában, amely egyébiránt magának a témának a bemutatását is nagyban nehezíti. Éppen ezért e helyen csupán a legfontosabb tények rögzítésére vállalkozhattunk, amelyek ismerete nélkülözhetetlen a további részletes tájékozódás szempontjából.

SUMMARY

The book entitled *From the history of language to language policy (Od povijesti jezika do jezične politike)* can also be considered the conclusion of my research related to Croatian studies over the past ten years. My primary goal was to compile the various topics published in Croatian and Hungarian as a result of my research in the indicated period into an independent book. At the same time, it doesn't simply mean linking previously published writings, but I tried to expand them, unify them and make them more current with the help of the new specialized literature that has appeared in the meantime.

The book is divided into three large chapters. The first, *Language History (Povijest jezika)*, contains a total of six articles dealing with a specific period in the history of the Croatian language. A common point in all of them is that, if possible, I approach the given topic from a Hungarian point of view, i.e. I try to point out its possible Hungarian aspect. So, this intention connects the topics, which deal with one interesting chapter of the history of the Croatian language from the Middle Ages to the 19th century, but perhaps received less attention until now.

The first part of the chapter presents the spelling tradition of medieval religious texts. The most important feature of the Croatian Middle Ages is trilingualism (Latin - Church Slavonic - Croatian [Chakavian Dialect]) and the use of three writing systems (Glagolite - Cyrillic - Latin), which had a decisive influence on the development of the Croatian language. The emphasis is on the Latin letter tradition, so its beginnings and dual tradition are discussed in detail. For centuries, Croatian Latin writing was characterized by a double tradition, i.e. a southern and a northern type of Latin spelling. This section also provides a thorough overview of the graphemes used in the two traditions and their origins. Given that the beginnings of Croatian Latin writing can be linked to the southern tradition, we illustrate the use of graphemes in three very important medieval Croatian language monuments (*Red i zakon, Šibenska molitva, Cantilena pro Sabatho*). It has been confirmed that the first Croatian language record with Latin

letters (*Red i zakon*) reveals a thorough knowledge of the contemporary Italian spelling tradition, which is reflected above all by the use of graphemes of Italian/Italian origin. At the same time, the *Šibenik prayer* and the *Cantilena pro Sabatho* appear to be more complex from the point of view of spelling and less consistent in terms of their graphemes, and they also lack Italian graphemes.

The second and third parts of the linguistic history chapter deal with the world chronicle of the excellent Kajkavian writer Antun Vramec, presenting the history of the creation of this important 16th-century work in Kajkavian. The second part analyzes the use of the past tense, which can be particularly interesting due to the chronicle nature of Vramec's work. Among the four types of past tenses, Vramec uses the simple past (perfect) and the aorist (aorist) most often in the text, although there are also many examples of the past perfect (plusquamperfect). However, there are very few examples of the imperfect. Today's Kajkavian dialects completely lack the aorist and the imperfect, and even the past tense is very rare. On the other hand, the Kajkavian literary language had all four past tenses, which can presumably refer to some kind of influence. We can risk that the mixed Chavakian – Kajkavian tradition influenced the spread of the aorist and imperfect towards the Kajkavian dialect area. Traces of this mixed tradition are preserved in the Glagolitic codices (*Vinodolski, Petrisov, Kolunićev, Žgombićev* and *Grškovićev zbornik*), which may have played the role of a kind of bridge to Kajkavian, thus helping the spread of the aorist and imperfect.

In the sequel, the Hungarian place names of Vramec's chronicle will be presented, with particular attention to the centuries-old coronation city of the Hungarian kings, *Székesfehérvár*. In Vramec's work, he immortalizes many Hungarian historical events, which is completely understandable, since the history of Croats and Hungarians has been closely related for more than 800 years, starting from the coronation of King Kálmán Könyves as Croatian king, the framework of which was provided by the Hungarian-Croatian personal union. That is why it is not surprising that many Hungarian toponyms also appear in the pages of the chronicle, *Székesfehérvár* itself, i.e. its Kajkavian loan translation *Stolni Belgrad*, appears several times. In addition, this section

contains the etymological explanation of another 27 Hungarian geographical names. The largest part of the examined geographic names are toponyms. In addition to the etymological data, we also examined the phonological adaptation of the examined geographical names. It can be said that Vramec took the Hungarian geographical names literally in most cases, but in three cases he used a loan translation. In the analyzed nomenclature, some typical Kajkavian traits also appear (in place of the Proto-Slavic *ě in Kajkavian there is /e/, j- prosthesis).

The fourth in the series of language history topics presents the Reformation in Western Hungary in the 16th century. The emphasis is on the Hungarian-Croatian context. In the course of the 16th century, Croatian settlers fleeing the Turks appeared in large numbers in the areas of Western Hungary, which had been almost completely depopulated due to previous great epidemics. In accordance with the customs of the time, the new arrivals adopted the religion of their landlords, who followed Luther's new teachings. Although the Reformation was not such a significant period in the history of the Croatian language as, for example, in neighboring Slovenia, where the beginnings of the literary language can be linked to the Reformation, it is still an important chapter in the history of the Croatian language. Consul Stipan, an important figure of the Croatian Reformation, worked for many years among the Croats of Western Hungary (Burgenland). At the same time, from the point of view of the Croats of Western Hungary, the work of the former Lutheran minister of Sopronkeresztúr Grgur Mekinić, who contributed to the regional Croatian literary tradition developing in Western Hungary by publishing two Protestant hymnals, is much more significant. Mekinić's songbooks are the only surviving 17th-century Croatian publications in Western Hungary. Mekinić can rightly be called the father of the regional Croatian literary language in Western Hungary (Burgenland). His songbooks contain songs translated from German and Hungarian. From a linguistic point of view, Mekinić's texts can be considered based on Chakavian, which is the dialect spoken by most Croats in Western Hungary, but at the same time, many Kajkavian linguistic features can also be discovered in them. Although Protestantism was

only a short period in the history of the regional Croatian literature and literary language in Western Hungary, its influence and role in relation to the literature and literary language norm that developed during the 18th century is unquestionable.

The fifth theme is also related to the Croats of Burgenland, as it contains the linguistic analysis of the manuscript sermons from Oroszvár (Rosvar in Croatian, Rusovce in Slovak) located in today's Slovakia. The mentioned manuscript sermons are preserved in the manuscript library of the Benedictine Abbey in Pannonhalma. In 2005, a selection of the manuscripts was published, selected and edited by István Nyomárkay and István Vig, enabling the wider professional community to gain some insight into the texts. Despite everything, the named edition remained somewhat isolated, which provided a significant motivation for the birth of the present analysis, thereby directing attention to this rich group of language records. The linguistic analysis of the texts covers phonological, morphological and lexical features, which confirms that they reflect typical Croatian features of Gradišće/Burgenland. Manuscript sermons from Oroszvár are of particular importance in the historical development of the Croatian literary language in Burgenland. The texts were created at the beginning of the 19th century, when this regional literary language was at its peak. The sermon itself, as a genre, is an important part of Croatian literature in Burgenland, as it shows that this language had a rich stylistic toolbox. It also proves that the language met the requirements of a high-quality rhetorical style. The texts can be excellent starting points and sources for further syntactic, textual and pragmatic studies.

The last topic of the linguistic history chapter deals with the Bunyevács, or rather, the analysis of urbariums written in the Bunyevác dialect from Northern Bácska. In the introduction, there is a more detailed presentation of the time and circumstances of the creation of the urbariums, i.e. Mária Terézia and the settlement of lordships. This is followed by a brief description of the origin, name, and dialect of the Bunyevács and the circumstances of their move to Northern Bácska. The linguistic analysis of the urbariums covers phonetics, morphology, and vocabulary. During the analysis, we used a comparative method, i.e. histor-

ical data were compared with the results of synchronous dialectological research. During the comparison, it was proven that the diachronic data often differ from the results of synchronic dialectological research. It is particularly interesting that there is no trace of the so-called new morphological innovations in the urbariums, although their prevalence is clearly supported by synchronous research. Hungarian and Turkish loanwords, as well as Hungarian loan translations, appear in the vocabulary area. It is interesting that words of German origin are completely absent from the texts, which is also strange, since a significant number of native German speakers settled in North Bácska, not infrequently in settlements inhabited by the Bunjevács.

The main goal of the language history chapter is to point out the points of contact in the Croatian-Hungarian relationship, the concrete result of which is the appearance of Hungarian loanwords or loan translations. This train of thought leads to the second major chapter of the book, *Language Contacts (Jezici u kontaktu)*, which deals with three topics from the range of Hungarian-Croatian language contacts.

In the first part of the chapter on language contacts, the word *varoš/varaš* of Hungarian origin is given a more thorough historical and semantic presentation. The connections between languages are most often realized in the form of loanwords. The concrete results of the Hungarian-South Slavic language contacts are the Hungarian loanwords living in the Bosnian, Croatian, Montenegrin and Serbian languages. The most intense relations were between Hungarians and Croats, which is why most words of Hungarian origin are found in the Croatian language. There are fewer words of Hungarian origin in the other South Slavic languages, but at the same time there are words that can be found in all four Central South Slavic languages. So is the noun *varoš*. The noun of Hungarian origin has been well-documented and widespread in the Central South Slavic (Bosnian, Croatian, Montenegrin, Serbian) language area since the Middle Ages. In addition to the etymology of the noun *varoš/varaš*, we can read about the synchronic linguistic status of the noun and its prevalence in Central South Slavic languages. The noun *varoš/varaš* lives not only as a common noun in the Central South Slav-

ic language area, but also as a proper name, since it also occurs in some South Slavic toponyms. The nomenclatural data for the Central South Slavic languages were supplemented with information about the Slovenian language, so it can be said that the toponym *varoš/varaš* has entered a wider South Slavic linguistic context. The noun *varoš* is one of the most characteristic loanwords of several centuries of Hungarian linguistic influence, which also points to the often complicated cultural-historical context within which related and unrelated languages have developed in our region for centuries.

The second part of the chapter deals with Hungarian loan translations found in old Kajkavian texts. After a short terminological introduction, we can read about the research of loan translations, mainly the research of Hungarian loan translations in the Croatian language. Despite the rich terminology, a proposal for a new division of loan translations is formulated, based on word formation characteristics. According to this division, each loan translation can be classified into a category, which may prove to be more universal compared to the previous ones, which, although more detailed, proved to be difficult to apply, since they were mostly adapted to the characteristics of the German language. The Hungarian loan translations occurring in old Kajkavian texts mostly belong to Christian and legal terminology. In this place, the Hungarian loan translations occurring in Christian terminology are presented, according to the division based on the newly proposed criteria, supporting the listed examples with specific source texts. Hungarian loan translations are diverse, but most of them belong to the syntagma-type loan translations, which consist of at least two lexemes. The number of loan translations consisting of one lexeme is the smallest, while the number of verb loan translations is somewhat higher. The presence of the latter points to the high level of relations between the languages, the good knowledge of the Hungarian language of the Kajkavian writers and their creativity, which was manifested in this way in the field of word formation. A similar phenomenon can be observed in the case of Croatian from Burgenland and Prekmurje Slovene, i.e., that in these regional literary languages, loan translation formation based on the Hungarian model was

also established, which was of course made possible by intensive language contacts. It has therefore been proven that, in addition to Hungarian loanwords, a significant number of Hungarian loan translations must also be taken into account in relation to Hungarian-Croatian language contacts. Naturally, most of them appear in the Kajkavian literary language, since Hungarian had the most direct contact with this language variant.

The third and last part of the chapter deals with interference phenomena observed in Hungarian students studying Croatian. Linguistic interferences appear during language learning primarily due to significant typological differences between the mother tongue and a foreign language. During the learning of the foreign language, the language learner tries to acquire the foreign language competences by relying on his own native language competences. This leads to interference due to the typological differences between the Hungarian mother tongue and the Croatian foreign language. By interference we mean the linguistic phenomena appearing in the other language – in this case a foreign language – as a result of the dominant language – in this case the native language. Interferences can appear at all linguistic levels, but the most common are those occurring in grammar, and at the same time, the present study also confirmed that we have to take into account semantic and orthographic interferences as well. The background to the emergence of semantic and orthographic interferences, however, is not the typological differences between the two languages, but rather they are based on observable differences in language use. Each investigated language interference is illustrated by concrete, practical examples, and is also confirmed by relevant parts of the relevant sociolinguistic literature. Interferences do not occur with all language learners, nor do they occur with the same intensity, moreover, they are mainly typical in the initial stages of language learning. Of course, this does not rule out the fact that it does not occur at all in the case of a language learner with higher linguistic competence, but rather they can be considered occasional. In all such cases, the task of the language teacher is to explain the incorrect usage and to point out the correct usage, so we can help the language learner to acquire the correct usage and appropriate for-

eign language competence.

Each of the three topics of the chapter on language relations deals with a specific problem from the range of Hungarian-Croatian language contacts. The first two are strongly diachronic, linguistic-historical-contactological topics, while language interferences are already a research topic belonging to synchrony and sociolinguistics, and applied linguistics. This sociolinguistics-related part leads to the third major chapter of the book, the fully sociolinguistic topics, i.e. the problem of language policy and standardization.

The third chapter of the book is entitled *Language Policy (Jezična politika)* and, like the chapter on language contacts, also deals with three topics.

In the first part of the chapter, the basic concepts of language policy, language planning, the theory of standard language, and issues of norms and codification are presented. After that, the focus is on the development of the Central South Slavic languages (Bosnian, Croatian, Montenegrin, Serbian), whose history was significantly influenced by the Vienna Convention signed in 1850. After the signing of the agreement, the era of the common standard language began, which lasted for almost 150 years, i.e. until the beginning of the 1990s. The language historical events of the period before the Vienna Convention and after the great political changes of the 1990s are also discussed. In fact, the political changes of the 1990s also resulted in many linguistic changes: language became a tool of political discourse, one of the main pillars of national identity, an object of manipulation and various national myths. However, these phenomena were not present with the same intensity and with the same range of tools in the successor states of the former Yugoslavia. On the one hand, in Croatia and Serbia, after the Serbo-Croatian/Croatian-Serbian era, standardization took place relatively faster, since there were normative manuals that could serve as the basis for the new standard norm. On the other hand, the situation was much more difficult in Bosnia and Hercegovina, as well as in Montenegro, where previously there were only attempts at standardization, and the real standardization could have occurred and succeeded after these major political changes. The reason for this is to be found primarily in the fact that the conditions for success-

ful standardization were not previously met, no normative Bosnian and Montenegrin manuals were published, and the status of the language itself was not constitutionally regulated in these two countries. Of course, similar events and problems occur in all four countries. The historical overview of the Central South Slavic languages and the outline of their current state pointed out that many common and different features can be observed in the language policy and language planning of these countries, which also provide excellent opportunities for further research.

The second part of the chapter presents the standardization process of the Montenegrin language after the creation of independent Montenegro. The first step was the constitutional recognition of the Montenegrin language as an official language, after which a Standardization Council was established, whose task was to plan and implement the standardization of the Montenegrin language. However, the aforementioned council ceased to exist due to serious conflicts of interest, but this did not mean that the standardization efforts themselves had died. Normative orthography appeared first, followed by the first normative Montenegrin grammar. In addition to these two basic codification manuals, there was also an attempt to create a monolingual dictionary, a project that was abruptly cut short. The most important features of the Montenegrin standard are discussed, which are the differences between Montenegrin and other Central South Slavic standard languages. Finally, some current tasks and challenges related to Montenegrin language policy and language planning are formulated, which represent the most important task for Montenegrin linguists in the coming years and decades.

The third and final part of the language policy chapter discusses the presence of the Bosnian language and Bosnian studies in Hungary. As an introduction, the etymology of the word *bosnyák* and data on its first occurrence are presented. In the Hungarian language, the word does not have any negative connotations, it is considered a completely neutral term and refers to all the inhabitants of Bosnia. It is also mentioned that the population of some settlements in the Baranya county of Bosnian origin call themselves Bosniaks, but it is worth emphasizing that it is a Catholic population whose ancestors fled further north from

the Turkish conquests in the Balkans and settled in their current location. In the Hungarian language, the lexeme *bosnyák nyelv* first appears in the 19th century, when the Austro-Hungarian Monarchy annexed Bosnia and Hercegovina. However, later on, in a significant part of the 20th century, in accordance with the customs of the time, the term Serbo-Croatian appears in topics possibly affecting Bosnia and Herzegovina. The lexeme *bosnyák nyelv* appears again in a review study by István Nyomárkay, which can be interpreted as the first occurrence in modern linguistics literature. Nyomárkay shares some basic information with interested readers and concludes his thoughts by saying that the Bosnian language is the youngest South Slavic standard language. Nevertheless, given the fact that we find almost no data on the Bosnian language in Hungarian-language sources, it can be stated that Bosnian studies as a scientific discipline is completely unknown in Hungary.

Language policy has become one of the most popular and frequent sociolinguistic topics in the South Slavic language area in recent decades. This may be the case primarily because the great political and social changes of the early 1990s were also accompanied by significant language changes. Language became a political and primary means of national identification in the territory of the former Yugoslavia. In order to understand the language political events of the present time, it is essential to know the historical background of the language, to examine the social development and political history, because only with this knowledge can one form a comprehensive picture and understand the individual processes. At the same time, it cannot be emphasized enough that every nation has the right to call its own language as it wishes. The language issue is often one of the reasons for the division of professional circles and the public, because different views and opinions often clash with each other. It is very difficult to remain neutral in this topic fueled by emotions, which also makes the presentation of the topic itself very difficult. That is why we could only attempt to record the most important facts here, the knowledge of which is essential for further detailed information.

BIBLIOGRAFIJA

- Babič, Vanda, 2008: *Učbenik stare cerkvene slovanščine*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Oddelek za slavistiko : Znanstvena založba Filozofske fakultete, Oddelek za slovenistiko.
- Babič, Stjepan, 1970/71: Lingvističko određenje hrvatskoga književnog jezika. *Jezik* 18/5, 129–137.
- Babič, Stjepan, 1990: *Hrvatski jezik u političkom vrtlogu*. Zagreb: Ante Pelivan–Danica Pelivan.
- Badurina, Lada, 2015: Standardizacija ili restandardizacija hrvatskoga jezika u 90-im godinama 20. stoljeća. In: Vuković, Tvrtko (ur.), *Jezične, književne i kulturne politike. Zbornik radova 43. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 57–79.
- Bajzek Lukač, Marija, 2017: Slovenska zemljepisna lastna imena na Gornjem Seniku in v Porabju. In: Lukács, István (ur.), *Nexus Linguarum. Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet Szláv Filológiai Tanszék, 15–27.
- Balažic Bulc, Tatjana–Požgaj Hadži, Vesna, 2021: O starih in novih identitetah: knjižni jeziki osrednjejužnoslovanskega prostora. In: Šekli, Matej–Rezoničnik, Lidija (ur.), *Slovenski jezik med slovanskimi jeziki*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 45–54.
- Baleczky, Emil–Hollós, Attila, 1978: *Ószláv nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Balogh, Ferenc, 2004: *Vallási ismeretek, szakrális terek*. Budapest: Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző.
- Barić, Ernest, 2005: O jeziku Hrvata u Mađarskoj. (Prošlost – Sadašnjost – Budućnost). In: Prodan, Janja (ur.), *Iz hrvatske baštine u Mađarskoj*. Pečuh: Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, 9–30.
- Barić, Eugenija–Lončarić, Mijo–Malić, Dragica–Pavešić, Slavko–Peti, Mirko–Zečević, Vesna–Znika, Marija, 2005: *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bartolić, Zvonimir, 1977: Književni rad Stjepana Konzula i krug hrvatskih protestantskih pisaca. *Forum* 12/ 1100–1121.

- Belostenec, Ivan, 1740: *Gazophylacium, seu Latino-Illyricorum onomatium aerarium*. Zagrabiae.
- Benčić, Nikola, 1998a: Gradišćanski Hrvati. In: Lončarić, Mijo (ur.), *Hrvatski jezik*. Opole: Uniwersytet Opolski, Institut Filologii Polskiej, 249–263.
- Benčić, Nikola, 1998b: *Književnost gradišćanskih Hrvata od XVI. stoljeća do 1921*. Zagreb: Sekcija DHK i Hrvatskog centra P.E.N-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu.
- Benčić, Nikola, 2000: *Književnost gradišćanskih Hrvata od 1921 do danas*. Zagreb: Sekcija DHK i Hrvatskog centra P.E.N-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu.
- Bernjak, Elizabeta, 2011: Interference v slovensko-madžarskem jezikovnem stiku. In: Kolláth, Anna-Gróf Annamária (ur.), *Szépbe szótt hit... Köszöntő könyv Varga József tiszteletére*. Maribor-Lendva: Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék-MNMI, 30–41.
- Betz, Werner, 1949: *Deutsch und Lateinisch: die Lehnbildungen der althochdeutschen Benediktinerregel*. Bonn: Bouvier.
- Bonjkovski, Robert, 2021: Etape standardizacije crnogorskog jezika (s poljske tačke gledišta). In: Vujović, Novica (ur.), *Cetinjski filološki dani II*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost, 95–111.
- Brozović, Dalibor, 1970: *Standardni jezik. Teorija, usporedba, geneza, povijest, suvremena zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Brozović, Dalibor, 1998: Povijesna podloga i jezičnopolitičke i sociolingvističke okolnosti. In: Lončarić, Mijo (ur.), *Hrvatski jezik*. Opole: Uniwersytet Opolski-Institut Filologii Polskiej, 3–34.
- Brozović, Dalibor, 2008: *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Brozović, Dalibor-Ivić, Pavle, 1988: *Jezik srpskohrvatski/hrvatsko-srpski, hrvatski ili srpski*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.
- Bugarški, Ranko, 2013: Jezična politika i jezična stvarnost u Srbiji posle 1990. godine. In: Požgaj Hadži, Vesna (ur.), *Jezik između lingvistike i politike*. Beograd: Biblioteka XX. vek, 91–111.

- Csuka, Zoltán, 1963: *A jugoszláv népek irodalmának története*. Budapest: Gondolat.
- Czuczor, Gergely–Fogarasi, János, 1862: *A magyar nyelv szótára*. Pest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Čirgić, Adnan–Pranjković, Ivo–Silić, Josip, 2010: *Gramatika crnogorskoga jezika*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke.
- Čirgić, Adnan, 2011: *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost–Matica crnogorska.
- Čirgić, Adnan, 2020: Montenegrin. In: Greenberg, Marc L. (gl. ur.), *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*, http://dx-doi-org.uaccess.univie.ac.at/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_032126 (citirano 17.03.2021)
- Damjanović, Stjepan, 2003: *Staroslavenski jezik. Četvrto, popraobljeno i dopunjeno izdanje*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Damjanović, Stjepan, 2009: Staroslavenski i starohrvatski u hrvatskim srednjovjekovnim tekstovima. In: Damjanović, Stjepan (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika. I. knjiga: srednji vijek*. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, 351–403.
- Della Bella, Ardelio, 1728a: *Dizionario italiano, latino, illirico*. Venezia.
- Della Bella, Ardelio, 1728b: *Istruzioni grammaticali della lingua Illirica*. Venezia. – Prvi put tiskana je zajedno s rječnikom.
- Dezső, László, 1986: *Tipološka analiza hrvatskosrpske sintakse i njena usporedba sa sintaksom mađarskog jezika*. Budimpešta: Tankönyvkiadó.
- Dudás, Előd, 2014: *A muravidéki szlovén irodalmi nyelv magyar jövevényszavai*. Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. [Doktorska disertacija, rukopis].
- Dudás, Előd, 2018: A horvát nyelv oktatása a bolognai szlavisztikai képzésben. In: István, Anna (ur.), *Szláv Metodika I.: Identitás és jövőkép a hazai nyelvoktatásban, a nemzetiségi nyelvoktatásban és a kultúrában*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 31–42.

- Dudás, Előd, 2021: Székesfehérvár és más magyar helynevek egy kaj-horvát krónikában. In: Lukács, István (ur.), *A magyar királyok városának emlékezete a szláv irodalmakban, nyelvekben és kultúrákban*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 19–30.
- Fabiny, Tibor, 1997: *A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története*. Budapest: Evangélikus Sajtóosztály.
- Glušica, Rajka, 2010: Crnogorski jezik u čeljustima nacionalizma. *Riječ. Časopis za nauku o jeziku i književnosti* 4., 25–45.
- Glušica, Rajka, 2011: Restandardizacija standardnog jezika. *Riječ. Časopis za nauku o jeziku i književnosti* 6., 7–22.
- Glušica, Rajka, 2019: Decenija dubletne norme crnogorskog jezika. *Riječ. Časopis za nauku o jeziku i književnosti* 16., 9–25.
- Glušica, Rajka, 2020: *Crnogorski jezik i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX. vek.
- Granić, Jagoda, 2009: Uvod. In: Granić, Jagoda (ur.), *Jezična politika i jezična stvarnost/Language Policy and Language Reality*. Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 22–34.
- Greenberg, Robert D., 2021: Standard Language Ideology and the South Slavic Languages of the former Yugoslavia. In: Vujović, Novica (ur.), *Cetinjski filološki dani II*. Cetinje: FCJK, 21–31.
- Habelić, Juraj, 1670: *Dictionar, ali Réchi Szlovenszke zvegega ukup zrebrane, u red posztaulyene, i Diachkemi zlahkotene Trudom Jurja Habelicha*. Graz.
- Hadrovics, László, 1942: A horvátban lévő magyar elemek szóföldrajzi és időrendi problémái. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 104–116.
- Hadrovics, László, 1958: Adverbien als Verbalpräfixe in der Schriftsprache der burgenländischen Kroaten. *Studia Slavica Hung.* 4., 211–249.
- Hadrovics, László, 1974: *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hadrovics, László, 1977: *Gemeinsame Traditionen der Latinität in Ungarn und Kroatien*. Budapest, 1977. [Rukopis.]

- Hadrovics, László, 1984: Das altkroatische Passionslied. *Studia Slavica Hung.* 30., 8–37.
- Hadrovics, László, 1985: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen.* Budapest–Köln: Akadémiai Kiadó–Böhlau Verlag.
- Hadrovics, László, 1994: *Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz. Hadrovics László válogatott írásaiból./Hilfsbuch zu slavistischen Seminarübungen Ausgewählte Schriften von László Hadrovics.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Hadrovics, László, 2000: *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću.* S francuskoga preveo Marko Kovačević. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Hajdú, Mihály, 2010: *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Halilović, Senahid, 1996: *Pravopis bosanskoga jezika.* Sarajevo: Preporod.
- Halilović, Senahid, 2014: Jezička stvarnost u Bosni i Hercegovini. *Sociolingvistyka* 28., 121–135.
- Halilović, Senahid, 2016: Bošnjaci i bosanski jezički standard. *Novi Muallim* 17/67., 3–6.
- Halilović, Senahid, 2018: *Pravopis bosanskoga jezika. Drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje.* Sarajevo: Slavistički komitet.
- Halilović, Senahid–Palić, Ismail–Šehović, Amela, 2010: *Rječnik bosanskoga jezika.* Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Haugen, Einar, 1987: Language Planning. In: Ammon, Ulrich–Dittmar, Norbert–Mattheier, Klaus–Trudgill, Peter (ur.) *Sociolinguistics/Soziolinguistik.* Berlin: Mouton de Gruyter, 626–637.
- Hercigonja, Eduard, 1983: *Nad iskonom hrvatske knjige.* Zagreb: SNL.
- Hercigonja, Eduard, 1994: *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja.* Zagreb: Matica hrvatska.
- Houtzagers, Peter, 2013: Burgenland Croats and Burgenland Croatian: some unanswered questions. *RASPRAVE Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 39/1., 253–269.
- H. Hubert, Gabriella, 2004: *A régi magyar gyülekezeti ének.* Budapest: Universitas Kiadó.
- Ivšić, Stjepan, 1970: *Slavenska poredbena gramatika.* Zagreb: Školska knjiga.

- Jahić, Dževad–Halilović, Senahid–Palić, Ismail, 2000: *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom Štampe.
- Jelčić, Dubravko, 1997: *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Jambrešić, Andrija, 1742: *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples*. Zagrabiae.
- Jembrih, Alojz, 1990: *Grgur Pythiraeus Mekinić i njegove pjesmarice (1609. i 1611.)*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Jembrih, Alojz, 1991: Rukopisni umetak u Vramčevoj Postilli. *Hrvatsko-slovenske književnojezične veze*. Čakovec: Zrinski.
- Jembrih, Alojz, 2007: *Kajkavski Florilegij 2007*. Sveti Ivan Zelina: Pučko otvoreno učilište Sv. Ivan Zelina.
- Jonke, Ljudevit, 1999: Nekoliko članaka o osobitostima hrvatskoga književnog jezika. In: Samardžija, Marko (ur.), *Norma i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska, 89–103.
- Kalajdžija, Alen, 2016: Počeci službene upotrebe bosanskog jezika. *Književni jezik* 27/1–2., 33–55.
- Kašić, Bartol, 1604: *Institutionum linguae illyricae libri duo*. Romae.
- Katičić, Radoslav, 1978: O početku novoštokavskoga hrvatskoga jezičnog standarda, o njegovu položaju u povijesti hrvatskoga književnog jezika i u cjelini standardne novoštokavštine. *Filologija* 8, 165–180.
- Katičić, Radoslav, 1998: Razvoj. In: Lončarić, Mijo (ur.), *Hrvatski jezik*. Opole: Uniwersytet Opolski–Instytut Filologii Polskiej, 37–53.
- Kiss, Jenő, 2002: *Társadalom és nyelohasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss, Lajos, 1980: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss, Lajos, 1997: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kniezsa, István, 1935: *Magyar hatás a kaj-horvát keresztény terminológiában*. Budapest: Honyánszky Nyomda.
- Kniezsa, István, 1959: *A magyar helyesírás története*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kordić, Snježana, 2010: *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux.

- Kuzmić, Boris–Kuzmić, Martina, 2015: *Povijesna morfologija hrvatskoga jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Lakić, Igor, 2009: Crnogorski jezik: od negacije do standardizacije. In: Požgaj Hadži, Vesna–Balažić Bulc, Tatjana–Gorjanc, Vojko (ur.), *Med politiko in stvarnostjo. Jezikovna situacija v novonastalih državah bivše Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 85–95.
- Lisac, Josip, 2003: *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing–Tehnička knjiga.
- Lisac, Josip, 2009: *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Zagreb: Golden marketing–Tehnička knjiga.
- Lončarić, Mijo, 1996: *Kajkavsko narječje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Lőkös, István, 2014: *Litteratura Kajkaviana. A kaj horvát iredalom-történet magyar szemmel*. Budapest: Kairosz Kiadó.
- Lukács, István 2008: *Passióhagyomány a horvát iredalomban*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- Malić, Dragica, 1973: Šibenska molitva (filološka monografija). *Rasprave Instituta za jezik JAZU II.*, Zagreb, 81–192.
- Malić, Dragica, 1977: Red i zakon zadarskih dominikanki iz 1345. *Rasprave Instituta za jezik JAZU III.*, Zagreb, 59–128.
- Mandić, Mišo, 1984: *Iz osamstoljetne kronike Čavolja*. Budimpešta: Poduzeće za izdavanje udžbenika.
- Matasović, Ranko, 2009: Od praslavenskoga do hrvatskoga jezika (glasovi i oblici). In: Damjanović, Stjepan (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika. I. knjiga: srednji vijek*. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA, 59–105.
- Mayer, Antun, 1999: O književnom jeziku. In: Samardžija, Marko (ur.), *Norma i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska, 81–88.
- Meier-Brügger, Michael, 2003: *Indo-European Linguistics*. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Merše, Majda, 2009: Glagolski kalki v zgodovini slovenskega knjižnega jezika. In: Merše, Majda, *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja. Razprave o oblikoslovlju, besedotvorju, glasoslovlju in pravopisu*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 129–146.

- Mihaljević, Milan, 2009: Hrvatski crkvenoslavenski jezik. In: Damjanović, Stjepan (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika. I. knjiga: srednji vijek*. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA, 283–349.
- Mikolić, Vesna, 2009: Nacionalna jezična politika – politika nacionalnog jezika? In: Granić, Jagoda (ur.), *Jezična politika i jezična stvarnost/Language Policy and Language Reality*. Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 77–83.
- MnyN: *A magyar nyelv nagyszótára I.–*, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. (2006–)
- Moguš, Milan, 1993: *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Globus.
- Moguš, Milan, 2010: *Povijesna fonologija hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mønnesland, Svein, 2005: Od zajedničkog standarda do trostandardne situacije. In: Mønnesland, Svein (ur.), *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo–Oslo: Institut za jezik u Sarajevu–Institut za istočnoevropske i orijentalne studije.
- Mukič, Francek, 2005: *Porabsko-knjižnoslovensko-madžarski slovar*. Szombathely: Zveza Slovencev na Madžarskem.
- Muljačić, Žarko, 1968: Tipologija jezičnoga kalka. *Radovi lingvističko-filološki* 7: 5–18.
- Munkácsi, Bernát, 1882: Magyar elemek a déli szláv nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 17, 66–126.
- Muratović, Admir, 2020: Jezička politika u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću. *Logos* 8/2., 155–181.
- Neweklowsky, Gerhard, 1978: *Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete*. Wien: ÖAW.
- Nikčević, Vojislav P., 1993–1997: *Crnogorski jezik I–II.* Cetinje: Matica crnogorska.
- Nikčević, Vojislav P., 1997: *Pravopis crnogorskog jezika*. Podgorica: Crnogorski PEN Centar.
- Nikčević, Vojislav P., 2001: *Crnogorska gramatika*. Podgorica: Dukljansak akademija nauka i umjetnosti.
- Nikčević, Vojislav P., 2002: *Kroatističke studije*. Zagreb: Erasmus naklada.
- Nikčević, Vojislav P., 2008: Crnogorska redakcija staroslovenskoga književnog jezika i Miroslavljevo jevanđelje. *Lingua Montenegrina* 1, 53–74.

- Novak, Franc–Novak, Vilko, 1996: *Slovar beltinskega prekmurskega govora*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Novak, Vilko, 2006: *Slovar stare knjižne prekmurščine*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Nyomárkay, István, 1989a: A magyar és a szerbhorvát nyelv kapcsolata. In: Balázs, János (ur.), *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest: Tankönyvkiadó, 291–350.
- Nyomárkay, István, 1989b: *Ungarische Vorbilder der kroatischer Spracherneuerung*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nyomárkay, István, 2004: Nyelvi helyzetkép déli szomszédainkról. In: Nyomárkay, István, *Nyelveink múltja és jelene*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 22–39.
- Nyomárkay, István, 2006: Mađarska građa u kajkavskim rječnicima. U Habeličevu Dictionaru i Jambrešičevu Lexicon Latinu. *Filologija* 46–47, 217–225.
- Nyomárkay, István, 2007: *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- Nyomárkay István, 2014a: Mađarski i hrvatski prijevod Verbecijeve Tripratituma. *Kroatologija* 5, 1–24.
- Nyomárkay István, 2014b: Werbőczy István Hármaskönyvének magyar és horvát fordítása I. *Magyar Nyelvőr* 138/3, 257–272.
- Nyomárkay István, 2014c: Werbőczy István Hármaskönyvének magyar és horvát fordítása II. *Magyar Nyelvőr* 138/4, 369–380.
- Nyomárkay István, 2015: Közérthetőségre való törekvés a Tripartitum magyar és horvát fordításában. *Magyar Nyelvőr* 139/2, 129–144.
- Nyomárkay, István–Vig, István, 2005: *Rukopisne prodike iz Pannonhalme*. Željezno: Znanstveni institut gradišćanskih Hrvatov.
- Oczkova, Barbara, 2010: *Hrvati i njihov jezik. Iz povijesti kodificiranja književnojezične norme*. Prijevod s poljskoga jezika Neda Pintarić. Zagreb: Školska knjiga.
- Orlandić, Sanja, 2011: Jekavska jotacija u crnogorskim govorima. *Lingua Montenegrina* 7, 3–35.
- Payr, Sándor, 1924: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. Sopron.

- Perović, Milenko A.–Silić, Josip–Vasiljeva, Ljudmila, 2009: *Pravopis crnogorskoga jezika i rječnik crnogorskoga jezika (pravopisni rječnik)*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke.
- Perović, Milenko A.–Šušanj, Jelena, 2020: *Transkripcijska pravila u crnogorskome jeziku. Transkripcijski rječnik*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Pleteršnik, Maks, 1895: *Slovensko-nemški slovar. Drugi del. P–Ž*. Ljubljana: Knezoškofijstvo.
- Pogorelec, Breda, 1996: Jezikovno načrtovanje in jezikovna politika pri Slovincih med 1945 in 1995. In: Ada-Vidovič, Muha (ur.), *Jezik in čas*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 41–61.
- Požgaj Hadži, Vesna–Balažić Bulc, Tatjana, 2022: *Formiranje jezika i njegovo rastakanje: od srpskohrvatskoga do hrvatskoga, srpskoga, bosanskoga i crnogorskoga*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Rammelmeyer, Matthias, 1975: *Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- RBJ, 2007: *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Relković, Matija, Antun, 1767: *Nova slavonska, i nimacska grammatika/Neue Slavonisch und Deutsche Grammatik*. Zagreb.
- Samardžija, Marko, 1993a: *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Samardžija, Marko, 1993b: *Jezični purizam u NDH. Savjeti Hrvatskoga državnog ureda za jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Samardžija, Marko, 2004: *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Samardžija, Marko, 2006: Sociolingvističke funkcije (standardnog) jezika i pravo na uporabu vlastitog jezika. In: Samardžija, Marko, *Hrvatski kao povijesni jezik*. Zaprešić: vlastito izdanje, 115–122.
- Samardžija, Marko, 2008: *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Schumann, Karl, 1965: Zur Typologie und Gliederung der Lehnprägungen. *Zeitschrift für slawische Philologie* 33, 61–90.
- Silić, Josip, 2006: *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Disput.

- Silić, Josip, 2010: *Crnogorski jezik. Naučno-metodološke osnove standardizacije crnogorskoga jezika*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore.
- Skok, Petar, 1971: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*. Zagreb: JAZU.
- Snoj, Marko, 2009: *Slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Založba Modrijan.
- Smolik, Marijan, 1969: Grgur Mekinić in njegovi pesmarici 1609 in 1611. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 60, 246–272.
- Sokcsevits, Dénes, 2003: A horvátság csángói. A bunyevác népcsoport a horvát nemzeti integrációs folyamatban. *Limes* 16, 67–82.
- Sokol, Anida, 2014: The Austro-Hungarian Language Policy in Bosnia and Herzegovina. In: Biagini, Antonello–Motta, Giovanna (ur.), *Empires and Nations from the Eighteenth to the Twentieth Century. Volume 1*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 122–130.
- Solak, Edina, 2013: Naziv jezika u salnamama: systemska reforma obrazovnog sistema i službena nominacija jezika u Bosni. *Književni jezik* 24/1–2, 25–39.
- Stepanović, Predrag, 1986: *A Taxonomic Description of the Dialects of Serbs and Croats in Hungary. The Štokavian Dialect*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Stolac, Dijana 2018: Raskorak između norme i uporabe. In: Mlička, Jadranka (ur.), *Od norme do uporabe 1*. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku–Hrvatska sveučilišna naklada, 26–43.
- Striedter-Temps, Hildegard, 1958: *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Szegedy, Rezső, 1915: *Adalékok a horvát kajnyelvjárás hungarizmusainak történetéhez: Petretics Péter evangéliumos könyve*. Budapest: Franklin Kiadó.
- Šimunović, Petar, 2002: Ojkonimija srednjovjekovne vukovske župe. *Folia onomastica Croatica* 11, 1–41.
- Šimunović, Petar, 2009: *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*. Zagreb: Golden marketing–Tehnička knjiga.
- Škafar, Ivan, 1969: Gergur Mekinić Pythiraeus, hrvatski protestantski pisatelj, in začetki slovstva pri gradišćanskim Hrvatih. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 60, 273–295.

- Škaljić, Abdulah, 1989: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šojat, Olga, 1977: *Hrvatski kajkavski pisci I. Druga polovina 16. stoljeća*. Zagreb: Matica hrvatska, Zora.
- Šojat, Antun, 2009: *Kratki navuk jezičnice horvatske. Jezik stare kajkavske književnosti*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- TESz: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4.*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. (1967–1984)
- Thomason, Sarah Grey – Kaufman, Terrence, 1991: *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Tomić, Ljubomir-Kapitánffy, István, 1980: *Szerb-horvát nyelvkönyv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Turk, Marija-Opašić, Maja, 2010: Kulturano-povijesni kontekst kalkiranja u hrvatskome jeziku. *Kroatologija* 1, 300–315.
- Turk, Marija, 2013: *Jezično kalkiranje u teoriji i praksi. Prilog lingvističkim jezičnim dodirima*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna nakladnička Filozofski fakultet u Rijeci.
- Udvari, István, 1996: *A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kézirat forrásai*. Szepes és Zemplén vármegyék. Nyíregyháza: BGYTF.
- Udvari, István, 1999: *Русинські жерела урбаскої реформи Марії Тезеї – A Mária Terézia-féle úrbérrendezés ruszin nyelvű forrásai*. Nyíregyháza: BGYTF.
- Udvari, István, 2003a: *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén I*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara.
- Udvari, István, 2003b: *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén II. Bács vármegyei szerb és bunyevoác jobbágyok úrbéri bevállalásai*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara.
- Urkom, Aleksandar, 2017: *Jezička kompetencija i savremeno društvo*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.

- Urosevics, Daniló, 1969: *A magyarországi délszlávok története*. Budapest: Hazafias Népfront Országos Tanácsa, Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége.
- H. Varga, Márta, 2015: Singulare tantum és plurale tantum. *Nyelvtudományi Közlemények* 111/ 185–210.
- Vig, István, 1994: Emprunts italo-romans dans le croate moderne du Burgenland. *Studia Slavica Hung.* 39, 263–284.
- Vig, István, 2007: *Sprachkontakte im Alpen-Adria-Raum*. Szombathely: Institut für Romanistik der Hochschule Berzsényi Dániel.
- Vince, Zlatko, 1978: *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: SNL.
- Vinja, Vojmir, 1951: „Calque linguistique“ u hrvatskom jeziku Marka Marulića. *Zbornik radova Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet* 1, 547–566.
- Vrančić, Faust, 1595: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Vngaricae*. Venetiis.
- VRHSJ: *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga. 2015. (elektronsko izdanje)
- Wardhaugh, Ronald, 1995: *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris-Századvég.
- Znika, Marija, 2018: Standardnojezična norma u teoriji i praksi. In: Mlikota, Jadranka (ur.), *Od norme do uporabe 1*. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku–Hrvatska sveučilišna naklada, 8–25.
- Zoltán, András, 2017: Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése. *Magyar Nyelv* 113/1, 1–9.
- Žagar, Mateo, 2009: Hrvatska pisma u srednjem vijeku. In: Damjanović, Stjepan (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika. I. knjiga: srednji vijek*. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA, 107–219.
- Žagar-Szentesi, Orsolya, 2005: Hrvatski u dodiru s mađarskim jezikom. In: Sočanac, Lelija (ur.), *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima. Prilagodba posuđenica*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 51–83.

- Ивић, Павле, ²1985: *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*. Нови Сад: Матица српска.
- Ивић, Павле, ²1986: *Српски народ и његов језик*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Караџић, Вук, Стефановић, 1814: *Писменица сербскога језика по говору простога народа*. У Виенни.
- Караџић, Вук, Стефановић, 1818: *Српски рјечник, истолкован њемачким и латинским ријечима*. У Бечу. – *Сабрана дела Вука Караџића. Књига друга*. Београд: Просвета. 1964.
- РСЈ, 2011: *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Степановић, Предраг, 1994: *Говори Срба и Хрвата у Мађарској. Горњи Милановац–Београд–Нови Сад: Дечје новине–Вукова задужбина–Матица српска*.
- Степановић, Предраг, 2000: *Говори Срба у Мађарској. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској*.

Izvori

- Duhovni kinč, 1668: *DUHOVNI KINCH Iz kojegafzi duffa napredek vu vszakojachkeh dobrotah obilno jemlie. Na Bofiu Diku I Ver-
net na dobichek duhovnoga blaga, Iz mnogeh pobofneh knjig
uebran, i zkupa szpravlien. Vu Bechu Stampaniem Jakoba
Kürn. Leta M. DC. LXVIII.*
- Habdelić, Juraj, 1674: *PERVI OTCZA NASSEGA ADAMA GREH,
I SALOSZTNO PO-NYEM VSZE CHLOVECHANSZKE
NATVRE PORVSSENYE Sztolmacheno, i na kratkom popif-
zано po IVRIV HABDELICHU Touaruftua JESVSSEVOGA
Maffniku. STAMPANO VNEMSKOM GRADCZV. Pri
Oduetku Widmanftadiuffa. Leto 1674.*
- Krajačević, Nikola, 1651: *SZVETI EVANGELIOMI, Koteremi fzvéta
Czirkoa Zagrebecska Szlovenzka, okolu godifcsa, po Nedelye te
Szoetke five: Z-IEDNEM KRATKEM CATEchismusem, za
neometelne lyudi hafznovitem: Szvetlóga i Vizzoko Postuvano-
ga Gozpodina Gozpodina PETRA PETRETICSA, Bijkupa Za-
grabecskoga, Oblaztjum, i ztrofkom, i Szlovenzkem szlovom na
szvetlo vun-dáni, i stampani. Vu NEMSKOM GRADCZE. Na
jezero šezt ztopetdefzet i pervo leto. Pri FERENCZE WID-
MAN STADIUSE Itampare.*

Vramec, Antol, 1578: *Kronika Vezda Znovich Zpravliena Kratka Szlouenskim lezikom po D. Antolu Pope Vramcze Kanouniku Zagrebeckom.* Stampane vLublane po Iuane Manline.

PRIJE OBJAVLJENI RADOVI KOJI SU U OVOJ KNJIZI ISPRAVLJENI I ZNATNO DOPUNJENI

Grafijska tradicija hrvatskih vjerskih tekstova u srednjem vijeku. In: Menyhárt, Krisztina-Dudás, Mária (ur.), *Metszéspontok: Magyar-szláv vallási és kulturális kapcsolatok*. Budapest: Bolgár Kulturális Fórum-ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék. 2022, 294-303.

A múlt idők használata Anton Vramec Kronika című művében. In: Dudás, Mária-Dudás, Előd (ur.), *Velencétől Dubrovnikig: Köszöntő kötet Vig István tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék. 2018, 21-29.

Székesfehérvár és más magyar helynevek egy kaj-horvát krónikában. In: Lukács, István (ur.), *A magyar királyok városának emlékezete a szláv irodalomban, nyelvekben és kultúrákban*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék. 2021, 19-30.

A reformáció és a nyugat-magyarországi horvátok. István, Anna (ur.), *Reformáció és kánon a szláv irodalomban, kultúrákban és nyelvekben*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék. 2018, 129-139.

Gradišćanskohrvatske rukopisne prodike iz hrvatskoga sela Rusovce/Rosvar u Slovačkoj. In: Stričević-Kovačević, Zrinka-Vuksanović Kursar, Maria (ur.), *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 25 godina Slovakistike u Zagrebu*. Zagreb: FF Press, 2019, 85-94.

18. századi bácskai bunyevác szövegek nyelvi elemzése. In: Dudás, Mária - Menyhárt, Krisztina (ur.), *Fejezetek a szláv nyelvtudományból, irodalomból és kultúrából*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék. 2019, 21-33.

Bosanski jezik i bosnistika u Mađarskoj. *Književni jezik* 33/1 (2022), 25-35.

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA LINGVAE SLAVICAE

Eddig megjelent:

Kis szláv lexikográfia. 2004. Szerk. Nyomárkay István és Vig István.

Nyomárkay István. *Nyelveink múltja és jelene.* 2004.

Žiláková Mária. *Dynamika jazyka Slovákov v Maďarsku: štúdie.* 2004.

A bulgarisztika ma: eredmények és távlatok. 2007. Szerk. Dudás Mária.

Nyomárkay István. *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet.* 2007.

Vig István. *Horvát nyelvtan.* 2008.

Jesenšek Marko. *Prekmuriana: fejezetek a szlovén nyelv történetéből.* 2010.

Urkom Aleksander. *Jesička kompetencija i savremeno društvo.* 2017.

Koneszki Blazse. *A macedón nyelvről.* Valogatott Zlatko Panzov, fordította Czinege-Panzova Annamária, 2021.

Dudás, Mária. *Magyar-bolgár kontrasztív nyelvi világgép. Összevető frazeológiai elemzések.* 2022.

Urkom, Aleksander. *Srpsko-mađarska leksikografija. (Kategorizacija - ogleđi - terminologija).* 2022.

